

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2024

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ЖСРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ
ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, председник; пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник др Слободан Ђукић, ванредни професор, Катедра друштвених наука, Војна академија; др Дмитар Тасић, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; академик проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ; академик др Драган Богетић, дописни члан САНУ; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (иностранци члан); доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (иностранци члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (иностранци члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (иностранци члан); др Чабата Катона, научни сарадник, Историјски институт Мађарске академије наука, Будимпешта (иностранци члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXIV. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића - Курјака бр. 1, 11000 Београд. Телефони редакције 011/36-03-473 и 011/36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: *Војна парада Југословенске армије, Београд, 1946. година* (Фото-архива Медија центра „Одбрана“)

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
БОЈНО-ИСТОРИЈЕКСКИ ЖСРНАЈ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Slobodan Đukić, Associate Professor, Military Academy, Dr. Dmtar Tasić, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Academician Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Full member of SASA; Academician Dr. Dragan Bogetić, Corresponding member of SASA; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History, Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Dr. Csaba Katona, Research Fellow, Institute of History, Hungarian academy of science, Budapest (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXXIV. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića - Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: *Military parade of Yugoslav army*, Belgrade, 1946 (Photo-archive of Media center „Obrana“)

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2024

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др Небојша Карталија
СУКОБИ НА УГАРСКО-ВИЗАНТИЈСКОМ ПОГРАНИЧЈУ У ДРУГОЈ
ПОЛОВИНИ XI ВЕКА У СВЕТЛУ НАРАТИВНИХ ИЗВОРА..... 9

Dr. Nebojša Kartalija
CONFLICTS ON THE HUNGARIAN-BYZANTINE BORDER OF THE
SECOND HALF OF THE XI CENTURY IN THE LIGHT OF NARRATIVE
SOURCES

Др Борис Томанић, др Небојша Стамболија, др Драган Цветковић
ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРЕЗУ САРАЈЕВО:
ОПШТИ ПРЕГЛЕД И КВАНТИФИКАЦИЈА.....47

Dr. Boris Tomanić, Dr. Nebojša Stambolija, Dr. Dragan Cvetković
CIVIL VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN THE COUNTY OF
SARAJEVO: GENERAL OVERVIEW AND QUANTIFICATION

Др Милан Терзић
ТИТО „НА ПРВИ ПОГЛЕД“ (БРИТАНСКИ И АМЕРИЧКИ
ОБАВЕШТАЈЦИ О ПАРТИЗАНСКОМ ВОЂИ ТОКОМ
ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)..... 75

Dr. *Milan Terzić*

TITO "AT FIRST SIGHT" (BRITISH AND AMERICAN INTELIENCE ON
PARTISAN LEADER DURING THE WWII)

Др *Татјана Милошевић*

СЕНКЕ РАТА ПОСЛЕ РАТА: ОБАРАЊЕ АМЕРИЧКОГ АВИОНА
С-47 ИЗНАД ЈУГОСЛАВИЈЕ 1946. ГОДИНЕ91

Dr. *Tatjana Milošević*

SHADOWS OF THE WAR AFTER THE WAR: SHOOTING DOWN AN
AMERICAN AIRCRAFT C-47 OVER YUGOSLAVIA IN 1946.

Др *Илија Кукобат*, др *Немања Митровић*

ЛЕТ НА ИСТОЧНУ СТРАНУ ГВОЗДЕНЕ ЗАВЕСЕ: ПРЕБЕЗИ
ВАЗДУХОПЛОВАЦА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У РУМУНИЈУ 1948–1951 111

Dr. *Ilija Kukobat*, Dr. *Nemanja Mitrović*

FLIGHT TO THE EASTERN SIDE OF THE IRON CURTAIN: AVIATORS
DEFECTING FROM YUGOSLAVIA TO ROMANIA 1948-1951

Мср *Георгије Вулић*

КРАЈ ЈЕДНЕ ЕПОПЕЈЕ: СЛОМ СНАГА ВОЈСКЕ РЕПУБЛИКЕ
СРПСКЕ У ШИРЕМ РЕЈОНУ ВОЗУЋЕ СЕПТЕМБРА 1995. 127

Georgije Vulić, Msc.

THE END OF AN EPIC: THE BRAKEDOWN OF THE ARMY OF
REPUBLIKA SRPSKA IN THE WIDER AREA OF VOZUĆA
IN SEPTEMBER 1995

ОГЛЕДИ

ESSEYS

Др *Момир Нинковић*

ОСВРТ НА МОНОГРАФИЈУ БОЈАНА ДИМИТРИЈЕВИЋА
COMINFORM CRISIS. SOVIET-YUGOSLAV STAND-OF 1948-1954,
HELION AND COMPANY LTD., WARWICK, 2023, 88+X..... 155

Dr. *Momir Ninković*

REVIEW OF BOJAN DIMITRIJEVIĆ'S BOOK *COMINFORM
CRISIS. SOVIET-YUGOSLAV STAND-OF 1948-1954*, HELION
AND COMPANY LTD., WARWICK, 2023, 88+X

ДОКУМЕНТИ
DOCUMENTS

- Др Јелена Тодоровић-Лазић, др Александра Колаковић
ЈНА У ВРТЛОГУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРИЗЕ
1989/1990 – ПОГЛЕД ИЗ САД 173
Dr. Jelena Todorović-Lazić, Dr. Aleksandra Kolaković
JNA IN THE WHIRLPOOL OF THE 1989/1990 YUGOSLAV CRISIS:
THE VIEW FROM THE USA

ПРИКАЗИ
REVIEWS

- Jovo Miladinović. *Sınırdaki Düşman: Osmanlı-Sırp Karşılıklı Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1880-1912)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2024, 299 s. (Стефан Шунка) 223
- Срђа Мартиновић, *Црногорска гарда*, Институт за војну историју Црне Горе, Подгорица, 2022, 505 стр. (Данило Ђупић) 229
- Љубинка Шкодрић, Мирјана Савић, *Деца у рату: Српски избеглички домови у Матарушкој бањи 1942–1944*, Народни музеј Краљево, Краљево, 2023, 102 стр. (Тамара Косијер) 234
- Борис Томанић, *Равногорски записи: Четнички дневници и мемоарске белешке као извор за историју Другог светског рата*, Институт за савремену историју, Catena Mundi, Београд, 2023, 369. стр. (Милош Чорбић) 239
- Небојша Владисављевић, *Антибирокуратска револуција*, Архипелаг, Београд, 2020, 297 стр. (Милош Јовановић) 243
- Новица Симић, *Операција „Коридор–92”*, Борачка организација Републике Српске, Бања Лука, 2011, 479 стр. (Милан Богосављевић) 247

Југославија и Европска заједница 1957–1992, Зборник докумената, приредио Милан Игрутиновић, Архив Југославије, Београд, 2020, 673 стр. (Милош Јовановић).....252

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATION

НАУЧНИ СКУП „ПУБЛИЦИСТИКА У РАЗВОЈУ ДРУШТВА И ДРЖАВЕ: ЈАВНА РЕЧ ЈАВНИХ ЛИЧНОСТИ”, КРАЉЕВО, НАРОДНИ МУЗЕЈ, 17–18. АВГУСТ 2024. ГОДИНЕ (Милош Чорбић)259

63. ГОДИШЊА ВОЈНОИСТОРИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА "ARMED FORCES BETWEEN THE WORLD WARS – EXPERIENCE AND EXPECTIONS IN NATIONAL AND TRANSNATIONAL DISCOURSES", ПОТСДАМ, СР НЕМАЧКА, 11–13. СЕПТЕМБАР 2024. ГОДИНЕ (Далибор Денда)261

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТЕКСТУ: ИЗАЗОВИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТИ”, НОВИ САД, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У НОВОМ САДУ, 5. ОКТОБАР 2024. ГОДИНЕ (Стефан Шипка)264

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ: ПЕРСПЕКТИВЕ МЛАДИХ ИСТРАЖИВАЧА СА ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА”, БЕОГРАД, ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, 15–18. ОКТОБАР 2024. ГОДИНЕ (Милош Чорбић)265

БАЛКАНСКА ВОЈНОИСТОРИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА "CHALLENGES OF ADAPTING THE MILITARY IN TIMES OF CONFLICT – NATIONAL EXPERIENCES AND CASE STUDIES", БУКУРЕШТ, РУМУНИЈА, 05–07. НОВЕМБАР 2024. ГОДИНЕ (Далибор Денда)268

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ДИЈАЛОГ О ТРЕНДОВИМА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ”, ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД, 28–29. НОВЕМБАР 2024. ГОДИНЕ (Татјана Милошевић)271

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „ВЕЧИТИ КРУГ: СУСЕДИ, САВЕЗНИЦИ И/ИЛИ РИВАЛИ-СРПСКО-МАЂАРСКИ ОДНОСИ У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА”, БЕОГРАД, 12–13. ДЕЦЕМБАР 2024. ГОДИНЕ (Миљан Милкић)	274

**УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ
INSTRUCTION FOR AUTHORS**

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ.....	279

**СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА LXXIV ИЗДАЊЕ
THE LIST OF REVIEWERS FOR LXXIV ISSUE**

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА	291

УДК: 355.48:662.14(495:439)“10“
COBISS.SR-ID 161725961
DOI број: 10.5937/vig2402009K

Језик рада: Српски
Примљен: 13.11.2024
Прихваћен: 6.12.2024.
Тип рада: прегледан научни рад

Др Небојша Карталија
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Нови Сад, Република Србија
E-mail: nebojsa.kartalija@ff.uns.ac.rs
nebojsa86kartalija@gmail.com

СУКОБИ НА УГАРСКО-ВИЗАНТИЈСКОМ ПОГРАНИЧЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XI ВЕКА, У СВЕТЛУ НАРАТИВНИХ ИЗВОРА*

АПСТРАКТ: Простор јужне Угарске током средњег века карактерисала је значајна историјска динамика. Обнова византијског присуства на простору јужно од река Саве и Дунава и јачање Краљевине Угарске неминовно је довела до повећања броја пограничних сукоба. Транзит путника ка Светој земљи додатно је утицао на ескалацију конфликта на угарско-византијској граници. Циљ овог рада јесте да анализом наративних извора пружи опште виђење улоге јужног пограничја Угарске у пограничним конфликтима током друге половине XI века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: погранични сукоби, Краљевина Угарска, Византија, јужна Угарска, Београд, крсташи, наративни извори.

* Рад је настао као резултат пројекта „Перцепција јужне Паноније у средњем веку“ у оквиру акције „Право на прву шансу“ за коју је средстава обезбедио Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност АП Војводине 2023–2024. године.

На простору Паноније одиграо се низ динамичних историјских дешавања током позне антике и раног средњег века. Мањи део поменуте области инкорпорирани је у Римско царство и на њеним рубовима формирана је утврђена граница, лимес.¹ Током Велике сеобе народа више варварских популација је боравило на територији јужне Паноније. У већини случајева њихово присуство је било ефемерног карактера.² Период великих миграционих кретања варварских етничких заједница окончан је насељавањем Мађара.³ На њихову сеобу пресудно је утицао туркички народ – Печенези.⁴ Према Константину Порфирогениту (913–959), византијском цару и писцу, управо је овај варварски народ изазвао миграцију мађарских племена која се окончала њиховим доласком на панонски простор.⁵

¹ О римском лимесу на простору Паноније детаљније: Zsolt Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn* (Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 1988); Idem, *The ripa Pannonica in Hungary* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003); Miomir Korać, ur. et al., *Roman Limes in Serbia = Rimski limes u Srbiji*, (Beograd: Arheološki institut, 2014).

² Детаљније о присуству варварских народа на јужнопанонском простору видети: Stanko Andrić, „Južna Panonija u doba velike seobe naroda”, *Scrinia Slavonica*, 2 (2002), 117-167; Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (Zagreb: Plejada, 2011).

³ О току сеобе и насељавању Мађара у Панонији видети: Pal Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary: 895-1526* (London-New York: I. B. Tauris, 2001), 10-12; Петар Рокаи и др., *Историја Мађара* (Београд: Clio, 2002), 13-16; Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300) vol. 1* (Leiden: Brill, 2019), 252-255.

⁴ Детаљније о Печенезима: Omeljan Pritsak, „Pechenegs”, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, (New York-Oxford: Oxford University Press, 1991), 1613-1614; Carlile A. MacArtney, „The Petchenegs”, *The Slavonic and East European Review*, 23 (1929), 342-355; Peter Benjamin Golden, *An Introduction to the History of the Turkish Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 264-270; S. A. Romashov, „The Pechenegs in Europe in the 9-10th Centuries”, *Rocznik Orientalistyczny*, 52, 1, (1999), 21-35; Peter Benjamin Golden, „The Pechenegs”, in: *The Cambridge History of Early Inner Asia*, editor Denis Sinor (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 270-275; Aleksander Paroń, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe* (Leiden-Boston: Brill, 2021).

⁵ Према Порфирогениту, Печенези су приморали да Мађаре да своје матичне територије Лебедије, при чему се њихова популација поделила на два дела. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Dumbarton Oaks Texts 1, translators R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik (Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967), 37.5-8; 37.5-8; 38.3-5. (=DAI I); Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio: Commentary*, editors R. J. H. Jenkins, (Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2012), 144; 146-147. (=DAI II). Део Мађара се преселио у област Урала, која је током средњег века била позната као Велика Угарска (лат. Magna Hungaria), док се већина населила у Етелкезу. (DAI I, 38.30; 40.24; DAI II, 149; 151). Порфирогенит не наводи довољно прецизну локализацију поменуте области. Већина историчара под Етелкезом подразумева простор јужноруских степа северно од Црног мора, између Дњепра и Дунава. После неколико година Печенези су их поново приморали на сеобу, која се окончала насељавањем у Панонији. (DAI I, 40.29-32; DAI II, 151).

Да мађарска популација није првобитно сматрала Панонију трајним простором насељавања указују бројни пљачкашки походи усмерени ка западној Европи. Они су се најчешће кретали ка северној Италији и Немачкој, а у најдаљим досезима мађарски ратници су продирали до Пиринејског полуострва. Период пљачкашких похода на Запад окончан је мађарским поразом у бици на Леховом пољу, у околини Аугзбурга, 15. августа 955. године, који им је нанео немачки краљ и потоњи цар Отон I.⁶ После овог пораза Мађари су додатно усмерили своје продоре на југ. Пљачкашки упади на територију Византијског царства трајали су до 970. године. Тада је цар Јован I Цимискије код Аркадиопоља поразио мешовиту коалицију коју су чинили Мађари, Бугари, Руси и Печенези на чијем челу је био руски кнез Свјатослав (945–972).⁷ Овај пораз је означио дефинитиван крај периода пљачкашких похода. Мађарско друштво је доживело кардиналну трансформацију. Номадски начин живота у највећој мери бива замењен седелачким, док организација државе почиње да почива на феудалним институцијама. Корак ка даљем уклапању новоформиране угарске државе у западноевропске узусе била је интензивна христијанизација до које је дошло за време владавине угарског кнеза и потоњег првог краља Стефана I (997–1038).⁸ Краљевина Угарска постала је део хришћанске Европе, што је формално потврђено Стефановим добијањем краљевске круне 1000. године од папе Силвестера II.

Географски положај Угарске, као рубне земље латинског хришћанства, у великој мери је предодредио токове њене политичке историје. Током више од пола миленијума, њене јужне области су представљале геополитички значајан простор на коме су се одвијале бројне политичке, верске, културне и економске интеракције. На простору јужне Угарске одигравали су се и бројни конфликти који су утицали на обликовање

⁶ Pal Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary: 895-1526* (London-New York: I. B. Tauris, 2001), 14-15; Петар Рокаи и др., *Историја Мађара* (Београд: Clio, 2002), 20; Детаљније о бици на Леховом пољу: Charles R. Bowlus, *The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955: The End of the Age of Migrations in the Latin West* (London-New York: Routledge, 2016).

⁷ A. D. Stokes, „The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 95, (1962), 492-493; Pal Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary: 895-1526* (London-New York: I. B. Tauris, 2001), 15; Петар Рокаи и др., *Историја Мађара* (Београд: Clio, 2002), 21.

⁸ О личности Стефана I Светог и његовој рецепцији детаљније: György Györffy, *König Stephan der Heilige* (Budapest: Corvina), 1988; Nora Berend, *Stephen I, the First Christian King of Hungary: From Medieval Myth to Modern Legend* (Oxford: Oxford University Press, 2024).

праваца не само угарске, већ и европске историје уопште. Управо су погранични сукоби у овој области изазивали велико интересовање аутора наративних извора.

Христијанизација Угарске и поновно успостављање власти Византије јужно од Саве и Дунава утицали су да се велики број западноевропских ходочасника определи да се у Свету земљу упути копненим путем. У путовању према Цариграду они су користили један од најважнијих путних праваца средњег века који је у историјској науци познат под више назива: *Via diagonalis*, *Via militaris*, *Via Traiana* или *Цариградски друм*.⁹ Повећано присуство ходочасника резултовало је тиме да се јужна Угарска од почетка XI века све више појављује у наративним изворима западноевропске провенијенције. Поменути извори показују знатно интересовање за сукобе који су се одвијали на овом пограничју.

У слабо насељеном пограничном простору између Краљевине Угарске и Византијског царства живели су Печенези. Припадници овог полуномадског туркичког народа доселили су се на доњи Дунав у првој половини XI века. Сеоба Печенега бива изазвана сукобом њима друга два сродна народа – Уза и Кумана (Половаца).¹⁰ Око 1030.

⁹ О поменутој саобраћајници детаљније: Константин Јиречек, „Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци”, у: *Зборник Константина Јиречека, I*, уредник Михаило Динић (Београд: Научно дело, 1959), 71-190; Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији* (Београд: Туристичка штампа, 1974), 82-102; Anna Avramea, „Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries”, in: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, edithor Angeliki E. Laiou (Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002), 65-67; Јоханес Кодер, *Византијски свет: Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе* (Београд: Утопија, 2011) 77; Лиљана Симеонова, „Дијагонален път: рядко използваният път на балканското Средновековие”, *Medievalia*, 5 (2012), 1-9; Михаило Ст. Поповић, *Од Будима до Константинопоља: Via Traiana у светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века* (Нови Сад: Академска књига, 2017); Matthew Larnach, „The Via Militaris in Transition: From Late Rome to the Crusades”, in: *The Balkan Route-Historical Transformations from Via Militaris to autoput*, edithors Florian Riedler, Nenad Stefanov (Boston-Berlin: De Gruyter, 2021), 21-52;

¹⁰ О Узима више: Omeljan Pritsak, „Uzes”, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, (New York-Oxford: Oxford University Press, 1991), 2147 -2148; Peter Benjamin Golden, *An Introduction to the History of the Turkish Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 205-211. Детаљна реконструкција миграционих кретања Уза: Peter B. Golden, „The migrations of the Oguz”, *Archivum Ottomanicum*, 4 (1972), 45-84 О Куманима детаљније: Д. А. Расовскій, „Половцы I: Происхождение Половцевъ”, *Seminarium Kondakovianum*, 7 (1935), 245-262; Idem, „Половцы II: Разселение Половцевъ”, *Seminarium Kondakovianum*, 8 (1936), 161-182; Idem, „Половцы III: Предѣлы „поля половсцакаго”, *Seminarium Kondakovianum*, 9 (1937), 71-85; Omeljan Pritsak, „Cumans”, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, (New York-Oxford: Oxford University Press, 1991), 563-564; Peter Benjamin Golden, *An Introduction to the History*

године Кумани су уништили племенску конфедерацију Уза, што је изазвало њихову миграцију у неколико праваца. Део Уза се преселио у централну Азију, где су примили ислам, а из ове популације затим су настали Турци Селџуци. Друга групација Уза упала је на простор црноморских степа, што је узроковало миграцију Печенег. Број њихових упада на простор Балкана је знатно порастао. Печенези су нападали Мезију, Тракију и Македонију 1025/1027, 1032/1033, 1034, 1035. и 1036. године.¹¹ На њихово даље кретање на Запад додатно је подстакао пораз који им је нанео кијевски кнез Јарослава, 1036. године. Наиме, сеобу ка византијској територији пратили су унутрашњи сукоби међу самим Печенезима. Двојица племенских главара, Тирах и Кеген борили су се за превласт.¹² После пораза Кеген је потражио уточиште на територији Византије. Он је 1045. или 1046. године постао савезник цара Константина IX Мономаха (1042–1055). По преласку у царску службу, печенешки вођа се покрстио и добио титулу патрикија, а затим је постављен за заповедника три тврђаве у Подунављу.¹³ Одатле је упадао на територију својих сународника. У зиму 1047–1048. године дошло је до отвореног сукоба Византије са Печенезима на челу са Тирахом. После оштрих борби и епидемије која је уследила, Тирахове снаге су десетковане, па је одлучио да склопи споразум са Византијом.¹⁴ Архонт Бугарске Василије Монах

of the Turkish Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 270-282; Victor Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Centuries* (Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute-Museum of Braila Istros Publishing House, 2003), 217-340; Светлана Плетнева, *Половци* (Москва: Ломоносов, 2010); Дмитрий Расовский, *Половцы, торки, печенеги, берендеи* (Москва: Ломоносовъ, 2016).

¹¹ Victor Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century* (Leiden-Boston: Brill, 2009), 107. О поменутиим упадима Печенег детаљније видети: Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube* (Bucharest: Académie de la République socialiste de Roumanie, 1970), 39-49; Gheorghe Manucu-Adamesteanu, „Les invasions des Pethénegues au Bas-Danube (1027-1048)”, *Études byzantines et post-byzantines*, IV (2001), 87-112.

¹² О поменутом печенешком владару: Charles M. Brandt, „Kegen”, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, (New York-Oxford: Oxford University Press, 1991), 1118-1119;

¹³ Ioannis Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, editor Ioannes Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, (Berlin: De Gruyter, 1973), 456.5-9 (=Io.Skyl.); John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine History, 811-1057*, translator John Wortley, (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 428. (=Skylitzes, *A synopsis*). Сфрагистички налази везани за Кегенов положај: Teodora Krumova, „Pecheneg chieftains in the Byzantine administration in the theme of Paristrion in the eleventh century,” *Annual of Medieval Studies at CEU*, 11 (2005), 210-211.

¹⁴ Скилица наводи да је на царску територију продрло 800 000 Печенег. Io.Skyl., 457-459; Skylitzes, *A synopsis*, 428-429; *Византијски извори за историју народа Југославије*

је Печенеге населио у околини Сердикe, Ниша и Овча поља.¹⁵ Покушај одузимања оружја и даље пацификације печенешке популације показао се контрапродуктивним. Печенези су подигли устанак који је трајао до 1053. године.¹⁶ Тада је Царство склопило тридесетогодишњи мир. Овакав развој догађаја означио је почетак печенешке доминације на простору јужно од Дунава до планине Балкан.¹⁷ После поменутог сукоба, популација Печенеге била је подељена реком Дунав. Византијски писац и државник Михаило Аталијат (између 1020 и 1030-после 1085) за Печенеге који су живели северно и јужно од реке Дунав користи назив *Скити*. Њихове сународнике настањене у византијској теми Паристрион (Парадунавон) означава као *Ските близу Дунава* (*περὶ τὸν Ἰστρον Σκυθῶν*), а за њих користи и локални етноним *Патзинаци* (грч. *Πατζινακαί*).¹⁸

Прве помене Печенеге у Угарској налазимо у житију Светог краља Стефана, у коме се наводи да је угарски владар имао божанску визију према којој треба да утврди град Албу у Трансилванији (данашњи град Алба Јулија у Румунији). Према тексту житија, Печенези, који су описани као непријатељи хришћанства, опустошили су околна имања, док је утврђење успешно заштитило локално становништво.¹⁹ Упркос надреалном карактеру те епизоде, она указује

III, уредници Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, (Београд: Византолошки институт САНУ, 1966), 163. (=ВИИИЈ III). Овај број је свакако преувеличан, али указује на компактну групуацију Печенеге који су се населили на византијској територији.

¹⁵ Io.Skyl., 459. 13-17; Skylitzes, *A synopsis*, 460; ВИИИЈ III, 164.

¹⁶ Више о византијској војној организацији током сукоба са Печенезима: А. С. Мохов, „К вопросу о византийской военной организации в период войны с печенегами 1046-1053 гг.“, *Известия Уральского государственного университета*, 39 (2005), 15-26. О Перцепцији Печенеге у византијским изворима: Marek Meško, „Pecheneg Groups in the Balkans (ca. 1053-1091) according to the Byzantine Sources“, in: *The Steppe Lands and the World Beyond Them*, editors Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon (Iasi: Editura Universitatii „Alexandru Ioan Cuza“, 2013), 179-205.

¹⁷ Io.Skyl., 476.40-43; Skylitzes, *A synopsis*, 443. О сукобима с Печенезима у периоду 1048-1053. године видети: Franjo Rački, „Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI vijeku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 25 (1873), 238-243.

¹⁸ ...σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τῶν περὶ τὸν Ἰστρον Σκυθῶν, οὓς Πατζινακούς τὸ πλῆθος κικλήσκουσιν.... Michaelis Attaliateae, *Historia*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50, editor Eudoxos Th. Tsolakis (Athens: Academia Atheniensis, Institutum Litterarum Graecarum et Latinarum Studiis Destinatum, 2011), 53; *The History of Michael Attaleiates*, translators Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012), XII.13, 120. (грчки изворник); 121. (превод на енглески језик); Marek Meško, „Pecheneg Groups in the Balkans (ca. 1053-1091) according to the Byzantine Sources“, in: *The Steppe Lands and the World Beyond Them*, editors Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon (Iasi: Editura Universitatii „Alexandru Ioan Cuza“, 2013), 183.

¹⁹ *Quadam igitur nocte repente per revelationem quandam expergefactus, veredarium quendam infra diem et noctem ad Albam Transsilvanam precepit festinare et omnes in rure*

да је погранични простор Угарске био угрожен од упада Печенега.²⁰ Да су односи Угара и номада пролазили кроз различите фазе показује још један податак које доноси краћа верзија житија. У њему се помиње да је угарском владару дошло изасланство које је чинило шездесетак Печенега са богатим даровима, али су страдали од краљевих похлепних службеника.²¹ Велик број Печенега се населио на византијској територији, а од половине XI века све више почињу да гравитирају ка Угарској.²² Припадници овог народа помињу се као

manentes ad munitionem civitatis quam citissime posset congregare. Predixit enim superventuros christianorum hostes, videlicet, qui tunc Ungaris imminebant Bessos, et possessiones eorum depredaturos. Vix nuncius mandata regis complevit et ecce Bessorum inopinata calamitas incendiis et rapinis cuncta devastans, per revelationem dei meritis beati viri, concessa animabus hominum salute per receptacula munitionum. Vita Sancti Stephani regis (Legenda maior)/Life of King Saint Stephen (Major legend), translator Cristian Gaşpar, in: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi (Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023), 70. (латински изворник); 71. (превод на енглески језик). Опис сукоба с Печенезима у краћем житију. Vita et actus Sancti Stephani Regis Pannoniorum (Legenda Minor)/Life and Deeds of Saint Stephen, King of the Pannonians (Minor Legend), translator Cristian Gaşpar, in: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi (Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023), 96; 98. (латински изворник); 97; 99. (превод на енглески језик); Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta/Life of King St. Stephen written by Bishop Hartvic, translators Nora Berend, Cristian Gaşpar, in: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi (Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023), 94. (латински изворник); 95. (превод на енглески језик).

²⁰ Поменути напад се најчешће датира између 1015. и 1017. године, док је краљ Стефан био заузет сукобом са пољским војводом Болеславом Храбрим. György Györffy, *König Stephan der Heilige* (Budapest: Corvina), 1988, 169.

²¹ Vita et actus Sancti Stephani Regis Pannoniorum (Legenda Minor)/Life and Deeds of Saint Stephen, King of the Pannonians (Minor Legend), translator Cristian Gaşpar, in: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi (Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023), 96; 98. (латински изворник); 97; 99. (превод на енглески језик); Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta/Life of King St. Stephen written by Bishop Hartvic, translators Nora Berend, Cristian Gaşpar, in: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi (Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023), 148. (латински изворник); 149. (превод на енглески језик).

²² Трагове присуства Печенега на тлу средњовековне Угарске налазимо у локалној топономастици. Назив сремског села Бешенева потиче од мађарског назива Besenyőк за овај номадски народ. То село се први пут помиње у повељи из 1253. године, под називом Besseney. Присуство Печенега у Угарској је свакако старијег датума. *Ad notitiam vniuersorum volumus peruenire, quod cum Laurentius villicus de Besseney.....Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, urednik Tadija Smiciklas (Zagrabiae: Ex Officina Societatis Typographicae, 1906), No. 460, 539-540. Станоје Станојевић, „Бешеново-

плаћеници у угарској служби. Краљ Андрија I (1046–1060) користио их је у борбама 1051. године, са својим дојучерашњим патроном, немачким царем Хајнрихом III (1039–1056).²³

Печенези нису представљали претњу само за поданике Угарске и Византије, већ и за путнике који су користили Цариградски друм. Један од најранијих помена напада на ходочаснике на византијској територији у другој половини XI налазимо у Житију Светог Литберта, које је написао монах Радулф. У опису ходочашћа епископа Камбреа из 1054. године помиње се да су по преласку границе Паноније, у шумовитој области, коју аутор житија назива *бугарска пустиња*, доживели нападе од скитских разбојника.²⁴ За њих Радулф каже да живе попут звери, без градова, да не припадају ниједној религији, али да примењују обичај обрезивања попут Сарацена. Радулф о њима наводи да су: *варвари, окрутни, убице, без осећања и безбожни*.²⁵ Овај опис бруталних номадских нападача односи се на Печенеге.²⁶ Употреба термина *Бугарска* за простор од угарске границе до Константинопоља од стране западних наративних извора, представља реминисценцију

Печенешко село”, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, 2, 1, (1939), (1929) 88-89. О Печенезима у Угарској детаљније видети: András Pálóczi Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary* (Budapest: Corvina, 1989), 7-37.

²³ Anonymi Bele Regis notarii Gesta Hungarorum-Anonymus, notary of King Bela, The Deeds of the Hungarians, editors and translators Martyn Rady, Laszlo Veszpremy, in: *Anonymus and Master Roger*, editors and translators Martyn Rady, Laszlo Veszpremy (Budapest-New York: Central European University Press, 2010), 170. (латински изворник); 171. (енглески језик).

²⁴ *Pretergressus Pannoniorum fines limitaneos ingreditur solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant quasque latrunculi Sciticae gentis inhabitant. Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, MGH SS XXX-II, editor Adolfus Hofmeister (Lipsiae: Impensis Karoli W. Hiersemann, 1934), 854. Анализа етничке слике поменутог простора: Александар Узелац, „Скитски разбојници у Бугарској пустињи: Поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века”, *Историјски часопис*, 59 (2010), 59-76.

²⁵ *Nullius heresis nominata secta, nullius religionis divino cultu tenentur; tamen, sicut ex eorum interfectis vidimus, more Sarracenorum circumciduntur barbari, crudeles, homicidae, sine affectu, sine pietate. Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, MGH SS XXX-II, editor Adolfus Hofmeister (Lipsiae: Impensis Karoli W. Hiersemann, 1934), 854.

²⁶ О идентификовању Печенеге као нападача на ходочаснике видети: Јованка Калић, „Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века”, *Зборник Филозофског факултета*, 10, 1, (1968), 187; Милош Антоновић, „Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку”, у: *Моравска Србија: историја, култура, уметност*, уредник Синиша Мишић (Крушевац: Историјски архив-Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 2007), 77; Александар Узелац, „Скитски разбојници у Бугарској пустињи: Поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века”, *Историјски часопис*, 59 (2010), 65-66; Idem, *Крсташи и Срби: (XI-XII век)* (Београд: Утопија, 2018), 27-29; 31; 33-34.

на постојање Самуиловог царства које је, почетком XI века, коначно војно поразио византијски цар Василије II (976–1025).²⁷ Да је присуство Печенега у пограничном простору наставило да у појединим тренуцима буде сметња транзиту ходочасника обавештава нас и *Житије Теодориха из Анжеа (Vita Theoderici abbatis Andaginensis)*, које је написао опат бенедиктинског манастира Светог Ибера из Луксембурга. Ходочасници су били спречени да путују копненом рутом због присуства варвара. Своје путовање су наставили другом маршрутом, преко Апулије и морским путем су стигли до Цариграда, а затим до Свете земље.²⁸

Присуство Печенега у пограничној зони неминовно је довело до њиховог учествовања у угарско-византијским сукобима. Када су Угри, 1059. године, напали византијску територију, придружили су им се и Печенези који су живели уз Дунав, тј. њихова популација под царском влашћу.²⁹ Поменути податак додатно потврђује тврдњу да је печенешка популација учествовала у сукобима обе стране. Византија и Угарска су имале ограничен утицај на Печенеге у простору пограничја. Зависно од актуелног тренутка, Печенези, који су на поменутом простору били фрагментирани, стављали су се у службу тренутно доминантније силе, тежећи да из актуелне ситуације остваре највећу могућу корист. Угарска кампања из 1059. године довела је до реакције цара Исака I Комнина (1057–1059) у лето исте године. Цар је стигао до Сердике, где се сусрео са угарским посланицима који су молили за мир, који је убрзо склопљен. Тада је даљи ток похода био усмерен против Печенега.³⁰ Погранични сукоби по-

²⁷ Више о Самуиловом царству: Срђан Пириватрић, *Самуилова држава: Обим и карактер* (Београд: Византолошки институт САНУ, 1997).

²⁸ *Vita Theoderici abbatis Andaginensis-1087*, MGH SS XII, editor D. W. Wattenbach (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1856), 44.

²⁹ Michaelis Attaliatae, *Historia*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50, editor Eudoxos Th. Tsolakis (Athens: Academia Atheniensis, Institutum Litterarum Graecarum et Latinarum Studiis Destinatum, 2011), 53; *The History of Michael Attaleiates*, translators Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012), XII.13, 120. (грчки изворник); 121. (превод на енглески језик); *Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079)*, translator Eric McGeer, prosopographical index and glossary of terms John Nesbitt (Leiden-Boston: Brill, 2020), 46. (грчки изворник); 47. (превод на енглески језик).

³⁰ Моравчик сматра да је угарска страна желела да склопи мир због борби са Печенезима. Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars* (Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1970), 62–63. Острогорски наводи да су Византинци одбили угарски упад, што није експлицитно наведено у изворима. Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Народна књига-Алфа, 1998), 321. Василевски и Ферјанчић сматрају да су у овом походу цара Исака Византинци повратили власт над Сирмијумом. Tadeusz

мињу се и у *Пожунским аналима*, где се 1068. године наводи да је краљ Соломон (1063–1074) освојио један византијски погранични град.³¹ Византијско царство је почетком седамдесетих година XI века било укључено у више сукоба. Тада је дошло и до побуне Печенега који су пустошили Тракију и Македонију, као и до пустошења пограничног простора према Угарској. Нићифор Вријеније наводи да су *Скити* (Печенези) разорили све градове на Сави и Дунаву, од Сирмијума до Видина.³² Печенешки пљачкашки поход из 1071. године на угарску територију неминовно је довео до рата са Византијом. Ток овог сукоба детаљно описује *Бечка илустрована хроника*.³³ Према њеним наводима, Печенега је напад охрабрио дукс Београда, који је вероватно управљао и темом Сирмијум.³⁴ Они су прешли Саву код места Бузијаша (вероватно Бежанија), након чега су пустошили територију Срема. На византијску територију су се вратили са бројним пленом и заробљеницима.³⁵ *Илустрована хроника* описује ток

Wasilewski, „Le thème Byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle”, *Зборник радова Византолошког института*, 8, 2, (1964), 478; Божидар Ферјанчић, „Сирмијум у доба Византије”, у: *Сремска Митровица: у част двадесетпетогодишњице ослобођења града*, уредник Радомир Прица (Сремска Митровица: 1969), 53; Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries* (Leiden-Boston: Brill, 2013), 95

³¹ *Civitas Bulgarorum a rege Salomone capitur rursusque ab isdem Bulgaris et Grecis dolo recipitur*. *Annales Posonienses*, in: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*, editor Emericus Szentpétery, (Budapest: Academie Litter. Tur. Universitatis, 1937), 126. Јованка Калић-Мијушковић претпоставља да се овде ради о Београду. Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1967), 40. Ферјанчић наводи да је Соломон напао Сирмијум и да се морао повући. Већина историчара сматра да се освајачка кампања из 1068. године односи на освајање Београда до којег је дошло три године касније. Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (Zagreb: Plejada, 2011), 210. нап. 254.

³² Nicephore Bryennios, *Histoire*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 9, translator P. Gautier, (Bruxelles: Byzantion, 1979), III.1-2, 208; 210. (превод на француски језик); 209; 211. (грчки изворник); ВИНЈ III, 237-238. О археолошким траговима разарања подунавских градова видети: Милица Јанковић, Ђорђе Јанковић, „Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године”, *Годишњак града Београда*, 25 (1978), 41-58.

³³ Један од најзначајнијих наративних извора за рану историју Угарске је *Бечка илустрована хроника* (*Chronica de gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. xiv*) Марка Калтија, хроничара краља Лајоша Великог (1342-1382) и каноника цркве у Стоном Београду. Детаљније о хроничару: С. А. Macartney, *The Medieval Hungarian historians. A Critical and Analytical guide* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), 133-142.

³⁴ Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars* (Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1970), 64; ; Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries* (Leiden-Boston: Brill, 2013), 96.

³⁵ *Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum, Bisseni per Albam Bulgari<c>am venientes transnataverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et predarum diripientes, in suam terram abduxerunt*. *The Illuminated Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century*, translators Janos Bak, Laszlo Veszpémi, (Budapest:

ових догађаја и сукобе око Београда који су потом уследили.³⁶ Угарска страна је сматрала печенешки напад кршењем мировног уговора између две државе, чиме је он постао *casus belli*.³⁷ Краљ Соломон и његов брат, херцег Геза, одлучили су да нападну Београд. Угарске трупе су прешле реку код Сланкамена, што су Византинци покушавали да спрече употребом грчке ватре.³⁸ Како би сузбили угарски напад, они су у помоћ позвали Печенеге. Против печенешких снага веома се храбро борио бачки жупан Вид, чији су се ратници из Бача истакли у борбама око Београда које су уследиле.³⁹ После успоставе своје власти у Срему, Угри су напали Београд.⁴⁰ Приликом опсаде овог стратешки значајног града угарске снаге су користиле опсадне справе. Хроничар бележи да су се на византијској страни борили тзв. *Сарацени*, у којима се могу препознати Печенези.⁴¹ Тромесечна

Central European University Press, 2018), 104.198. (латински изворник); 199. (превод на енглески језик). (= *The Illuminated Chronicle*) Најчешће се сматра да се ради о Бежанији. Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890), 242. Супротан став је изнео Поповић, који тврди да се ради о Бусијама, потесу код Угриноваца. Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7: Историја насеља и становништва* (Београд: Српска академија наука: Научна књига, 1950), 48.

³⁶ *Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandorfeirwar. The Illuminated Chronicle*, 104.198. (латински изворник); 199. (превод на енглески језик).

³⁷ *Rex autem et dux imposuerunt crimen traditionis Albe Bulgarice, eo quod pace defraudata voluntarie permisisset latrunculos Bessorum depredari Hungariam. The Illuminated Chronicle*, 104.198. (латински изворник); 199. (превод на енглески језик).

³⁸ *The Illuminated Chronicle*, 104.198; 200. (латински изворник); 199; 201. (превод на енглески језик). О грчкој ватри детаљније: С. Zenghelis, „Le feu gregeois et les armes a feu des Byzantins”, *Byzantion*, 7, 1 (1932), 265-286; James R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder* (Cambridge: The John Hopkins University Press, 1960); H. R. Ellis Davidson, „The Secret Weapon of Byzantium”, *Byzantinische Zeitschrift*, 66 (1973), 61-74; John Haldon, M. Byrne, „A Possible solution to the problem of Greek fire”, *Byzantinische Zeitschrift*, 70 (1977), 91-99; John Haldon, „Greek fire’ revisited: current and recent research”, in: *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, editor Elizabeth Jeffreys, Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2006, 290-325; John H. Pryor, Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ: The Byzantine Navy ca 500-1204* (Leiden-Boston: Brill, 2006), 607-631; Thomas Salmon, „The Byzantine Science of Warfare: from Treatises to Battlefield”, in: *A Companion to Byzantine Science 1*, editor Stavros Lazaris (Leiden-Boston: Brill, 2020), 445-447; Борис Стојковски, „Помени употребе грчке ватре на Сави и Дунаву”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2023), 40-42.

³⁹ *The Illuminated Chronicle*, 105.200. (латински изворник); 201. (превод на енглески језик). О поменутом жупану више: Борис Стојковски, „Бачки жупан Вид”, *Споменица историјског архива Срем*, 7 (2008), 210-222; Attila Zsoldos, *Magyarország világi arhontologiaja 1000-1301* (Budapest: História-MTA Történettudományi Intézete, 2011), 125.

⁴⁰ Присуство краља Соломона посведочено је и на основу налаза оловне буле. Добрила Гај-Поповић, „Оловна була мађарског краља Соломона”, *Годишњак града Београда*, 25 (1978), 163-168.

⁴¹ Присуство Печенег на простору Београда потврђено је и археолошким налазима. Gordana Marjanović-Vujović, „Archaeological proving the presence of the Pechenegs

опсада је окончана након што је једна угарска заробљеница подметнула пожар у граду. Суочен са ватреном стихијом, стратег Никита се са својом посадом предао херцегу Гези.⁴² Због неповољног развоја догађаја византијски цар Михаило VII Дука (1071–1078) покушао је да склопи мир, што је угарска страна одбила. Током продора на југ, краљ Соломон је успео да освоји Ниш. Из овог града однео је познату хришћанску реликвију – руку Светог Прокопија.⁴³ Недуго потом између две државе склопљен је мировни уговор.⁴⁴ Већина историчара сматра да су за напад на Угарску 1071. године одговорни Печенези који су били поданици Царства. Када се детаљније анализира византијска политика у Малој Азији, ова могућност је много мање извесна. Цару Роману IV Диогену (1068–1071), у жељу припрема за офанзиву против Турака Селџука у Малој Азији, није ишло на руку покретање додатног сукоба на граници са Угарском. Могуће разрешење позадине тог сукоба понудио је мађарски историчар Ковач, који сматра да су за њега одговорни Печенези са простора доњег Дунава, на чију миграцију су утицали Кумани. Суочени са куманским притиском и неизвесном егзистенцијом, они су прешли на територију Царства. У тој намери њихови сународници који су били у византијској служби, нису могли, односно нису хтели да их зауставе. Не правећи разлику

in Beograd town", *Balkanoslavica*, 3 (1974), 183–188.

⁴² *The Illuminated Chronicle*, 104–109, 198; 200; 202; 204; 206. (латински изворник); 199; 201; 203; 205; 207. (превод на енглески језик). О београдском утврђењу више: Marko Popović, „Les forteresses du système defensif byzantin en Serbie au Xie-XIle siècle”, *Starinar*, 42 (1991) 170; 173.

⁴³ Крајње концизно о наставку борби 1072. године обавештавају и *Пожунски анали: Salomon rex Bulgarense regnum invasit*. *Annales Posonienses*, in: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*, editor Emericus Szentpétery, (Budapest: Academie Litter. Typ. Universitatis, 1937), 126. Ове наводе угарских извора потврђује и византијски историчар Јован Кинам (након 1143 и након 1185): *Народ Хуна је веома често пустошио ромејску земљу и нешто мало пре владе Алексија Комнина освојио Сирмијум и покориши многе придунавске градове стигао све до Ниша*. *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, уредници Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, (Београд: Византолошки институт САНУ, 1971), 74; Ioannes Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, translator Charles Brand (New York: Columbia University Press, 1976), 171–172. О освајању Ниша: Јованка Калић, „Ниш у средњем веку”, *Историјски часопис*, 31 (1984), 10. Рука Светог Прокопија пренета је из Ниша у храм Светог Димитрија у Сирмијуму. О поменутој реликвији: Иларион Руварац, „О руци св. великомученика Прокопија”, *Летопис Матице српске*, 229 (1905), 5–7; Борис Стојковски, „Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку”, у: *Ниш и Византија*, VII, уредник Миша Ракоција (Ниш: Град Ниш: Универзитет : Нишки културни центар, 2009), 386.

⁴⁴ О току сукоба угарско-византијског сукоба 1071. године: Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (Zagreb: Plejada, 2011), 210–212.

између две групације Печенега, угарска страна је закључила да иза овог напада стоји Византијско царство. Такав развој догађаја резултовао је офанзивом у којој су угарске снаге привремено овладале територијом од Београда до Ниша.⁴⁵

Крајем седамдесетих година XI века, као нови етнички елемент на простору Балкана, појавили су се Кумани. Они су 1078. године, у савезу са Печенезима, ратовали против Византије. Тада су опсели Хадријанопољ, али су се на појаву византијских снага повукли.⁴⁶ Други кумански напад на византијску територију из 1083. године осведочен је у типичу Бачковског манастира (данашња Бугарска).⁴⁷ Кумани су 1087. године поново напали Византијско царство у савезу са Печенезима. Због закаснелог учешћа у бици код Дристра, односно данашње Силистрије у Бугарској, дошло је до сукоба међу савезницима. У бици која се тада развила, Печенези су тешко поражени.⁴⁸ До пресудне битке међу два туркичка народа дошло је 1091. године, када су куманске и византијске снаге, у бици код Лебуниона, тешко поразиле Печенеге.⁴⁹

Кумански продор наставио се на територији Угарске. Искористивши поход краља Ладислава I у Хрватску 1091. године, куманске снаге, које је предводио Каполч, упале су у Трансилванију.⁵⁰ После пустошења ове територије, Кумани су ушли у Бихарску област, одакле су прешли Тису код Токаја, када су се нападачи поделили на три групе. Хомок, пешчану равницу између Дунава и Тисе, пустошиле

⁴⁵ Детаљна анализа византијско-угарског сукоба и улоге Печенега у њему: Attila Kovács, „1071: Besenyők, Magyarok, bizánciak”, *Acta Historica*, 139 (2017), 45–53.

⁴⁶ Michaelis Attaliatae, *Historia*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50, editor Eudoxos Th. Tsolakis (Athens: Academia Atheniensis, Institutum Litterarum Graecarum et Latinarum Studiis Destinatum, 2011), 53; *The History of Michael Attaleiates*, translators Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012), XXXV.19, 538. (грчки изворник); 549. (превод на енглески језик).

⁴⁷ Paul Gautier, „Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos,” *Revue des études byzantines*, 42 (1984), 42. (превод на француски језик); 43. (грчки изворник); „Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Bačkov”, translator, Robert Jordan, in: *Byzantine Monastic Foundation Documents Vol. 2*, editors John Thomas, Angela Constantinides Hero, Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library, 2000, 526.

⁴⁸ Anna Komnene, *Alexiade, tome II*, translator Bernard Leib, (Paris: Société d'édition „Les Belles Lettres” 1937), VII.5, 103–104.

⁴⁹ Anna Komnene, *Alexiade, tome II*, translator Bernard Leib, (Paris: Société d'édition „Les Belles Lettres” 1937), VIII.5, 143–144. О бици код Лебуниона: Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025–1204* (London-New York: Longman, 1997), 133; Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Народна књига-Алфа, 1998), 339.

⁵⁰ Детаљна анализа куманског напада на Угарску 1091. године: Szilvia Kovács, „The Cuman Campaigns in 1091”, *Golden Horde Review*, 3 (2014), 174–189.

су две групе Кумана, док се трећа групација борила у бици код Бечеја. Након што су стекли огроман плен и велик број заробљеника, Кумани су се одлучили за повратак. Угарски краљ Ладислав I Свети (1077–1095) прекинуо је кампању у Славонији и кренуо у сусрет нападачима.⁵¹ Он је нанео тежак пораз Куманима на Поганишу (рум. Rogâniș или Rogânici), притоци реке Тамиш.⁵² Велик број куманских достојанственика је страдао, укључујући Каполча, а заробљеним ратницима омогућено је да бирају – да се покрсте или да буду погубљени.⁵³ Кумани, који су желели да освете пораз из 1091, послали су поруку краљу Ладиславу у којој су захтевали повратак заробљеника, запретивши да ће упасти у Угарску одређеног дана. У страху за своју земљу, краљ је кренуо у сусрет Куманима, поразивши их код реке Дунав.⁵⁴

⁵¹ *Post hec autem quidam de Cunis nomine Copulch, filius Krul cum valida manu intravit in Hungariam, ut debellaret. Qui Ultrasilvanum regnum depredavit et predam secum ducebat. Qui depopulata terra Transilvana transiens venit ad Byhor et circa flumen Umsoer aliquantibus diebus permoratus est. Deinde tran siens Tysciam in Thocoyd exercitum suum in tria agmina divisit. Duo agmina versus sabulum vastare proposuit. Unum vero circa Tysciam debellare dimisit. Debellantes vero et predantes venerunt in locum, qui dicitur Bechey, cum multitudine predarum et ad propria redire statuerunt. Qui dicebant: Venimus debellando, nunc revertamur venando. Tantam ergo predam de Hungaria habuerunt, quantam umquam aliqua gens potuit habere. Uxores etiam et filios nobilium secum in captivitate ducebant. Rex autem Ladizlaus cum suis in Sclavonia fuerat. The Illuminated Chronicle, 137.254. (латински изворник); 255. (превод на енглески језик). Тома Архиђакон, за разлику од *Илустроване хронике* помиње хрватски отпор код планине Гвозд, након чега је краљ Ладислав наставио успешну кампању услед разједињености хрватских великаша. Он није успео да овлада приморјем због упада дивљег народа, тј. Кумана у Угарску. *His ergo Vladislaus rex inductus consiliis absque mora coadunato exercitu copioso venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad Alpes que dicuntur ferree nullo obice resistente. Post hec transivit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra multaque prelia comittere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium essentque divisi ab invicem, facilem victoriam rex potuit optinere. Nec tamen usque ad maritimas regiones pervenit, sed audiens, quod quedam gens sui regni fines intraverat, in Hungariam repedavit. Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split, editors Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney (Budapest-New York: Central European University Press, 2006), 92; 94. (латински изворник); 93; 95. (превод на енглески језик).**

⁵² *Rex autem cum suis omnibus pro tanta victoria gratias egit omnipotenti Deo, qui eripuit eos de manibus hostium suorum, nominavitque fluvium Paganti, propter paganos usque in presentem diem. The Illuminated Chronicle, 137.254. (латински изворник); 255. (превод на енглески језик); Петар Рокаи и др., *Историја Мађара* (Београд: Clio, 2002), 44; Victor Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Centuries* (Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute-Museum of Braila Istros Publishing House, 2003), 248-250.*

⁵³ *The Illuminated Chronicle, 137.254. (латински изворник); 255. Упоредити са феноменом присилног покрштавања муслиманских заробљеника током крсташких ратова: Peter Herde, „Christians and Saracens,” *Studia Gratiana*, 12 (1967) 361-376.*

⁵⁴ *The Illuminated Chronicle, 137.254; 256. (латински изворник); 255; 257. (превод на енглески језик).*

Искористивши ангажовање угарског владара против куманске опасности, цар Алексије I (1081–1118) у Далмацију је послао севаста Готфрида Мелфијског, норманског грофа у царској служби. Он је током боравка од 1091. до 1093. године учврстио византијску власт у далматинским градовима.⁵⁵ Претпоставља се да је после пораза које је нанео Куманима, Ладислав освојио део византијске територије. На овај закључак наводи писмо које је угарски владар упутио, у касно лето 1091. године, Одеризију, опату Монте Касина, у којем себе назива краљем Угарске, Славоније (Хрватске) и Мезије.⁵⁶ Постоји неколико мишљења о томе шта би територија Мезије требало да представља. Једно тумачење сугерише да је то требало да буде алузија на области које је Угарска стекла током Соломонове кампање из 1071–1072. године.⁵⁷ Према другом мишљењу, простор Мезије се налазио на доњем Дунаву, где су живели Печенези и Кумани, а, према појединим изворима, и енглески колонисти који су признавали власт Византије.⁵⁸

⁵⁵ Јадран Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији* (Београд: Научно дело, 1957), 126-127.

⁵⁶ *Oderisius religiosissimo abbati Sancti Benedicti omnique sibi commisse congregationi L. Ungarorum ac Messie Dei gracia rex, servicium, amorem in Christo Jesu Domino nostro... Confirmatum tibi per hunc scriptum, quicquid in Ungaria et Messia et Sclauonia vestro loco nostri homines offerre voluerint. Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia ab anno 1000 usque ad annum 1196*, editor György Györffy, Budapest: Academia Scientiarum Hungaricae, 1992, No. 91, 271-272.

⁵⁷ Vilmos Fraknoi, „Szent László levele a montecassinói apáthoz”, *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, 19 (1901), 288. Налаз печата Алексија Комнина, који је пре доласка на власт носио титуле севаста и великог доместика, доказује да је у Сирмијуму обновљена византијска власт у периоду 1079. до 1081. године. Јадран Ферлуга, „Византијски печат из Сирмијума”, *Зборник радова Византолошког института*, 21 (1982), 47-52. О питању смењивања византијског и угарског утицаја на простору Срема видети: Божидар Ферјанчић, „Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији”, у: Ваљево. *Постанак и успон градског средишта*, уредник Синиша Бранковић, Ваљево: Народни музеј-Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 1994, 49-58; Ивана Коматина, Предраг Коматина, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”, *Зборник радова Византолошког института*, 55 (2018), 141-164.

⁵⁸ О наводном пресељењу Англо-Саксонаца у Византију говори *Saga Edvarda Исповедника* и универзална хроника анонима из Лаона (*Chronicon Universale Anonymi Laudunensis*). Критичка издања поменутих извора: *The Saga of Edward the Confessor*, in: Krijnie N. Ciggaar, *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *Revue des études byzantines*, 32 (1974), 340-342; *Chronicon Universale Anonymi Laudunensis*, in: *Ibidem*, 320-339. Сматра се да су енглески колонисти били насељени на простору теме Паристрион (Парадунавон), док су, према алтернативном тумачењу, они живели на територији источно од Крима. Jonathan Shepard, „Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea”, *Byzantine Studies*, 1, 1, (1974), 18-39. О критици локализације енглеске колонизације на простору теме Парадунавон видети: Alexandru Madgearu, „The Periphery against the Centre: the Case of Paradunavon”, *Зборник радова Византолошког института*, 40 (2003), 49-56; Alexandru

Како је поменути простор у периоду антике припадао провинцији Доњој Мезији (*Moesia Inferior*), интитулација угарског владара је заснована на поменутој традицији.⁵⁹ Поједини историчари сматрају да се под овом територијом подразумева Босна.⁶⁰ Према најизвеснијој интерпретацији, угарски владар је овладао простором између Дрине, Саве и Мораве, са утврђењима Београдом и Сирмијумом, који је некада био део Горње Мезије (*Moesia Superior*).⁶¹ Шта је била политичка позадина два куманска продора у Угарску? У историографији се наилази на тумачење да је први кумански напад утицао цар Алексије I Комнин, који је на тај начин желео да спречи наставак угарске кампање у Хрватској, која би довела до даљег продора ка Далмацији која се налазила у византијској сфери утицаја.⁶² Међутим, то становиште није експлицитно потврђено у изворима. Према *Илустрованој хроници*, други кумански напад су подстакли Руси, због чега се краљ Ладислав упутио у поход против њих, који је окончан када је руска страна затражила милост и обећала верност угарском владару.⁶³ Ова могућност је мало извесна, пошто су тада односи руских кнежева и Угарске били добри. Напад куманских снага из правца јужне Русије не би се одиграо на доњем Дунаву, нити у тако кратком року.⁶⁴ Трећа могућност јесте да је кумански напад био усмерен ка Трансилванији у циљу пљачке или трајног овладавања поменутом територијом.⁶⁵ Највероватније објашњење је да су Угарску похарали Кумани непосредно после битке код Лебуниона, а да се други напад одиграо исте године и да је био мотивисан осветом, а не подстакнут од Руса.

Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries* (Leiden-Boston: Brill, 2013), 141-142.

⁵⁹ Ferenc Makk, „Saint Ladislas et les Balkans”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae. Opuscula Byzantina*, 9, (*Byzance et ses voisins. Melanges a la memoire de Gyula Moravcsik a l’occasion du centieme anniversaire de sa naissance*) (1994), 66-67.

⁶⁰ Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries* (Leiden-Boston: Brill, 2013), 98.

⁶¹ Ferenc Makk, *Magyar külpolitika (896-1196)* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1996), 131-132.

⁶² Јадран Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији* (Београд: Научно дело, 1957), 125; Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars* (Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1970), 69-70; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga), 1975, 492.

⁶³ *The Illuminated Chronicle*, 138.256. (латински изворник); 257. (превод на енглески језик).

⁶⁴ Szilvia Kovács, „The Cuman Campaigns in 1091”, *Golden Horde Review*, 3 (2014), 184.

⁶⁵ Ferenc Makk, „Megjegyzések Kálmán külpolitikájához”, *Acta Historica*, 67 (1980), 22; Idem, *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the Twelfth Century* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 10.

Због борбе краља Ладислава I са номадским групацијама, још од битке код Керлеша 1068. године, у којој је захваљујући њему угарска страна однела победу, савременици су га сматрали заштитником угарских граница. Према једној од легенди, он је спасио девојку од отмице Кумана, те се због тога сматра браниоцем женске части.⁶⁶ Због поменутих врлина канонизован је као светитељ.⁶⁷ Након смрти краља Ладислава, у само предвечерје Првог крсташког рата, потоње генерације виделе су га као (прото)крсташа.⁶⁸ Поједини историчари сматрају да је краљ Ладислав I постао инспирација за лик Ланселота, централне личности артуријанске књижевности.⁶⁹ Што се тиче пограничних сукоба Угарске и Византије, они су у другој половини XI века постали акутни процес који је у великој мери обликовао однос две државе.⁷⁰

Први крсташки рат (1096–1099) представља један од средњовековних догађаја од светског историјског значаја. Оно што је започело као акција регрутације помоћних јединица за Византијско царство, претворило се у широки социјални покрет који је довео до кардиналних друштвених промена у Европи и на Блиском истоку.⁷¹

⁶⁶ András Vizkelely, "Nomádkori hagyományok, vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásaihoz", *Irodalomtörténeti Közlemények*, 85, 3 (1981), 253-275.

⁶⁷ И пре формалне канонизације канонизован од стране папе Целестина III 1192. године Ладислав I је био увелико поштован у Угарској. О развоју култа поменутог владара-светитеља: Петар Рокаи и др., *Историја Мађара* (Београд: Clio, 2002), 38-40; Laszlo Veszpremy, "King St Ladislas, chronicles, legends and miracles", *Saeculum Christianum*, 25 (2018), 140-163.

⁶⁸ Мотив неоствареног учешћа у крсташком рату, уз краља Ладислава I, јавља се и у биографијама других европских владара. О томе више видети: Peter Rokaу, "Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara", u: *Zvonimir, kralj hrvatski*, urednik Ivo Goldstein, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilista u Zagrebu, 1997, 241-246.

⁶⁹ Stephen Pow, "Evolving Identities: A Connection between Royal Patronage of Dynastic Saints' Cults and Arthurian Literature in the Twelfth Century", *Annual of Medieval Studies at CEU*, 24 (2018), 65-74.

⁷⁰ О поменутој проблематици детаљније видети: Ferenc Makk, *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the Twelfth Century* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989); Boris Stojkovski, "Byzantine military campaigns against Serbian lands and Hungary in the second half of the eleventh century", in: *War in Eleventh-Century Byzantium*, editors Georgios Theotokis, Marek Meško, London-New York: Routledge, 2021, 145-159

⁷¹ О Првом крсташком рату детаљније: Steven Runciman, *A History of the Crusades I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951); Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading* (London: Athlone, 1986); Idem, *The First Crusaders, 1095-1131* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); John France, *Victory in the East: A Military History of the First Crusade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

Значајан сегмент крсташког похода одиграо се на простору јужне Угарске, о чему нас обавештавају два најзначајнија хроничара Првог крсташког рата – Алберт Ахенски и Виљем Тирски.⁷²

Упркос очекивању папства, прве крсташке групације нису организовали чланови високог клера, већ локални проповедници и припадници ниже аристократије. Око ових харизматичних личности почео је спонтано да се окупља велики број верника. Због малог броја професионалних војника, први талас крсташа у историографији је познат као Сељачки крсташки рат.⁷³ На челу народног крсташког похода био је познати ходочасник и проповедник Петар Пустуњака (Petrus Heremita).⁷⁴ Његов близак сарадник био је извесни племић

⁷² Алберт Ахенски био је аутор најдетаљније историје Првог крсташког рата. Претпоставља се да је рођен око 1080. године и да је био монах и каноник катедралне цркве Свете Марије у Ахену. Његово дело *Historia Ierosolimitana* (*Јерусалимска историја*) чини 12 књига и обухвата период од 1095. до 1119. године, а писано је током друге или треће деценије XII века. Значај *Јерусалимске историје* је у томе што се заснива на усменим извештајима учесника крсташког рата и независно је од других извора. Peter Christian Jacobsen, „Albert von Aachen”, in: *Lexikon des Mittelalters*, 1, *Aachen-Bettelordenskirchen*, (Stuttgart-Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1999), 286-287; Franz-Joseph Schmale, „Albert von Aachen,” in: *Neue Deutsche Biographie* 1, *Aachen-Beheim*, (Berlin: Duncker & Humboldt), 1953, 133-134; Franz Josef Worstbrock, „Albert von Aachen”, *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon Band 1, A solis ortus cardine-Colmarer Dominikanerchronist*, (Berlin: De Gruyter, 1978), 111-114; Peter Knoch, *Studien zu Albert von Aachen: der erste Kreuzzug in der deutschen Chronistik* (Stuttgart: Klett, 1966). Алберт Ахенски је имао велики утицај на потоњег хроничара Виљема Тирског (око 1130-1186). Он био је једна од најутицајнијих личности у верском и политичком животу Јерусалимске краљевине. У периоду 1175. до 1186. године био је надбискуп Тира. Написао је дело које је познато под називима *Јерусалимска историја* (*Historia Ierosolimitana*) или *Историја дела у прекоморским крајевима* (*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*). Иако у великој мери завистан од свог претходника, Виљем Тирски пружа корисне допуне наратива о Првом крсташком рату. Више о Виљему Тирском: Hannes Möhring, „Wilhelm von Tyrus († 1186)”, in: *Lexikon des Mittelalters*, 9, *Werla-Zypresse*, (Stuttgart-Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1999), 191-192; Michael McCormick, „William of Tyre”, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, (New York-Oxford: Oxford University Press, 1991), 2197-2198; Alex Malet, „William of Tyre”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History: Volume 3 (1050-1200)*, editors David Thomas, Alexander Mallett, et al, Leiden-Boston: Brill, 2011, 769-777; R. H. C. Davis, „William of Tyre”, in: *Relations between East and West in the Middle Ages*, editor Derek Baker (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973), 64-76; Rudolf Hiestand, „Zum Leben und zur Laufbahn Wilhelms von Tyrus”, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 34 (1978), 345-380; Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre: Historian of the Latin East* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

⁷³ О Сељачком крсташком рату: Frederic Dunclaf, „The Peasant’s Crusade”, *The American Historical Review*, 26 (1921), 440-453; Walter Porges, „The Clergy, the Poor, and the Non-combatants on the First Crusade”, *Speculum*, 21, 1, (1946), 1-23. Детаљна анализа социјалне структуре Првог крсташког похода: Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade* (Leiden-Boston: Brill, 2008).

⁷⁴ О личности Петра Пустуњака и његовом учешћу у Првом крсташком рату видети више: E. O. Blake, C. Morris, „A Hermit Goes to War: Peter and the Origins of the First

Валтер (Готје) Санс-Авоар (Walterus Senzaohir; Walter de Pexeo), кога су често погрешно називали Валтер Без иметка (Walter Sine Habere; sans-avoir), што је назив, који потиче од његовог племићког поседа, Боаси санс Авоар (Boissy-sans-Avoir), који се налазио четрдесет километара западно од Париза.⁷⁵ Он је био на челу прве групације крсташа који су прошли кроз Угарску у мају 1096. године. Алберт Ахенски наводи да је Валтер био добро примљен од угарског владара Коломана (1095–1116), који је дозволио крсташима транзит преко његове територије и набавку потрепштина. На овом месту хроничар одређује границу Угарске, наводећи да се она завршава код Земунa, а да је Београд *бугарски град*.⁷⁶ Сукоби који су се одиграли код Земунa дуготрајно су обликовали његову перцепцију у западним изворима. Уместо словенског назива Земун, Алберт Ахенски и Виљем Тирски користе назив Malevilla, што је значило лоше место.⁷⁷ Још једно занимљиво запажање у вези са географијом Угарске доноси потоњи

Crusade", *Studies in Church History*, 21 (1984), 79-107; Jean Flori, *Pierre l'Ermite et la Première Croisade* (Paris: Fayard, 1999); Colin Morris, „Peter the Hermit and the Chroniclers”, in: *The First Crusade: Origins and Impact*, editor Jonathan Phillips (Manchester: Manchester University Press 1997), 21-34; Jay Rubenstein, „How, or How Much, to Reevaluate Peter the Hermit”, in: *The Medieval Crusade*, editor Susan J. Ridyard (Woodbridge: The Boydell Press, 2004), 53-69.

⁷⁵ Александар Узелац, *Крсташи у Срби: (XI-XII век)* (Београд: Утопија, 2018), 48.

⁷⁶ *Vbi cognita et audita illius animi intentione, et causa assumpte uie, a domno Kalamanno rege Christianissimo Vngariorum benigne susceptus est, et pacific concessus est sibi transitus per uniuersam terram regni sui, et emendi licentia. Hic itaque sine offensione et aliquo aduerso incurs, usque ad Belegrauiam ciuitatem Bulgarorum profectus est transiens Maleuillam, ubi terminantur fines regni Vngariorum.* Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the journey to Jerusalem*, translator Susan B. Edgington (Oxford: 2007), I.6, 8. (латински изворник); 9. (превод на енглески језик) (=Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*); *Ille vero, regno eius cum omni tranquillitate transcurso, usque ad fluvium Maroe, qui eiusdem regni ab oriente limes esse dinoscitur, pervenit incolumis, quo transito Bulgarorum fines cum suis legionibus attigit, ad locum perveniens qui dicitur Bellegrava.* Willelmi Tyrensis Archiepiscopi, *Chronicon*, editor: R. B. C. Huygens, *Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis* Vol. 63 A, Tournhout: Brepols, 1986, I.18, 141. (=Willelmi Tyrensis, *Chronicon*); William, Archbishop of Tyre, *A History of Deeds done beyond the Sea*, Vol. 1, editors Emily Atwater Babcock, A. C. Krey (New York: Columbia University Press, 1941), 98. (=William of Tyre, *A History of Deeds*); Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1967), 61.

⁷⁷ Словенски назив овог насеља потиче од придева *земљнь* – земљан, који се односи на земљане градове који су били подизани на стратешким местима широм Паноније. Петар Скок, „Топономастика Војводине”, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, 12, 1, (1939), 10; Idem, „Топономастика Војводине”, у: *Војводина I*, уредник Душан Ј. Поповић (Нови Сад: Историско друштво, 1939), 117. О дуговечности ове перцепције сведочи путописни спис из XIV века *Путовањима витеза Џона Мандевила*, који у обе своје редакције наводи Земун. У његовој старофранцуској редакцији Земун се наводи као Malavilla, док се у енглеској редакцији с почетка XV користи топоним Euyll town. Александар Узелац, Бојана Радовановић, „Један опис Београда и југоисточне Европе у енглеској књижевности XV века”, *Београдски историјски гласник*, 3 (2012), 260; Александар Узелац, *Крсташи у Срби: (XI-XII век)* (Београд: Утопија, 2018), 50.

хроничар. Он каже да је кретање кроз њу отежано због мочварног земљишта и великих река, као и да су путни правци били ретки, малобројни, уски и тешки за кретање.⁷⁸ Већинска група крсташа је бродовима прешла реку Саву и ушла на територију Византије.⁷⁹ Упркос благонаклоном односу угарских власти дошло је до сукоба између локалног становништва и крсташа. Групу од шеснаест заосталих крсташа, који су желели да набаве оружје, напали су и опљачкали Угри. После разговора са њиховим вођом Валтером, одлучено је да, упркос непријатној епизоди под Земуном, поход буде настављен.⁸⁰ До нових сукоба је дошло и на византијској територији у околини Београда. Наиме, локални заповедник је одбио да дозволи крсташима да се снабдеју намирницама, јер су византијске власти сумњале да се ради о варалицама и шпијунима.⁸¹ Због недостатка намирница крсташа су почели да отимају стада од локалног становништва. Сукоб је ескалирао, па је шездесет крсташа живо спаљено у локалној цркви. Оста-

⁷⁸ Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.18, 140-141; William of Tyre, *A History of Deeds*, II.18, 97. Дунав је кроз целокупну историју Угарске представљао важан елемент безбедносне политике њеног јужног пограничја. О томе детаљније: Небојша М. Карталија, „Улога Дунава у средњовековној историји јужне Угарске”, у: *Дунав-Мост коју спаја културе*, уредници Светозар Бошков, Борис Стојковски, Данијела Милошевић (Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју, Центар за историјска истраживања-Смедерево: Историјски архив, 2023), 109-130.

⁷⁹ На овом месту Алберт Ахенски и Виљем Тирски чине фактографску грешку. Гранична река између Византије и Угарске је Сава, а не Морава. *Historia Ierosolimitana*, I.6, 9. (латински изворник); 11. (превод на енглески језик); William of Tyre, *A History of Deeds*, II.18, 98.

⁸⁰ *Historia Ierosolimitana*, I.6, 10. (латински изворник); 12. (превод на енглески језик); William of Tyre, *A History of Deeds*, II.18, 98.

⁸¹ *In ipsa denmque nocte qua socii nudi et uacui recepti sunt, Walterus licentiam emendi uite necessaria requisivit a principe Bulgarorum et magistratu ciuitatis. Qui fraudem et exploratores terre estimantes, omnia uenalia illis interdixerunt.* Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.6, 10. (латински изворник); 11. (превод на енглески језик). Византијско царство је имало веома развијен обавештајни систем, који се користио агентима за прикупљање информација на непријатељској територији. Обавештајним радом интензивно су се бавиле и византијске дипломате. Информације су долазиле и од других лица, као што су путници, ходочасници, трговци и др. Због такве праксе византијски стратег је у крсташима видео потенцијалне шпијуне. О византијском обавештајном систему детаљније видети: Francis Dvornik, *Origins of Intelligence Services: The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy* (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974, 121-187; Nike Koutrakou, „Diplomacy and Espionage: their role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries”, *Graeco-Arabica*, 6 (1995), 125-144; Idem, „Spies of Towns”. Some Remarks on Espionage in the Context of Arab-Byzantine Relations (VII-X th Centuries)”, *Graeco-Arabica*, 7-8, (2000), 243-266.

так крсташа је наставио путовање кроз бугарске шуме ка Нишу што је трајало осам дана.⁸²

До још драстичнијег сукоба дошло је током проласка веће групе крсташа, на челу са Петром Пустуњаком, која је наводно имала 40 000 људи.⁸³ Све до Земуна односи са становништвом Угарске били су коректни. Међутим, када су крсташи стигли до поменутог града, до њих су наводно стигле гласине да се локални угарски племић Гуз⁸⁴, заједно са бугарским кнезом (тј. византијским стратегом) Никитом, спрема да их побије и опљачка приликом преласка реке. Наратив издаје на коју су се спремили погранични команданти скоро сигурно представља накнадно домишљање хроничара, јер је требало оправдати изгреде које је крсташка војска чинила на свом путовању.⁸⁵ Ако је између пограничних команданата и постојала сарадња, она је вероватно била ефемерног карактера, пре свега узрокована потенцијалном опасношћу од присуства крсташа.⁸⁶ Поменути византијски командант је вероватно онај који се помиње у борбама око Београда 1071. године. Наводно је Петар Пустуњак у почетку одбацио гласине као неосноване, јер су Угри и Бугари хришћани. Међутим, када су крсташи видели опљачкану одећу и опрему својих другова, одобрио је

⁸² Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.6, 10. (латински изворник); 11. (превод на енглески језик); Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.18, 142; William of Tyre, *A History of Deeds*, II.18, 98-99. О логистичким проблемима са којима су се крсташи суочавали током Првог крсташког рата и улози Византије у томе: Charles R. Glasheen, "Provisioning Peter the Hermit: from Cologne to Constantinople", in: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, editor John H. Pryor (Aldershot: Ashgate, 2006), 119-129; Gregory Bell, "In Starvation's Shadow: The role of Logistics in the Strained Byzantine-European Relations during the First Crusade", *Byzantion*, 80 (2010), 38-71.

⁸³ Историчари сматрају да је бројност ове крсташке групације знатно мања. Снаге Петра Пустуњака могле су да имају максимално 20 000 људи, од којих већина нису били професионални борци. Steven Runciman, *A History of the Crusades I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951), 123; 340; Александар Узелац, *Крсташи и Срби: (XI-XII век)* (Београд: Утопија, 2018), 53.

⁸⁴ Идентификација поменутог племића је веома проблематична, јер у каснијем излагању Алберт Ахенски помиње истоимену личност као дукса Бугара 1101. године. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, VIII.36, 626. (латински изворник); 627. (превод на енглески језик). Према тумачењу мађарског историчара Веспремија, овде се ради о Гези, жупану Земуна, али се не наводи ближа идентификација. Laszlo Veszpremy, "Magyarország az első kereszties hadjarat: Aachen Albert tanusaga", *Hadtortelenmi Kozlemenyek*, 118 (2005), 507 nap. 26.

⁸⁵ Александар Узелац, *Крсташи и Срби: (XI-XII век)* (Београд: Утопија, 2018), 54.

⁸⁶ О потенцијалној сарадњи Византије и Угарске током проласка крсташа видети: Јованка Калић, "Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века", *Зборник Филозофског факултета*, 10, 1, (1968), 183-191.

напад.⁸⁷ Крсташи су на јуриш освојили Земун, што је изазвало бекство становника. Алберт Ахенски бележи да је током освајања града и у покушају преласка Дунава страдало 4.000 становника града, док је у борби пало стотину крсташа.⁸⁸ *Илустрована хроника* помиње много шири опсег крсташког пустошења. Према поменутом извору, није освојен само град, већ је опљачкан цели погранични простор Срема.⁸⁹ Када је заповедник Београда сазнао за судбину Земуна, одлучио је да се повуче у боље утврђен Ниш, док је локално становништво потражило уточиште у околној шуми и брдима. После петодневног боравка у разрушеном Земуну, крсташи су одлучили да пређу на другу обалу Саве, после вести да угарски владар спрема одмазду.⁹⁰ Сто педесет бродова који су им били на располагању показали су се недовољним за такав подухват. Због тога су изградиле импровизована пловила, која су била непоуздана, па се велик број крсташа удавио током преласка реке. Њихово пребацивање додатно су ометали Печенези који су их напали стрелама. Они су вероватно били у византијској служби. Крсташи су упркос томе успели да потопе њихових седам бродова и да погубе заробљене Печенеге.⁹¹ После преласка реке, напуштени Београд није могао довољно да опскрби крсташе. Даљи пут ка Нишу, који је водио кроз бугарске шуме, трајао је осам дана. Да је у пасивизацији пограничног простора између Угарске и Византије у значајној мери утицао антропогени фактор потврђује Виљем Тирски. Крсташки хроничар наводи да су византијске власти намерно одржавале погранични појас тешко проходним.⁹² У даљим

⁸⁷ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.7, 12; 14. (латински изворник); 13; 15. (превод на енглески језик); William of Tyre, *A History of Deeds*, II.19, 99-100.

⁸⁸ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.7, 16. (латински изворник); 17. (превод на енглески језик); William of Tyre, *A History of Deeds*, II.19, 100.

⁸⁹ *The Illuminated Chronicle*, 143.266 (латински изворник); 267. (превод на енглески језик).

⁹⁰ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.8, 16; 18. (латински изворник); 17; 19. (превод на енглески језик); William of Tyre, *A History of Deeds*, II.19, 100. Алберт Ахенски доноси занимљив податак да је о покрету угарске војске Петра Пустињака обавестио гласник из села *фрачких дошљака* (*de villa advenarum Francorum*). Овде се вероватно радио о Франкавили (данашњи Манђелос).

⁹¹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.8, 18. (латински изворник); 19. (превод на енглески језик).

⁹² William of Tyre, *A History of Deeds*, II.4, 122. Александар Узелац, *Крсташи и Срби: (XI-XII век)* (Београд: Утопија, 2018), 14-15. Много драстичнији пример пасивизације пограничног простора помиње византијски писац и дипломата Приск, који наводи да је хунски владар Атила, 447. године, затражио од Византије да се граница са Дунава помери за пет дана путовања, до околине Ниша, и да поменути простор буде испражњен од становништва. Већ наредне године Атила је затражио да граница буде

сукобима код Ниша, који су поново изазвали крсташи, учествовали су, као плаћеници, Бугари, Угри, Кумани, Печенези.⁹³ Што се тиче поменутих Угара, они су вероватно били житељи Земуна који су избегли на византијску територију. После борби код Ниша у којима је, према Алберту Ахенском, страдало десет хиљада крсташа, снаге Петра Пустуњака су стигле у Цариград.⁹⁴ Страхујући од даљих сукоба, цар Алексије I Комнин је пребацио крсташе у Малу Азију, где су страдали у првом сукобу са Турцима Селџуцима.⁹⁵

Наративни извори су незаобилазни елемент у покушају реконструкције политичких и војних односа на простору јужне Угарске током XI века. Упркос својој субјективности и идеолошкој перцепцији догађаја, од којих хронолошки могу бити знатно удаљени, они омогућавају да створимо виђење ове динамичне области. Након реконквисте балканских области, Византија је постала сусед младе угарске краљевине. Током већег дела XI века између две државе није долазило до сукоба. Погранични простор јужне Угарске био је руралног карактера и слабо насељен. Са византијске стране границе ситуација је била још драстичнија. На тај простор населила се полуномадска популација Печенега. Утицај обе државе на ову варварску групацију био је посредан, па је она је исказивала знатну самосталност. Управо се присуство Печенега показало као катализатор сукоба. Зависно од тренутног односа моћи, припадници овог ратоборног народа су подржавали војне акције доминантне стране, максимално користећи исход сукоба у своју корист. Они нису представљали само елемент у локалним византијско-угарским сукобима, већ су знали да буду и сметња путницима који су користили Цариградски друм. Крајем седамдесетих година, као нови етнички фактор јављају се припадници још једног туркичког народа – Кумани. У првом периоду свог присуства они делују заједно са Печенезима пљачкајући византијску територију. У сукобу који је уследио, печенешка популација бива десеткована, а Кумани свој фокус усмеравају на терито-

враћена на Дунав. *Византиски извори за историју народа Југославије I*, уредник Георгије Острогорски, Београд: Византолошки институт САНУ, 1955, 12-13; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns* (Oxford: Clarendon Press, 1948), 97-98.

⁹³ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.10, 20. (латински изворник); 21. (превод на енглески језик).

⁹⁴ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.12, 26. (латински изворник); 27. (превод на енглески језик); William of Tyre, *A History of Deeds*, II.21, 104.

⁹⁵ Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Народна књига-Алфа, 1998), 342.

рију Угарске. Два пораза која им 1091. године наноси краљ Ладислав I Свети ослобађају Угарску од куманског притиска, што је увелико одредило њен каснији развој. У историји Угарске Кумани су поново имали значајну улогу од половине XIII века. Сукоби са Византијом показали су да је млада угарска држава представљала силу у успону. Пролазак крсташа 1096. године показао је да присуство многобројне и недисциплиноване популације, са лошом логистиком, веома лако може прерасти у сукоб са локалним становништвом. Негативна перцепција Угарске и њеног становништва, коју износе поједини западни извори, последица је управо сукоба са крсташима. Наративни извори XI века потврђују да је простор јужне Угарске имао значајну геополитичку улогу не само у локалним односима, већ да је представљао област на којој су се одвијали догађаји који су имали утицај на средњовековну историју уопште.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the journey to Jerusalem*, translator Susan B. Edgington (Oxford: 2007).

Annales Posenienses. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*, editor Emericus Szentpétery, 119-127. Budapest: Academie Litter. Typ. Universitatis, 1937.

Anonymi Bele Regis notarii Gesta Hungarorum-Anonymus, notary of King Bela, *The Deeds of the Hungarians*, editors and translators Martyn Rady, Laszlo Veszpremy. In: *Anonymus and Master Roger*, editors and translators Martyn Rady, Laszlo Veszpremy, 2-129. Budapest-New York: Central European University Press, 2010.

Attaliatae, Michaelis. *Historia*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50. editor Eudoxos Th. Tsolakakis. Athens: Academia: Atheniensis, Institutum Litterarum Graecarum et Latinarum Studiis Destinatum, 2011.

Bryennios, Nicephore. *Histoire*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 9, translator P. Gautier. Bruxelles: Byzantion, 1979.

Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079), translator Eric McGeer, prosopographical index and glossary of terms John Nesbitt. Leiden-Boston: Brill, 2020.

Chronicon Universale Anonymi Laudunensis. In: Krijnie N. Ciggaar, L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople. *Revue des études byzantines*, 32 (1974), 320-339.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV, urednik Tadija Smiciklas. Zagrabiae: Ex Officina Societatis Typographicae, 1906.

Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia ab anno 1000 usque ad annum 1196. editor György Györffy. Budapest: Academia Scientiarum Hungaricae, 1992.

Gautier, Paul. "Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos." *Revue des études byzantines*, 42 (1984), 5-145.

Kinnamos, Ioannes. *Deeds of John and Manuel Comnenus*, translator Charles Brand. New York: Columbia University Press, 1976.

Komnene, Anna. *Alexiade, tome II*, translator Bernard Leib. Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres" 1937.

Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta/Life of King St. Stephen written by Bishop Hartvic, translators Nora Berend, Cristian Gaşpar, in: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi, 107-175. Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023.

Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Bačkovó", translator, Robert Jordan. In: *Byzantine Monastic Foundation Documents Vol. 2*, editors John Thomas, Angela Constantinides Hero, 507-563. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library, 2000.

Porphyrogenitus, Constantine. *De administrando imperio*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Dumbarton Oaks Texts 1, translators R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967.

Skylitzae, Ioannis. *Synopsis Historiarum*, editor Ioannes Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5. Berlin: De Gruyter, 1973.

Skylitzes, John. *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, translator John Wortley. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

The History of Michael Attaleiates. translators Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012.

The Illuminated Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century, translators Janos Bak, Laszlo Veszpémi. Budapest: Central European University Press, 2018.

The Saga of Edward the Confessor. In: Krijnie N. Ciggaar, L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople. *Revue des études byzantines*, 32 (1974), 340-342.

Thomas of Split. *History of the Bishops of Salona and Split*. editors Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney. Budapest-New York: Central European University Press, 2006.

Vita et actus Sancti Stephani Regis Pannoniorum (Legenda Minor)/ Life and Deeds of Saint Stephen, King of the Pannonians (Minor Legend), translator Cristian Gaşpar. In: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi 81-105. Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023.

Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis. MGH SS XXX-II. editor Adolfus Hofmeister, 838-866. Lipsiae: Impensis Karoli W. Hiersemann, 1934.

Vita Sancti Stephani regis (Legenda maior)/Life of King Saint Stephen (Major legend), translator Cristian Gaşpar. In: *The Sanctity of The Leaders-Holy kings, Princes, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth centuries)*, editors Gábor Klaniczay, Ildikó Csepregi, 21-79. Budapest-New York-Vienna: Central European University Press, 2023.

Vita Theoderici abbatis Andaginensis-1087, MGH SS XII, editor D. W. Wattenbach, 36-57. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1856.

Византиски извори за историју народа Југославије I. уредник Георгије Острогорски, Београд: Византолошки институт САНУ, 1955.

Византијски извори за историју народа Југославије III. уредници Георгије Острогорски, Фрањо Баришић. Београд: Византолошки институт САНУ, 1966.

Византијски извори за историју народа Југославије IV. уредници Георгије Острогорски, Фрањо Баришић. Београд: Византолошки институт САНУ, 1971.

Willelmi Tyrensis Archiepiscopi. *Chronicon*, editor. R. B. C. Huygens. Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis Vol. 63 A. Tournhout: Brepols, 1986.

William, Archbishop of Tyre. *A History of Deeds done beyond the Sea*, Vol. 1. editors Emily Atwater Babcock, A. C. Krey. New York: Columbia University Press, 1941.

Литература:

Andrić, Stanko. „Južna Panonija u doba velike seobe naroda”. *Scrinia Slavonica*, 2 (2002), 117-167.

Angold, Michael. *The Byzantine Empire, 1025-1204*. London-New York: Longman, 1997.

Антоновић, Милош. „Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку”. У: *Моравска Србија: историја, култура, уметност*, уредник Синиша Мишић, 73–84. Крушевац: Историјски архив-Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 2007.

Avramea, Anna. „Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries”, In: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, editor Angeliki E. Laiou, 65-67. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.

Bell, Gregory. „In Starvation’s Shadow: The role of Logistics in the Strained Byzantine-European Relations during the First Crusade”. *Byzantion*, 80, (2010), 38-71.

Berend, Nora. *Stephen I, the First Christian King of Hungary: From Medieval Myth to Modern Legend*. Oxford: Oxford University Press, 2024.

Blake, E. O., Morris, C. „A Hermit Goes to War: Peter and the Origins of the First Crusade”. *Studies in Church History*, 21 (1984), 79-107.

Bowlus, Charles R. *The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955: The End of the Age of Migrations in the Latin West*. London-New York: Routledge, 2016.

- Brandt, Charles M. „Kegen”. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, 1118-1119. New York-Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Csánki, Dezső. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890.
- Curta, Florin. *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300) vol. 1*. Leiden: Brill, 2019.
- Davidson, H. R. Ellis. „The Secret Weapon of Byzantium”. *Byzantinische Zeitschrift*, 66 (1973), 61-74.
- Davis, R. H. C. „William of Tyre”. In: *Relations between East and West in the Middle Ages*, editor Derek Baker, 64-76. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973.
- Diaconu, Petre. *Les Petchénègues au Bas-Danube*. Bucharest: Académie de la République socialiste de Roumanie, 1970.
- Duncalf, Frederic. „The Peasant’s Crusade”. *The American Historical Review*, 26 (1921), 440-453.
- Dvornik, Francis. *Origins of Intelligence Services: The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974.
- Edbury, Peter W., Rowe, John Gordon. *William of Tyre: Historian of the Latin East*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Engel, Pal. *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary: 895-1526*. London-New York: I. B. Tauris, 2001.
- Ферјанчић, Божидар. „Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији”. У: *Ваљево. Постанак и успон градског средишта*, уредник Синиша Бранковић, 49–58. Ваљево: Народни музеј-Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 1994.
- Ферјанчић, Божидар. „Сирмијум у доба Византије”. У: *Сремска Митровица: у част двадесетпетошњице ослобођења града*, уредник Радомир Прица, 33–56. Сремска Митровица: 1969.
- Ферлуга, Јадран. „Византијски печат из Сирмијума”. *Зборник радова Византолошког института*, 21 (1982), 47–52.
- Ферлуга, Јадран. *Византиска управа у Далмацији*. Београд: Научно дело, 1957.

- Flori, Jean. *Pierre l'Ermite et la Prèmiere Croisade*. Paris: Fayard, 1999.
- Fraknói, Vilmos. „Szent László levele a montecassinói apáthoz”. *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, 19 (1901), 279-291.
- France, John. *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Гај-Поповић, Добрила. „Оловна була мађарског краља Саломона”. *Годишњак града Београда*, 25 (1978), 163–168.
- Glasheen, Charles R. „Provisioning Peter the Hermit: from Cologne to Constantinople”. In: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, editor John H. Pryor, 119-129. Aldershot: Ashgate, 2006.
- Golden, Peter B. „The migrations of the Oгуz”. *Archivum Ottomanicum*, 4 (1972), 45-84.
- Golden, Peter Benjamin. „The Pechenegs”. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*, editor Denis Sinor, 270-275. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Golden, Peter Benjamin. *An Introduction to the History of the Turkish Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
- Gračanin, Hrvoje. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.
- Györfy, György. *König Stephan der Heilige*. Budapest: Corvina, 1988.
- Haldon, John, Byrne, M. „A Possible solution to the problem of Greek fire”, *Byzantinische Zeitschrift*, 70 (1977), 91-99.
- Haldon, John. „Greek fire’ revisited: current and recent research”. In: *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, editor Elizabeth Jeffreys, 290-325. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2006.
- Herde, Peter. „Christians and Saracens.” *Studia Gratiana*, 12 (1967) 361-376.
- Hiestand, Rudolf. „Zum Leben und zur Laufbahn Wilhelms von Tyrus”. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 34 (1978), 345-380.
- Horváth, András Pálóczi. *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary*. Budapest: Corvina, 1989.

- Jacobsen, Peter Christian. „Albert von Aachen”. In: *Lexikon des Mittelalters, 1, Aachen-Bettelordenskirchen, 286-287*. Stuttgart-Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1999.
- Ђорђе Јанковић, Милица, Јанковић, Ђорђе. „Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године”. *Годишњак града Београда*, 25 (1978), 41–58.
- Јиречек, Константин. „Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци”. У: *Зборник Константина Јиречека, I*, уредник Михаило Динић, 71–190. Београд: Научно дело, 1959.
- Калић, Јованка. „Ниш у средњем веку”. *Историјски часопис*, 31 (1984), 5–40.
- Калић, Јованка. „Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века”. *Зборник Филозофског факултета*, 10, 1 (1968), 183–191.
- Калић-Мијушковић, Јованка. *Београд у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 1967.
- Карталија, Небојша М. „Улога Дунава у средњовековној историји јужне Угарске”. У: *Дунав – Мост који спаја културе*, уредници Светозар Бошков, Борис Стојковски, Данијела Милошевић, 109–130. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју, Центар за историјска истраживања-Смедерево: Историјски архив, 2023.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- Knoch, Peter. *Studien zu Albert von Aachen: der erste Kreuzzug in der deutschen Chronistik*. Stuttgart: Klett, 1966.
- Кодер, Јоханес. *Византијски свет: Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*. Београд: Утопија, 2011.
- Коматина, Ивана, Коматина, Предраг. „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”. *Зборник радова Византолошког института*, 55 (2018), 141–164.
- Korać, Miomir ur. *Roman Limes in Serbia = Rimski limes u Srbiji*. Beograd: Arheološki institut, 2014.
- Kostick, Conor. *The Social Structure of the First Crusade*. Leiden-Boston: Brill, 2008.

Koutrakou, Nike, „Spies of Towns”. Some Remarks on Espionage in the Context of Arab-Byzantine Relations (VII-Xth Centuries)”, *Graeco-Arabica*, 7-8 (2000), 243-266.

Koutrakou, Nike, „Diplomacy and Espionage: their role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries”. *Graeco-Arabica*, 6 (1995), 125-144.

Kovács, Attila. „1071: Besenyők, Magyarok, bizánciak”. *Acta Historica*, 139 (2017), 45-53.

Kovács, Szilvia. „The Cuman Campaigns in 1091”. *Golden Horde Review*, 3 (2014), 174-189.

Krumova, Teodora. „Pecheneg chieftains in the Byzantine administration in the theme of Paristrion in the eleventh century”. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 11 (2005), 207-221.

Larnach, Matthew. „The Via Militaris in Transition: From Late Rome to the Crusades”, In: *The Balkan Route-Historical Transformations from Via Militaris to autoput*, editors Florian Riedler, Nenad Stefanov, 21-52. Boston-Berlin: De Gruyter, 2021.

Macartney, C. A. *The Medieval Hungarian historians. A Critical and Analytical guide*. Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

MacArtney, Carlile A. „The Petchenegs”. *The Slavonic and East European Review*, 23 (1929), 342-355.

Madgearu, Alexandru. „The Periphery against the Centre: the Case of Paradunavon”. *Зборник радова Византолошког института*, 40 (2003), 49-56.

Madgearu, Alexandru. *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*. Leiden-Boston: Brill, 2013.

Makk, Ferenc. „Megjegyzések Kálmán külpolitikájához”. *Acta Historica*, 67 (1980), 21-31.

Makk, Ferenc. „Saint Ladislas et les Balkans”. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae. Opuscula Byzantina*, 9 (*Byzance et ses voisins. Melanges a la memoire de Gyula Moravcsik a l'occasion du centieme anniversaire de sa naissance*) (1994), 59-67.

Makk, Ferenc. *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the Twelfth Century*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

- Makk, Frenc. *Magyar külpolitika (896-1196)*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1996.
- Malet, Alex. „William of Tyre”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History: Volume 3 (1050-1200)*, editors David Thomas, Alexander Mallett, et al, 769-777. Leiden-Boston: Brill, 2011.
- Manucu-Adamesteanu, Gheorghe. „Les invasions des Pethénegues au Bas-Danube (1027-1048)”. *Études byzantines et post-byzantines*, IV (2001), 87-112.
- Marjanović-Vujović, Gordana. „Archaeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town”. *Balcanoslavica*, 3 (1974), 183-188.
- McCormick, Michael. „William of Tyre”. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, 2197-2198. New York-Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Meško, Marek. „Pecheneg Groups in the Balkans (ca. 1053-1091) according to the Byzantine Sources”. In: *The Steppe Lands and the World Beyond Them*, editors Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon, 179-205. Iasi: Editura Universitatii „Alexandru Ioan Cuza”, 2013.
- Мохов, А. С. „К вопросу о византийской военной организации в период войны с печенегами 1046-1053 гг”. *Известия Уральского государственного университета*, 39 (2005), 15-26.
- Möhring, Hannes. „Wilhelm von Tyrus († 1186)”. In: *Lexikon des Mittelalters*, 9, *Werla-Zyprasse*, 191-192. Stuttgart-Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1999.
- Moravcsik, Gyula. *Byzantium and the Magyars*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1970.
- Morris, Colin. „Peter the Hermit and the Chroniclers”. In: *The First Crusade: Origins and Impact*. editor Jonathan Phillips, 21-34. Manchester: Manchester University Press 1997.
- Острогорски, Георгије. *Историја Византије*. Београд: Народна књига-Алфа, 1998.
- Paroń, Aleksander. *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*. Leiden-Boston: Brill, 2021.
- Partington, James R. *A History of Greek Fire and Gunpowder*. Cambridge: The John Hopkins University Press, 1960.
- Пириватрић, Срђан. *Самуилова држава: Обим и карактер*. Београд: Византолошки институт САНУ, 1997.

Плетнева, Светлана. *Половцы*. Москва: Ломоносов, 2010.

Поповић, Душан Ј. Срби у Срему до 1736/7: Историја насеља и становништва. Београд: Српска академија наука: Научна књига, 1950.

Popović, Marko. „Les forteresses du système défensif byzantin en Serbie au XIe-XIIe siècle”. *Starinar*, 42 (1991), 169-185.

Поповић, Михаило Ст. *Од Будима до Константинопоља: Via Traiana у светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века*. Нови Сад: Академска књига, 2017.

Porges, Walter. „The Clergy, the Poor, and the Non-combatants on the First Crusade”. *Speculum*, 21, 1, (1946), 1-23.

Porphyrogenitus, Constantine. *De administrando imperio*: Commentary, editor R. J. H. Jenkins. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library And Collection, 2012.

Pow, Stephen. „Evolving Identities: A Connection between Royal Patronage of Dynastic Saints' Cults and Arthurian Literature in the Twelfth Century”. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 24 (2018), 65-74.

Pritisak, Omeljan. „Cumans”. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, 563-564. New York-Oxford: Oxford University Press, 1991.

Pritisak, Omeljan. „Pechenegs”. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, 1613-1614. New York-Oxford: Oxford University Press, 1991.

Pritisak, Omeljan. „Uzes”. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, 2147 -2148. New York-Oxford: Oxford University Press, 1991.

Pryor, John H., Jeffreys, Elizabeth M. *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ: The Byzantine Navy ca 500-1204*. Leiden-Boston: Brill, 2006.

Rački, Franjo. „Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI vijeku”. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 25 (1873), 238-243.

Расовский, Дмитрий. *Половцы, торки, печенеги, берендеи*. Москва: Ломоносовъ, 2016.

Расовский, Д. А. „Половцы I: Происхождение Половцевъ”. *Seminarium Kondakovianum*, 7 (1935), 245-262.

Расовский, Д. А. „Половцы II: Разселение Половцевъ”. *Seminarium Kondakovianum*, 8 (1936), 161-182.

Расовский, Д. А. Половцы III: Предѣлы „поля половскаго”. *Seminarium Kondakovianum*, 10 (1938), 155-178.

Riley-Smith, Jonathan. *The First Crusade and the Idea of Crusading*. London: Athlone, 1986.

Riley-Smith, Jonathan. *The First Crusaders, 1095-1131*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Рокаи, Петар, Бере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Александар. *Историја Мађара*. Београд: Клио, 2002.

Rokay, Peter. „Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara”. U: *Zvonimir, kralj hrvatski*, urednik Ivo Goldstein, 241-246. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilista u Zagrebu, 1997.

Romashov, S. A. „The Pechenegs in Europe in the 9-10th Centuries”. *Rocznik Orientalistyczny*, 52, 1, (1999), 21-35.

Rubenstein, Jay. „How, or How Much, to Reevaluate Peter the Hermit”. In: *The Medieval Crusade*, editor Susan J. Ridyard, 53-69. Woodbridge: The Boydell Press, 2004.

Runciman, Steven. *A History of the Crusades I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press, 1951.

Руварац, Иларион. „О руци св. великомученика Прокопија”. *Летопис Матице српске*, 229 (1905), 5-7.

Salmon, Thomas. „The Byzantine Science of Warfare: from Treatises to Battlefield”. In: *A Companion to Byzantine Science 1*, editor Stavros Lazaris, 429-463. Leiden-Boston: Brill, 2020.

Schmale, Franz-Joseph. „Albert von Aachen,” in: *Neue Deutsche Biographie 1, Aachen-Beheim*, 133-134. Berlin: Duncker & Humbolt, 1953.

Shepard, Jonathan. „Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea”. *Byzantine Studies*, 1, 1, (1974), 18-39.

Симеонова, Лиляна. „Диагонален път: рядко използваният път на балканското Средновековие”. *Mediaevalia*, 5 (2012), 1-9.

Скок Петар, „Топономастика Војводине”. U: *Војводина I*, уредник Душан Ј. Поповић (Нови Сад: Историско друштво, 1939), 108-127.

Скок, Петар. „Топономастика Војводине”. *Гласник историског друштва у Новом Саду*, 12, 1, (1939), 1-20.

Spinei, Victor. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Centuries*. Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute-Museum of Braila Istros Publishing House, 2003.

Spinei, Victor. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden-Boston: Brill, 2009.

Станојевић, Станоје. „Бешеново-Печенешко село”. *Гласник историског друштва у Новом Саду*, 2, 1 (1939), (1929) 88–89.

Стојковски, Борис. „Бачки жупан Вид”. *Споменица историјског архива Срем*, 7 (2008), 210–222.

Stojkovski, Boris. „Byzantine military campaigns against Serbian lands and Hungary in the second half of the eleventh century”. In: *War in Eleventh-Century Byzantium*, editors Georgios Theotokis, Marek Meško, 145-159. London-New York: Routledge, 2021.

Стојковски, Борис. „Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку”. У: *Ниш и Византија*, VII, уредник Миша Ракоција, 383–394. Ниш: Град Ниш: Универзитет: Нишки културни центар, 2009.

Стојковски, Борис. „Помени употребе грчке ватре на Сави и Дунаву”. *Војноисторијски гласник*, 2 (2023), 37–53.

Stokes, A. D. „The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich”. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 95, (1962), 466-496.

Шкриванић, Гавро. *Путеви у средњовековној Србији*. Београд: Туристичка штампа, 1974.

Thompson, E. A. *A History of Attila and the Huns*. Oxford: Clarendon Press, 1948.

Узелац, Александар. „Скитски разбојници у Бугарској пустињи: Поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века”. *Историјски часопис*, 59 (2010), 59–76.

Узелац, Александар, Радовановић, Бојана. „Један опис Београда и југоисточне Европе у енглеској књижевности XV века”, *Београдски историјски гласник*, 3 (2012), 255–265.

Узелац, Александар. *Крсташи и Срби: (XI-XII век)*. Београд: Утопија, 2018.

Veszpremy, Laszlo. „King St Ladislas, chronicles, legends and miracles”. *Saeculum Christianum*, 25 (2018), 140-163.

Veszpremy, Laszlo. „Magyarország es az első kereszties hadjarat: Aache-
ni Albert tanusaga”. *Hadtortenelmi Kozlemenyek*, 118 (2005), 501-516.

Visy, Zsolt. *Der pannonische Limes in Ungarn*. Stuttgart: Konrad Theiss
Verlag, 1988.

Visy, Zsolt. *The ripa Pannonica in Hungary*. Budapest: Akadémiai Kiadó,
2003.

Vizkelety, András. „Nomádkori hagyományok, vagy udvari-lovagi
toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és
képzőművészeti ábrázolásaihoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 85, 3
(1981), 253-275.

Wasilewski, Tadeusz. „Le thème Byzantin de Sirmium-Serbie au XIe
et XIIe siècle”. *Зборник радова Византолошког института*, 8, 2,
(1964), 465-482.

Worstbrock, Franz Josef. „Albert von Aachen”. *Die deutsche Literatur
des Mittelalters. Verfasserlexikon Band 1, A solis ortus cardine-Colmarer
Dominikanerchronist*, 111-114. Berlin: De Gruyter, 1978.

Zenghelis, C. „Le feu gregeois et les armes a feu des Byzantins”. *Byzan-
tion*, 7, 1, (1932), 265-286.

Zsoldos, Attila. *Magyarország világi arhontologiaja 1000-1301*. Buda-
pest:

História-MTA Történettudományi Intézete, 2011.

Dr. Nebojša Kartalija

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Novi Sad (Serbia)

E-mail: nebojsa.kartalija@ff.uns.ac.rs

nebojsa86kartalija@gmail.com

CONFLICTS ON THE HUNGARIAN-BYZANTINE BORDER OF THE SECOND HALF OF THE XI CENTURY IN THE LIGHT OF NARRATIVE SOURCES

(Summary)

The area of southern Hungary during the Middle Ages was characterized by significant historical dynamics. The renewal of the Byzantine presence in the area south of the Sava and Danube rivers and the strengthening of the Kingdom of Hungary inevitably led to an increase in the number of border conflicts. The transit of travelers to the Holy Land further influenced the escalation of conflicts on the Hungarian-Byzantine border. The aim of this paper is to provide a general view of the role of the southern borderlands of Hungary in border conflicts during the second half of the 11th century by analyzing narrative sources.

KEY WORDS: *Border conflicts, Kingdom of Hungary, Byzantium, southern Hungary, Belgrade, crusaders, narrative sources.*

УДК: 355.48-058.65(497.15)“1941/1945“
COBISS.SR-ID 161734921
DOI број: 10.5937/vig2402047T

Језик рада: Српски
Примљен: 17.05.2024.
Прихваћен: 06.12.2024.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Борис Томанић, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: borisbox62@gmail.com

Др Небојша Стамболија, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: nstambolija@yahoo.com

Др Драган Цветковић, музејски саветник
Музеј жртва геноцида
Београд, Република Србија
E-mail: dragan.cvetkovic@muzejgenocida.rs

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРЕЗУ САРАЈЕВО: ОПШТИ ПРЕГЛЕД И КВАНТИФИКАЦИЈА

АПСТРАКТ: Рад анализира цивилне жртве рата у граду Сарајеву и његовој околини током Другог светског рата. Први део текста односи се на догађаје који су задесили ово подручје од 1941. до 1945. године, при чему је тежиште на ратним злочинима и формацијама које су те злочине чиниле. У другом делу рада представљена је квантификација жртва Другог светског рата са територије Босне и Херцеговине и Среза Сарајево. Детаљније су анализирани цивилне жртве рата – према начину страдања, националности, години

страдања и полној и старосној структури. Рад је настао на основу необјављене архивске грађе, објављених извора и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Босна и Херцеговина, Срез Сарајево, злочини, геноцид, цивилне жртве, Попис жртава рата.

Априлски рат и распарчавање Југославије

Одлука Адолфа Хитлера и његове Врховне команде да немачке трупе окупирају Југославију донета је на саветовању у Немачком главном штабу, 27. марта 1941. године. Истог дана издата је „Директива 25”, а немачки генерали израдили су, до 30. марта, детаљан оперативни план за војне операције. Југославија је нападнута 6. априла, без претходне опомене и објаве рата. Напад је отпочео бомбардовањем из ваздуха небрањених градова. У муњевитом рату убрзо је уследила капитулација која је потписана 17. априла 1941, а Немачка је одмах извршила окупацију и започела распарчавање југословенске територије.¹ Тако се Други светски рат проширио и на територију Краљевине Југославије. У краткотрајном Априлском рату бомбардовано је и Сарајево. Бомбе које су местимично падале у наредних девет дана уништиле су неколико стамбених објеката и фабрика у Сарајеву и околини и усмртиле 93 особе. То су биле прве жртве из Сарајева и градског окружења. Немачке јединице ушле су у Сарајево 15. априла 1941. године.²

¹ Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo. 1937–1941*. (Beograd: Vojnoizdavački zavod i Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1982), 421–532; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. (Beograd: Nolit, 1988), 360–404; Марко Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини. Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године* (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 223–252.

² Savo Batinica, „Komunisti 'Konstruktive' u Vogošći i bombardovanje Rajlovca”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 96–100; Rafael Brčić, „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941–1943)”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 248–251; Božo Madžar, „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku drugog svetskog rata”, u: *Sarajevo u revoluciji, 4*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981), 649–650; Safet Šefkić, „Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 88–95.

Слика 1 – Улазак немачких јединица у Сарајево
15. априла 1941. године (www.znaci.org)

Као водећа сила Осовине и најзаинтересованија за простор Краљевине Југославије, Немачка је иницирала њену деобу и уништење. Тако је у установама Трећег рајха, 6. априла 1941, донет тзв. „Генерални план” („Опште смернице”), а 12. априла донесене су, према Хитлеровој директиви, „Привремене смернице” које је потписао фелдмаршал Вилхелм Кајтел. Коначна подела југословенске територије договорена је крајем априла у Бечу. Четири окупатора раскомадала су и поделила државу. Немачка је анектирала северни део Словеније, а Италија готово целу Далмацију и Љубљанску провинцију. Италијани су, такође, окупирали највећи део Косова и Метохије и западне делове Македоније (укључено у састав Велике Албаније), док је Црна Гора требало да постане сателитска држава под италијанским протекторатом. Мађарска је присвојила Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје, док је Бугарска анектирала југоисточне делове Југославије. Од централних делова државе, Бановине Хрватске, остатка Босне и Херцеговине и Срема створена је сателитска Независна Држава Хрватска (НДХ). Окрњена Србија била је под директном немачком војном управом. Обухватала је територију која је била мања од преткумановске, будући да су врањски и пиротски округ окупирали Бугари, са додатком Баната (који је само званично био у саставу, пошто су њиме управљали домаћи Немци) и косовско-

митровачког округа (којим су управљали Албанци). Распарчавањем Југославије, Сарајево и његова околина припали су Независној Држави Хрватској која је проглашена 10. априла 1941. године у Загребу.³

Успостављање усташке власти Масовни злочини у Срезу Сарајево

Усташки прваци стигли су у Сарајево 24. априла 1941. године. Међутим, територија Босне и Херцеговине је до даљњег остала фактички под немачком управом, односно под контролом немачких трупних команданата, због нерешеног статуса НДХ у оквиру немачко-италијанске окупаторске поделе. Такво стање остало је до средине јуна 1941, када су све немачке оперативне јединице повучене са простора Југославије, због њиховог ангажовања на Источном фронту и отпочињања немачке офанзиве на СССР. На њихово место дошле су посадне дивизије, као и друге специјализоване јединице и војне, обавештајне, полицијске и политичке установе. Цео процес преузимања војне, полицијске, управне и административне власти од стране усташа у Сарајеву одигравао се до јула 1941. године. Град и његова околина ушли су у састав велике жупе Врхбосне која је основана као и остале жупе Павелићевом одлуком 10. јуна 1941, а њени органи отпочели су са радом 1. јула 1941. године. У састав велике жупе Врхбосна ушли су срезови (котари): Сарајевски, Фочански, Чајнички, Рогатички, Вишеградски, Сребренички и Власенички.⁴

Радикалне усташке власти врло брзо су почеле да се обрачунавају са српским, јеврејским и ромским становништвом, али и са свим осталим неистомишљеницима и политичко-идеолошким противницима. Већ 17. априла била је донета „Законска одредба за обрану народа и државе”. За спровођење овога закона основани су истовремено „изванредни народни судови” који су постојали у већим местима, развивши се у врло ефикасна средства терора и ликвидације неистомишљеника. Следећа фаза у казненом законодавству било је осни-

³ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970); Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977); Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše* (Zagreb: Globus, 1978); Slobodan Milošević, „Okupatorska podjela Jugoslavije 1941–1945”, *Istorija 20. veka*, X, br. 1–2, (1992), 125–143.

⁴ R. Brčić, „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941–1943)”, 251–283; Vladimir Dedijer i Antun Miletić, prir., *Genocid nad muslimanima, 1941–1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 74–75.

вање „пријекних судова“ и „покретних пријекних судова“ у мају, односно јуну, којима су проширене компетенције и повећан број преступа због којих су судили. Да би се спречило евентуално доношење ослобађајућих пресуда, основани су и „велики изванредни народни судови“ којима су упућивани предмети са нижих судских инстанци и поново били разматрани. Поред ових, ускоро су донети и закони који су се односили само на Србе и Јевреје, па су они постали грађани другог реда. Забрањена је ћирилица, затворене су све српске школе и забавишта, Србима је ограничено кретање и одређено да носе плаву траку са натписом „П“ (православни). На Јевреје се односила законодавна пракса Трећег рајха. Донесени су закони о расној припадности, забрањени су бракови особама аријевског са особама неаријевског порекла и морали су, попут Срба, да носе траку са натписом „Ж“ (Жидов). Сви који су могли, а на које су се односили ови закони напустили су Сарајево и околна места током лета.⁵

Већ 5. маја одведена је једна група Срба у Госпић, где су убијени.⁶ Уочи Видовдана, 27. јуна 1941, у околини Сарајева је затворено много Срба: у Пазарићу 47, Семизовцу 36, Брези 54, Високом 18, Варешу 25, Палама 11, Калиновику 9, итд., а у Сарајеву је стрељано 25 лица. Од априла до августа 1941. сви српски свештеници и њихове породице били су затворени, депортовани или погубљени. Примењујући Хитлерову аријевску доктрину, усташки режим започео је депортовање Јевреја и Рома, али и Срба (Немци их нису сматрали за неаријевце). Већа хапшења Срба почела су августа 1941. године. Неколико стотина лица тада је депортовано у новоформиране концен-

⁵ Sanja Gladanac, „Nepoželjni na području Bosne i Hercegovine za vrijeme uprave Nezavisne države Hrvatske“ (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2020), 16–160; Duško Žigić, „Masovno otpuštanje s posla“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1977), 200–203; Borivoje Knežić, „Genocid nad stanovništvom“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1981), 534–538; Rašela Papo, „Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1977), 197–199; Ante Džeba, „Mačekova zaštita u sprezi sa ustašama uspostavlja vlast“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1977), 117–120; F. Jelić-Butić, *n. d.*, 159–179.

⁶ Логор Јадовно, смештен на обронцима планине Велебит, близу Госпића, био је први логор формиран искључиво за истребљење. Активан је од 22. маја 1941. када су дошли први логораши који су га подигли. Крајем јуна 1941. у логор стижу велике групе људи које одмах бивају ликвидирани. Августа 1941. повећава се број smakнућа, а нови заточеници су бацани у јаму Гргин бријег. Крајем истог месеца логор је срушен, а последњих 1.500 логораша је стрељано на рубовима ових јама. Више: Ђуро Затезало, *Јадовно. Књига 1. Комплекс усташких логора 1941.* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2007).

трационе логоре у средњој и северној Босни, као што је био логор Крушчица. Међу првим већим злочинима у овом логору било је зверско убијање 74 Паљана. Убијање Срба вршено је и по осталим местима у околини Сарајева. Масовна убиства погодила су села Равне Романије почетком августа 1941, када је стрељано око 15 лица. Десетог августа је 108 жена, деце и стараца затворено, а затим спаљено у једној штали у Раковцу код Пала. Касније, у општини Хаџићи, убијене су, 2. септембра, 74 особе у импровизованој хајци на људе. Ухваћено је и 10 људи који су касније убијени у Сарајеву на Врацама, злогласном месту, на којем су Сарајлије масовно стрељане 1. августа 1941. године.⁷

Слика 2 – Јевреји у сабирном логору у Сарајеву (www.znaci.org)

С друге стране, злочини над Јеврејима почели су у исто време када и злочини над Србима. Масовна ликвидација Јевреја отпочела је након диверзије на железничкој радионици 29/30. јули 1941. године. Усташе су у знак одмазде стрељале 8 Јевреја и 12 Срба. Истовремено

⁷ S. Gladanac, *n. d.*, 244–310; B. Madžar, *n. d.*, 653–654; Josip Bilik Pepo, „Prva streljanja na Vracama”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 167–171; Danilo Jakovljević, „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977), 158–166.

се кренуло са хапшењем и депортовањем Јевреја из околине Сарајева, а потом и из самог града. Од 199 Јевреја из Височког среза рат је преживело 18, од 24 Јевреја из Фојничког среза нико није преживео, а од 31 Јевреја, колико је живело у Рогатичком срезу, 13 је преживело рат. Током лета у логор Крушчица депортовано је 3.000 Јевреја, претежно из Сарајева и околине. Касније, 3. септембра 1941, Гестапо и усташе депортовали су у тај логор још 500 Јевреја из Сарајева. Након расформирања овог логора, октобра 1941, логораши су пребачени у друге концентрационе логоре у НДХ, првенствено Јасеновац.⁸ У другој половини године убрзано је решавање „јеврејског питања“, па су скоро сви сарајевски Јевреји депортовани у више од 20 транспорта у логоре Јасеновац, Стара Градишка и Ђаково. Само око 50 је успело да преживи стравичан боравак у логорима. Последњи транспорт, од укупно 28 Јевреја, упућен је, августа 1942, у Аушвиц. До августа 1942. године, од 10.000 сарајевских Јевреја преживело је само 120. Након рата у Сарајево се вратило око 1.300 Јевреја. Депортацијом Јевреја усташки режим неочекивано је почео да води политику приближавања према преосталим сарајевским Србима, што је било у великој супротности са ставом које су усташе заузеле према Србима у другим деловима НДХ. Разлоге треба тражити, пре свега, у придобијању локалних власти и у притиску Немаца ради смиривања становништва.⁹

Уклањање Срба и Јевреја пратило је насељавање Словенаца у средишње крајеве Босне. Услед тежње немачких власти да се створи етнички чиста Словенија (део који је припао Немачкој), око 8.500 Словенаца је премештено до краја 1941. у НДХ (од тог броја, према подацима из октобра 1941, 612 људи досељено је у Сарајево). Поред

⁸ Систем логора Јасеновац почео је да се формира крајем 1941, када су близу села Брочице (Логор I) и Крапје (Логор II) формирана прва два логора. У јесен 1941. систем логора Јасеновац се проширује на само место Јасеновац, па се у јесен 1941. ствара Логор III (Циглана). Почетком 1942. у месту Јасеновац је формиран Логор IV (Кожара), а систему логора припојена је и Стара Градишка као Логор V. Поред ових пет логора постојала су и многа стратишта у околним местима. Од стварања до расформирања искључиву власт у логору имале су усташке јединице. Јединице Југословенске народне армије ушле су у разрушени логор 2. маја 1945. године. Више у: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta, Knjiga I–II* (Beograd: Narodna knjiga, 1986).

⁹ S. Gladanac, *n. d.*, 161–243; D. Jakovljević, *n. d.*, 162; B. Madžar, *n. d.*, 650–653; Emily Greble, *Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe* (New York: Cornell University, 2011); 54–118; Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 186–188; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 130; Žak Finci, „O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva“, у: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1977), 191–196.

тога, око 10.000 избеглица, углавном Муслимана, дошло је у Сарајево из источних делова Босне (део је пристигао и са територије војноуправног команданта Србије), услед сукоба са локалним српским становништвом.¹⁰

Након што су равногорски и партизански покрети отпора почели организованије да делују на овом простору од краја јула 1941, рат у Југославији постао је сложенији, али је дошло и до пораста злочина. Њихова активност довела је до ригорознијих метода које су усташки режим и немачка управа почели да примењују према Србима, Јеврејима и идеолошким противницима, а, с друге стране, покрети отпора кренули су у ликвидирање својих политичких неистомишљеника и противника, сукобљавајући се и међу собом.¹¹ Један од првих осветнички мотивисаних злочина извршиле су усташе убијањем цивила у Илијашу, 31. јула 1941, и касније у његовој околини због сукоба са партизанима дан раније.¹² Стрељања комуниста и симпатизера партизанског покрета настављена су, а као једно од главних стратишта била је Враца. Борбе које су у источним деловима Босне и око Сарајева биле све жешће довеле су усташки режим у панику. Током марта 1942. усташка полиција ухапсила је преко 300 Сарајлија, од којих је већина депортована у Јасеновац где су усмрћени. У децембру 1942. поново је извршено масовно хапшење људи који су етикетирани као присталице Народноослободилачког покрета. Том приликом ухапшено је преко 300 људи, док је током јануара и фебруара 1943. ухапшено између 300 и 500 лица. Већина је усмрћена у Сарајеву или су убијени у логорима Јасеновац и Стара Градишка. Треба напоменути да је у то време становништво Сарајева и његове околине умирало и од глади и разних болести карактеристичних за ратно време.¹³

¹⁰ В. Knežić, *n. d.*, 534; Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1981), 107–183, 325–342.

¹¹ Разлог сукобљавања четничког и партизанског покрета у Босни у значајној мери био је условљен и потпуно различитом приступу решавања тзв. националног питања. Видети: Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2018).

¹² D. Jakovljević, *n. d.*, 163.

¹³ S. Gladanac, *n. d.*, 311–349; B. Madžar, *n. d.*, 656–657; Džemal Muminagić, „Хапшења бројних активиста партије и SKOJ-а у прољеће 1942. године”, у: *Sarajevo u revoluciji*, 2, уредник Nisim Albahari и др. (Sarajevo: Iсторијски архив Sarajevo, 1977), 653–665; Mehmed Džinić, „Velika хапшења комуниста и других припадника NOP-а од прољећа 1942. до лјета 1943. године”, у: *Sarajevo u revoluciji*, 3, уредник Nisim Albahari и др. (Sarajevo: Iсторијски архив Sarajevo, 1979), 547–569.

У другој половини 1941. почео је да се развија и равногорски покрет у источним деловима Босне. На злочине усташа, у чијим редовима се налазило и много Муслимана (који су стварање НДХ прихватили масовно), припадници овог покрета врло брзо су одговорили, па су почињени бројни злочини над муслиманским становништвом на подручјима Горажда, Фоче, Рогатице и Чајнича крајем 1941. и почетком 1942. године. Посебно је индикативан злочин у Фочи, крајем децембра 1941, када је заклано преко 80 локалних Муслимана, али и у селима у околини Вишеграда, крајем октобра и почетком новембра, где је локално муслиманско становништво убијано на најокрутније начине.¹⁴ Пуковник НДХ писао је, 25. фебруара 1942, маршалу оружаних снага НДХ Славку Кватернику да је стање у источној Босни катастрофално. Акције усташког режима биле су неефикасне, па је забележено да би неко морао да предузме одговорност за „десетине хиљада побијених муслимана, за масакре над женама и децом и за спаљена муслиманска села”.¹⁵ Тако је командант места Рогатице јављао команди домобранске Војне крајине, 24. јануара, да је, чистећи терен, побио 50 четника, коју су пре тога убили 20 људи, поплачкали цело место, ишибали неколико жена и запалили 124 куће и цели логор.¹⁶ Злочини четника карактеристични су и за каснији период. Други талас насиља дешавао се од маја 1942. до прве половине 1943. године, а центар збивања поново је била Фоча и околна села где је већина злочина извршена током августа 1942. године. Злочини око Пљеваља, Чајнича и Фоче, почетком фебруара 1943, такође су били брутални. Према истраживањима Милутина Живковића, на овом простору је током тих акција убијено или погинуло неколико хиљада муслиманских бораца и цивила.¹⁷ Узајамно уништавање српских и муслиманских села досегло је свој врхунац у зиму 1942/1943. године. На целом путу од Чајнича до Горажда није могла да се види ниједна читава кућа, већ само потпуне или полуизгореле рушевине.¹⁸ Злочини четника над муслиманским становништвом вршени су

¹⁴ B. Knežić, *n. d.*, 538; V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 105–157; Smail Ćekić, *prir.*, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti* (Sarajevo: MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996), 43–129.

¹⁵ Enver Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War* (London: Fran Class, 2005), 83.

¹⁶ V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 105–107.

¹⁷ Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943. Књига друга* (Београд: Catena mundi; Институт за савремену историју, 2020), 283–292.

¹⁸ S. Ćekić, *n. d.*, 132–281.

и у оквиру офанзиве на источну Босну, приликом заузимања Вишеграда и Рогатице, у октобру 1943. године. Напад на Вишеград почео је 5. октобра. Када је заузет град извршен је масован покољ над муслиманским становништвом, а највећи се догодио на дринском мосту.¹⁹ Четници су чинили злочине над муслиманским становништвом све до самог краја рата. Тако су, 1. фебруара 1945, у селу Виноград близу Рогатице стрељали 25 Муслимана, о чему је известио усташки стожер Врхбосна Сарајево.²⁰

Злочини који су постали свакодневна појава интензивирани су од марта 1943, када је, под директном наредбом Адолфа Хитлера, створена СС Вафен јединица од босанских Муслимана (13. СС дивизија „Ханџар“) која се врло брзо исказала по бруталности, убијајући углавном српске цивиле по источној Босни. Ова јединица требало је да обезбеди већу контролу Трећег рајха над тим простором давањем извесне привидне аутономије муслиманском становништву. Командно особље чинили су немачки официри.²¹ Велике офанзиве које је окупатор предузимао против партизанског покрета такође су допринеле повећању злочина („Трио“, „Вајс“, „Шварц“, „Кугелблиц“ итд). У овим злочинима посебно се истакла и јединица коју су чинили хрватски регрути и немачки командни кадар – 369. легионарска дивизија, позната и под називом „Вражја дивизија“.²²

Повлачење Италије из рата, септембра 1943, донело је нове промене на југословенском ратишту. Капитулацијом Италије створен је вакуум који су западни савезници хтели да искористе, па су бомбардовали Румунију и Бугарску у намери да их приморају да што брже промене страну. Англоамерикаци су бомбардовали и одређене циљеве на југословенској територији из војних и стратешких разлога. Новембра 1943. године савезници су бомбардовали Сарајево. Том приликом животе је изгубило неколико стотина људи, а много грађана остало је и без домова. Уследио је нови талас злочина, па је у Сарајево пристигао велики број избеглица из околних села, наро-

¹⁹ V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 366–376.

²⁰ S. Čekić, *n. d.*, 339–370.

²¹ V. Dedijer, A. Miletić, *n. d.*, 454–477; Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh* (Sarajevo: Svjetlost, 1987), 81–102, 111–162, 171–212. Више у: Xavier Bougarel, *Handžar divizija: Waffen-SS u Bosni 1943–1945* (Sarajevo: Udruženje za modernu istoriju, 2021).

²² B. Knežić, *n. d.*, 539–540; Danica Bagarić, „Sudbina partizana zarobljenih u bici na Sutjesci“, у: *Sarajevo u revoluciji*, 4, уредник Nisim Albahari и др. (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981), 590–593.

чито Муслимана који су бежали из источне Босне пред четничким јединицама. Масовност избеглица била је толика да се број грађана удвостручио. Истовремено, Немачка је предузела одређене мере у организацији окупационог система – свој сателит НДХ је подвргла још већој контроли.²³

Последња фаза Другог светског рата донеле је нове, радикалније мере у губитничком табору Осовине. И усташка власт почела је да за-оштрава однос са босанским Муслиманима. До кулминације је дошло крајем августа 1944, када је један немачки официр забележио да су усташе затварале и убијале Муслимане толико често да се запитао да ли су они већи непријатељи властима НДХ од партизана.²⁴

Продор Црвене армије у Румунију и Бугарску, августа и септембра 1944, поново је довео до нових промена. Усташки режим остао је на страни Трећег рајха, иако су све проосовинске владе на европском југоистоку збачене. Уследила је тотална мобилизација коју је пратило брутално обрачунавање са свима које су усташе сматрале за противнике режима. Од септембра 1944. до априла 1945. године, Сарајево и његова околина доживели су сву суровост Другог светског рата каква није забележена током читаве окупације. Савезници који су знали да је Сарајево кључно за повлачење немачких трупа са југоистока Европе непрестано су бомбардовали град из ваздуха. Једна таква бомба погодила је, током јесени 1944, избеглички камп код Алипашиног моста, убивши на стотине цивила који су дошли у град из јужних и источних крајева Босне. Крајем октобра усташе су на најбруталнији начин убиле 24 особе у Сарајеву (усмрћени су клином у главу). Од јануара 1945. стање у Сарајеву је постало неподношљиво пошто су јединице Трећег рајха и НДХ конфисковале све што им је било потребно.²⁵

Најтежи дани за Сарајлије настали су доласком генерала Вјекослава Макса Лубурића у њихов град, средином фебруара 1945, као изасланика Анте Павелића који је од њега, али и од Немаца добио

²³ E. Greble, *n. d.*, 148–207; B. Knežić, *n. d.*, 538; Rafael Brčić, „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1981), 75–83; Ahmet Donlagić, „U vrijeme kapitulacije Italije”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 3, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1979), 673–680.

²⁴ E. Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, 188; R. Brčić, „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, 83–85.

²⁵ E. Greble, *n. d.*, 208–229; R. Brčić, „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, 93–95.

одрешене руке за одбрану града. Његов штаб, који се налазио у вили Берковића у центру града, ускоро је добио име „кућа ужаса“, јер је у њој било заточено неколико стотина лица, а већина никада није из ње изашла; унакажена тела могла су се видети на оближњим улицама, а након ослобођења сазнало се и да су нека тела спаљивана у дворишту виле. Када су партизани започели офанзиву на Сарајево, 1. марта, Лубурић је установио војни суд који је на смрт осудио неколико стотина лица. Након повлачења Немаца из Сарајева, 20. марта, он је са својим људима наставио са још већим терором. Тако је, 27. марта, изречена казна смрти за 85 људи. Сви су обешени јавно следећег дана у Маријином Двору. Када су партизани стигли до обода града, 30. марта, усташком режиму у Сарајеву видео се крај. Лубурић је напустио град 4. априла, а два дана касније јединице ЈНА су ушле у Сарајево. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Босни и Херцеговини је детаљним проверањем установила да је од 18. фебруара до 4. априла 1945. у граду Сарајеву Лубурићева „крвава тиранија“ усмртила укупно 323 особе.²⁶

Слика 3 – Грађани Сарајева које су обесиле усташе
2. априла 1945. (www.znaci.org)

²⁶ B. Madžar, *n. d.*, 657–658; S. Čekić, *n. d.*, 437–456; Slavko Dadić, „Poslednji dani okupatorske politike u Sarajevu“, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo: Istorijiski arhiv Sarajevo, 1981), 181–195.

Слика 4 – Злочини усташа над грађанима Сарајева за време Лубурићеве „крваве тираније” (Архив Југославије, Фонд 110. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – фото-збирка, Сигнатура РЗ II 105)

Квантификација злочина у Срезу Сарајево

Иако је и пре тога било неколико покушаја, систематском пописивању жртава Другог светског рата се приступило након одлуке Савезног извршног већа од 11. маја 1964. године. Сврха пописа била је подношење одштетног захтева према тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је у старту имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама”. Овим пописом је утврђено да су на простору Југославије страдале 597.323 особе, од којих на територији Босне и Херцеговине 177.045. Већ приликом издавања првих резултата, комисија је утврдила да је почињено много грешака и пропуста приликом пописивања, те да је њена процена да је пописом обухваћено између 56% и 59% жртава. Пошто је број пописаних био мањи од пријављених жртава рата (1.706.000), те да због тога попис није испунио своју првобитну намеру – наплату ратне штете, на његово коришћење је стављена забрана, која је трајала до 1992. године, односно до распа-

да југословенске државе. Од 1995. године у Музеју жртава геноцида²⁷ започета је систематска ревизија резултата овог пописа, па се укупан број пописаних жртава рата увећао за око 60.000, од којих је више од половине новопописаних било са територије Босне и Херцеговине.²⁸

Географски оквир који је узет за анализу дефинисан је административно-територијалном поделом Босне и Херцеговине из децембра 1962. године. Том поделом дотадашњих 12 срезова је смањено на само шест: Бања Лука, Бихаћ, Добој, Мостар, Сарајево и Тузла. Срез Сарајево је сачињавало чак тридесет општина: Бреза, Бусовача, Вареш, Високо, Витез, Вишеград, Вогошћа, Горажде, Зеница, Илијаш, Илиџа, Какањ, Калиновик, Кисељак, Крешево, Нови Травник, Ново Сарајево, Олово, Пале, Рогатица, Рудо, Соколац, Травник, Трново, Фојница, Фоча, Хан Пијесак, Хаџићи, Центар Сарајево и Чајниче. Овом поделом сам град Сарајево чиниле су четири општине: Центар Сарајево, Илиџа, Ново Сарајево и Вогошћа. Оваква територијална подела постојала је до 1966. године, када су срезови потпуно укинута. Овај географски оквир је узет зато што је таква територијална подела била на снази приликом обављања пописа жртава рата.²⁹

²⁷ Музеј жртава геноцида основала је Народна скупштина Републике Србије 1992. године ради „трајног сећања на жртве геноцида почињеног над Србима, прикупљања, обраде и коришћења података о њима и остваривању обавеза из Међународне конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Музеј се истовремено бави и прикупљањем, обрадом и коришћењем података о Холокаусту и Самударипену”. Просторије Музеја налазе се у Београду, на Тргу Николе Пашића (<https://www.2.muzejgenocida.rs/o/nama>)

²⁸ Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), Фонд Жртве рата 1941–1945; Драган Цветковић, „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису 'Жртве рата 1941–1945'. Анализа стања делимично извршене ревизије”, *Историја 20. века*, XX, бр. 1, (2002), 81–82; *Žrtve rata 1941–1945, Rezultati popisa* (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1966), 5–23.

²⁹ „Zakon o područjima srezova i opština u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini”, *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, br. 47, (1962).

Слика 5 – Босна и Херцеговина према административној подели из децембра 1962. године

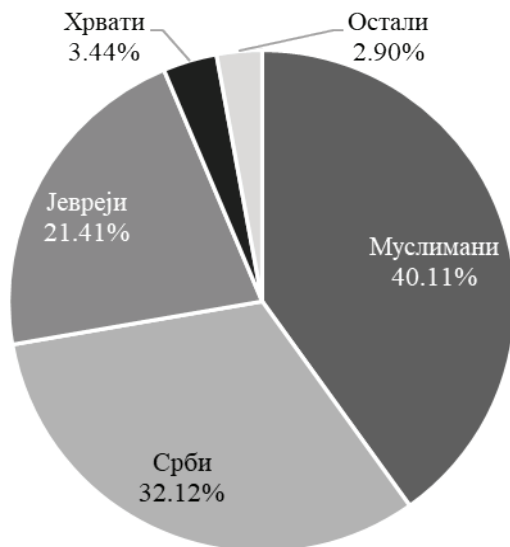
У наставку рада наводимо укупне жртве рата, према досадашњем стању пописа, а детаљније су анализиране цивилне жртве рата.

Утврђено је да је, према начину страдања, највећи број лица са простора Среза Сарајево усмрћено у директном терору (49,69%). У интернацији је страдало 28,9%, у Народноослободилачкој борби 11,01%, приликом борби и бомбардовања 5,54%, у затвору 1,39%, у ратном заробљеништву 0,77%, у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. године 0,36%, у депортацији 0,18%, а на принудном раду 0,11%. Није познат начин страдања за 2,11% пописаних жртава. Поредећи ове податке са статистиком пописаних жртава рата са територије целокупне Босне и Херцеговине, може се закључити да нема великих одступања и да је структура веома слична.

За разлику од претходне анализе, национална структура страдалих у Срезу Сарајево се значајно разликује од националне структуре страдалих на територији целокупне Босне и Херцеговине. Према до-

пуњеном попису жртава рата са простора Босне и Херцеговине страдало је 210.162 лица. Са простора који је приликом пописа обухватао Срез Сарајево евидентирано је 42.728 жртава, што чини 20,33% укупног броја пописаних страдалих са територије Босне и Херцеговине. На графикаону 1 приказан је удео жртава по националности у Срезу Сарајево.

Графикон 1: Удео укупних жртава рата по националности на простору Среза Сарајево

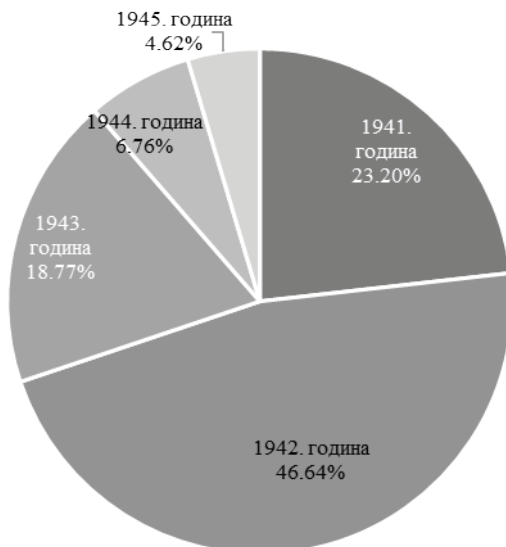
Муслимани са подручја које је обухватао Срез Сарајево највише су страдали у општинама Фоча (4.528), Вишеград (2.639), Рогатица (2.192), Горажде (1.877) и Чајниче (1.012). Највише су страдали Срби из општине Соколац (1.772), потом из Рогатице (1.525), са Пала (1.349), Центра Сарајева (1.208) и Фоче (1.032). Огромна већина страдалих Јевреја са овог простора било је из самог Сарајева, односно општине Центар Сарајево (8.330). Највише страдалих Хрвата било је у општини Центар Сарајево (407), а знатан број страдао је и у Травнику (134), Зеници (120) и Варешу (120).

* * *

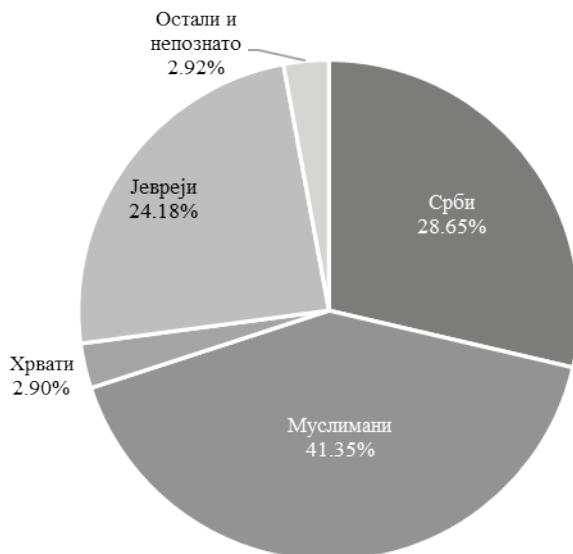
Масовно убијање цивила било је главни и карактеристичан облик злочина који су чињени у Другом светском рату. Разлози за убијање били су најчешће идеолошки али и услед субјективних представа злочинаца, а вршено је и као мера одмазде. Будући да је идеолошка компонента у процесу спровођења Пописа жртава рата најмање методолошки утицала на пописивање цивила, због чега су они најтемељније пописани, детаљније ћемо се осврнути на цивилне жртве рата са овог простора.

Са простора Среза Сарајево пописано је укупно 38.110 страдалих особа у Другом светском рату, које се могу сматрати цивилима. Од тога је у 1941. години страдало 8.843, у 1942. – 17.775, у 1943. – 7.154, у 1944. – 2.577. и у 1945. години 1.761 цивил. Од овог броја пописано је 10.918 Срба, 15.757 Муслимана, 1.016 Хрвата, 9.216 Јевреја и осталих, а непознате националности било је 1.113. На територији целокупне Босне и Херцеговине пописана су 171.224 страдала цивила, па на Срез Сарајево отпада 22,26% од укупног броја. Национална структура цивилних жртава на простору БиХ значајно је другачија од националне структуре подручја које анализирамо. Док српске цивилне жртве на простору Среза Сарајево чине 28,65% (графикон 3), на простору целокупне Босне и Херцеговине пописано је 126.265 цивилних жртава српске националности, што чини чак 73,74% свих цивилних жртава. Док српске цивилне жртве из Среза Сарајево чине тек 8,65% од укупних српских жртава на простору БиХ, муслиманске чине 61,80%, а јеврејске жртве из Среза Сарајево е чак 82,75% од укупних јеврејских жртава са тог простора. Хрватске цивилне жртве из Среза Сарајево чине нешто више од петине (20,28%) укупних страдалих Хрвата на простору Босне и Херцеговине.

Графикон 2: Динамика страдања цивила са простора Среза Сарајево

Графикон 3: Национална структура страдалих цивила из Среза Сарајево

Срби су највише страдали 1942. године. Пописана су 3.732 страдала цивила српске националности, што чини 34,18% свих српских цивилних жртава. У истој години страдало је и највише Муслимана (5.629 – 35,72%), као и Јевреја (7.709 – 83,65%), док су цивили хрватске народности највише страдали 1944. године (336 – 30,38%). Комплетни подаци о динамици страдања према националној припадности представљени су у табели 1.

Табела 1 – Срез Сарајево, цивили – динамика страдања према националној припадности

Срез Сарајево, цивили	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
Срби	10.918	2.965 27,16%	3.732 34,18%	2.531 23,18%	1.068 9,78%	622 5,70%
Муслимани	15.757	4.508 28,61%	5.629 35,72%	3.953 25,09%	1.002 6,36%	665 4,22%
Хрвати	1.106	107 9,67%	182 16,45%	212 19,17%	336 30,38%	269 24,32%
Јевреји	9.216	1.013 10,99%	7.709 83,65%	244 2,65%	98 1,06%	152 1,64%
Остали/ непоз.	1.113	250 22,46%	523 46,99%	214 19,23%	73 6,56%	53 4,76%
Укупно	38.110	8.843	17.775	7.154	2.577	1.761

Анализирајући страдале цивиле према полној структури, уочљиво је да је готово две трећине жртава мушког пола, односно 65,03%. Мушкарци су највише страдали 1941. и 1942, а жене 1942. и 1943. године. Већину страдалих цивила Срба, Муслимана и Хрвата чине мушкарци, за разлику од Јевреја код којих је број страдалих жена чак нешто већи.

Табела 2 – Срез Сарајево, цивили – динамика страдања према полној структури

Срез Сарајево, цивили	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
Мушкарци	24.784	6.939 28,00%	10.503 42,38%	4.237 17,09%	1.801 7,27%	1.304 5,26%

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРЕЗУ САРАЈЕВО...

Срез Сарајево, цивили	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
Жене	13.326	1.904 14,29%	7.272 54,57%	2.917 21,89%	776 5,82%	457 3,43%
Укупно	38.110	8.843	17.775	7.154	2.577	1.761

Табела 3 – Срез Сарајево, цивили – полна структура према националној припадности

Срез Сарајево, цивили	Укупно	Мушкарци	Жене
Срби	10.918	7.588 69,50%	3.330 30,50%
Муслимани	15.757	11.174 70,92%	4.583 29,08%
Хрвати	1.106	811 73,33%	295 26,67%
Јевреји	9.216	4.386 47,59%	4.830 52,41%
Остали/ непоз.	1.113	825 74,12%	288 25,88%
Укупно	38.110	24.784	13.326

Анализом старосне структуре лако је учљиво да је код свих националних група већина страдалих била у добу од 15 до 64 године. Број страдале деце, односно цивилних жртава у добу до 14 година, код Муслимана је највећи и чини више од половине укупно страдале деце на овом простору. У табели 4 детаљније је анализирана старосна структура према националној припадности.

Табела 4 – Срез Сарајево, цивили – старосна структура према националној припадности

Срез Сарајево, цивили	Укупно	До 14 година	Од 15 до 64	65 + година	Непознато
Срби	10.918	1.994 18,26%	8.071 73,92%	542 4,96%	311 2,85%
Муслимани	15.757	4.244 26,93%	10.611 67,34%	676 4,29%	226 1,43%
Хрвати	1.106	118 10,67%	953 86,17%	25 2,26%	10 0,90%

Срез Сарајево, цивили	Укупно	До 14 година	Од 15 до 64	65 + година	Непознато
Јевреји	9.216	1.152 12,50%	7.410 80,40%	547 5,93%	107 1,16%
Остали/ непоз.	1.113	66 5,93%	905 81,31%	35 3,14%	107 9,61%
Укупно	38.110	7.574 19,87%	27.950 73,34%	1.825 4,79%	761 2,00%

Закључак

Након немачке окупације Краљевине Југославије и њеног распарчавања, простор Босне и Херцеговине је ушао у састав квислиншке Независне Државе Хрватске. Одмах по успостављању власти, усташки режим је отпочео са систематским прогоном и физичким истребљењем пре свега Срба и Јевреја, али и свих неистомишљеника. Најпре су убијани виђенији припадници ових народа, углавном мушкарци, да би се у другој половини 1941. установила геноцидна политика која је, до августа 1942, резултирала готово потпуним уништењем сарајевске јеврејске популације у Јасеновцу и другим логорима (Холокауст). Ипак, злочини над Муслиманима били су најчешћи на овом простору, поготово крајем 1941, у другој половини 1942. и почетком 1943. године. Тада су четничке јединице извршиле највећи број злочина над њима, а у одређеним моментима попримали су геноцидни карактер. И на самом крају рата дешавали су се брутални злочини. Од фебруара до априла 1945. године злочиначка усташка политика није посустала, па су ти дани запамћени у Сарајеву као „крвава тиранија” Макса Лубурића.

Иако је и пре тога било неколико покушаја, систематском пописивању жртава Другог светског рата приступило се након одлуке Савезног извршног већа од 11. маја 1964. године. Сврха пописа била је подношење одштетног захтева према тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је у старту имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама”. Већ приликом првих резултата пописа, комисија је утврдила да је почињено много грешака и пропуста приликом пописивања.

Процењено је да је обухваћено између 56% и 59% од оних које је требало пописати. Пошто је број пописаних био мањи од пријављених жртава рата (1.706.000), те да због тога, између осталог, није наплаћена ратна штета, на коришћење овог пописа стављена је забрана која је трајала до 1992. године, односно до распада југословенске државе. Од 1995. године у Музеју жртава геноцида започета је систематска ревизија резултата овог пописа. Број жртава рата се увећао за око 60.000, од којих је више од половине новопописаних било са територије Босне и Херцеговине. Попис је спроведен према територијалном уређењу Босне и Херцеговине када је та република била подељена на шест великих срезова. Један од њих био је Срез Сарајево који је обухватао чак 30 општина.

У сваком рату цивили су највеће жртве. Будући да је идеолошка компонента у процесу спровођења Пописа жртава рата најмање методолошки утицала на пописивање цивила, због чега су они најтемељније пописани, у овом раду детаљније су анализирани цивилне жртве рата са овог простора. На простору Босне и Херцеговине укупно су пописана 171.224 страдала цивила, а на простору који је касније обухватио Срез Сарајево пописано их је 38.110. Међу овим жртвама највише је било Муслимана (41,35%), па Срба (28,65%), Јевреја (24,18%) и Хрвата (2,90%). Свих осталих националности било је 2,92%. Срби су највише страдали 1942. године. Исте године страдало је и највише Муслимана, као и Јевреја, док су хрватски цивили највише страдали 1944. године. Анализирајући страдале цивиле према полној структури, очљиво је да је готово две трећине било мушког пола. Мушкарци су највише страдали у 1941. и 1942. а жене у 1942. и 1943. години. Анализом старосне структуре лако је очљиво да је код свих националних група већина страдалих била у доби од 15 до 64 године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ):

Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), фото-збирка

Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ):

Фонд Жртве рата 1941–1945

Објављени извори

Čekić, Smail, prir. *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti*. Sarajevo: MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996.

Dedijer, Vladimir i Antun Miletić, prir. *Genocid nad muslimanima, 1941–1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Žrtve rata 1941–1945, *Rezultati popisa*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966.

Интернет извори

<https://www.2.muzejgenocida.rs/o/nama>

<https://www.znaci.org> (galerija)

Штампа

Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, br. 47 (1962).

Литература

Bagarić, Danica. „Sudbina partizana zarobljenih u bici na Sutjesci”, u: *Sarajevo u revoluciji, 4*, urednik Nisim Albahari i dr., 590–593. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

Batinica, Savo. „Komunisti 'Konstruktive' u Vogošći i bombardovanje Rajlovca”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr., 96–100. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Bilik Pepo, Josip. „Prva streljanja na Vracama”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr., 167–171. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Bougarel, Xavier. *Handžar divizija: Waffen-SS u Bosni 1943–1945*. Sarajevo: Udruženje za modernu istoriju, 2021.

Brčić, Rafael. „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941–1943)”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr., 243–283. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Brčić, Rafael. „Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile”, u: *Sarajevo u revoluciji, 4*, urednik Nisim Albahari i dr., 75–95. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

- Цветковић, Драган. „Стварни губици цивилног становништва у Босни и Херцеговини према попису 'Жртве рата 1941–1945'. Анализа стања делимично извршене ревизије”. *Историја 20. века*, XX, бр. 1, (2002), 81–96.
- Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970.
- Dadić, Slavko. „Poslednji dani okupatorske politike u Sarajevu”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr., 181–195. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.
- Donlagić, Ahmet. „U vrijeme kapitulacije Italije”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 3, urednik Nisim Albahari i dr., 673–680. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1979.
- Džeba, Ante. „Mačekova zaštita u sprezi sa ustašama uspostavlja vlast”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 117–120. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.
- Džinić, Mehmed. „Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1942. do ljeta 1943. godine”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 3, urednik Nisim Albahari i dr., 547–569. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1979.
- Finci, Žak. „O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 191–196. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.
- Gladanac, Sanja. „Nepoželjni na području Bosne i Hercegovine za vrijeme uprave Nezavisne Države Hrvatske”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2020.
- Greble, Emily. *Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe*. New York: Cornell University, 2011.
- Jakovljević Danilo. „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 157–166. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977.
- Knežić, Borivoje. „Genocid nad stanovništvom”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 4, urednik Nisim Albahari i dr., 533–543. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.
- Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1978.

Lukač, Dušan. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo. 1937–1941*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1982.

Madžar, Božo. „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svetskog rata”, u: *Sarajevo u revoluciji, 4*, urednik Nisim Albahari i dr., 649–670. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta, Knjiga I–II*. Beograd: Narodna knjiga, 1986.

Милетић, Марко. *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини. Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.

Milošević, Slobodan. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1981.

Milošević, Slobodan. „Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945”. *Istorija 20. veka*, br. 1–2, (1992), 125–143.

Muminagić, Džemal. „Напшeња бројних активиста партије и SKOJ-а у пролеће 1942. године”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr., 653–665. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Papo, Rašela. „Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr., 197–199. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd: Nolit, 1988.

Pinto, Avram. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Redžić, Enver. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći rajh*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.

Redžić, Enver. *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*. London: Fran Class, 2005.

Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Šefkić, Safet. „Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja”, u: *Sarajevo u revoluciji, 2*, urednik Nisim Albahari i dr., 88–95. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Затезало, Ђуро. *Јадовно. Књига 1. Комплекс усташких логора 1941.* Београд: Музеј жртава геноцида, 2007.

Žigić, Duško. „Masovno otpuštanje s posla”, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, urednik Nisim Albahari i dr., 200–203. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

Живковић, Милутин. *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943. Књига друга.* Београд: Catena mundi; Институт за савремену историју, 2020.

Dr Boris S. Tomanić, Research Associate
Institute for Contemporary History Belgrade
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: borisbox62@gmail.com

Dr Nebojša V. Stambolija, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History Belgrade
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: nstambolija@yahoo.com

Dr Dragan Ž. Cvetković, Museum Advisor
Genocide Victims' Museum
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: dragan.cvetkovic@muzejgenocida.rs

CIVIL VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN THE COUNTY OF SARAJEVO: GENERAL OVERVIEW AND QUANTIFICATION

(Summary)

After the German occupation of the Kingdom of Yugoslavia and its dismemberment, the territory of Bosnia and Herzegovina became part of the Independent State of Croatia. Immediately after taking power, the Ustasha regime began the systematic persecution and physical extermination of Serbs and Jews in particular, but also of anyone who opposed it. Initially, the more respected members of these peoples, mostly men, were

killed, and in the second half of 1941 a genocidal policy was initiated that led to the almost complete extermination of Sarajevo's Jewish population in Jasenovac and other camps by August 1942 (Holocaust). However, the crimes against Muslims were most intense in this area, especially in late 1941 and early 1943, when the Chetnik units committed most of the crimes against the Muslim population, which at certain moments took on a genocidal character. Crimes were committed until the very end of the war. From February to April 1945, the Ustasha policy did not stop, so that these days in Sarajevo are remembered as the "bloody tyranny" of Vjekoslav Maks Luburić.

Although several attempts had already been made, the systematic census of the victims of the Second World War on the territory of Yugoslavia was only started after the decision of the Federal Executive Council of 11 May 1964. The census initially had an ideological component, which later turned out to be its biggest flaw, as it was decided not to include people who "died in quisling organisations". As the number of people recorded was far from the reported war victims (1,706,000) and the census therefore did not fulfil its original purpose of collecting war reparations, its use was banned. This ban lasted until 1992, i.e. until the collapse of the Yugoslav state. In 1995, the Genocide Victims' Museum began to systematically analyse the results of this census. With this work, the total number of registered war victims increased by about 60,000, of which more than half of the newly registered victims came from the territory of Bosnia and Herzegovina. The census was conducted according to the territorial organisation of Bosnia and Herzegovina at the time of the census, according to which the Republic was divided into six large counties. One of them was the Sarajevo County, which included 30 municipalities. Since the ideological component in conducting the census of war victims had the least methodological impact on the counting of the civilian population, which is why the civilian population was counted most thoroughly, we have analysed the civilian war victims from this area in more detail in this article. A total of 171,224 civilian casualties were counted in the territory of Bosnia and Herzegovina, and 38,110 civilian casualties were counted in the area that later became the Sarajevo County. Most of these victims were Muslims (41.35%), followed by Serbs (28.65%), Jews (24.18%) and Croats (2.90%). All other nationalities were represented by 2.92%. If the civilian victims are analysed according to gender structure, it is noticeable that almost two thirds of the victims were male. Men were killed most frequently in 1941 and 1942, women in 1942 and 1943. When analysing

the age structure, it is easy to see that most of the majority of victims were between the ages of 15 and 64.

KEY WORDS: WWII, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo County, crimes, genocide, civil victims, census of victims of war.

УДК: 355.40(73:410)“1941/1945“
321.74:929 Тито
COBISS.SR-ID 161750281
DOI број: 10.5937/vig2402075T

Језик рада: Српски
Примљен: 13.11.2024.
Прихваћен: 06.12.2024.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Милан Терзић, научни саветник
Архив Југославије
Београд, Република Србија
E-mail: mvterzic@yahoo.com

ТИТО „НА ПРВИ ПОГЛЕД“ (БРИТАНСКИ И АМЕРИЧКИ ОБАВЕШТАЈЦИ О ПАРТИЗАНСКОМ ВОЂИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)

АПСТРАКТ: У раду се указује на извештаје чланова Англо-америчке војне мисије који су током 1943/1944. боравили у партизанском покрету у Југославији. Указује се на њихове извештаје у којима се говори о личности партизанског вође Јосипа Броза Тита. Рад је писан на основу архивске грађе и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенско ратиште, западни обавештајци, војне мисије, Јосип Броз Тито, партизански покрет.

Након пораза војске у Априлском рату 1941. године, Југословенска краљевска влада је избегла из земље. Добила је савезничко уточиште и призната јој је легитимност представљања војно поражене државе. Влада је била у Египату и на Блиском истоку (манастир Тантура код Јерусалима), потом се преселила у Лондон, део

министара отишао је у САД, док је војни министар остао у Каиру. Није имала значајну војну снагу јер је само мањи део војног контингента избегао из земље (око 1.000 лица, највећим делом авијатичара и нешто морнара). Влада је након устаничке акције у окупираној Југославији, у јесен 1941, подржала пуковника Дражу Михаиловића који је добио генералска и министарска унапређења. Немачки и италијански окупациони систем у Југославији настојао је да пацификује простор и контролише стратешке циљеве важне за даље вођење рата. Устаничка акција, партизанско-четнички сукоб и вести о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској били су реалност у којој је дочекано приближавање савезничких фронта Југославији.

Велика Британија, СССР и САД налазили су се на челу велике антихитлеровске коалиције. Сједињене Америчке Државе биле су заокупљене догађајима на Тихоокеанском ратишу у судару са Јапаном, док је Велика Британија, иако као колонијална сила расплнута на светским ратиштима, била је мандатна сила на простору Медитерана и Балкана.

Савезнички фронтови били су удаљени од Балкана и Југославије, па је Велика Британија настојала да помоћу различитих канала спозна стање у окупираној Југославији. У Југославију су упутили тајне војне обавештајне мисије: капетана Хадсона (Hudson D.T. Bill) – септембра 1941, мајора Атертона (Therence Atherton) – фебруара 1942, пуковника Бејлија (Bailey William) – децембра 1942. и генерала Армстронга (Charles Armstrong) – септембра 1943. године. Реч је о обавештајцима који су боравили у Југославији (сем генерала Армстронга) и који су познавали њену међуратну друштвену стварност.¹ Мисије су биле упућене у покрет генерала Михаиловића, министра у савезничкој влади, ради сондирања стања на терену и уједињења устаничке акције која је, приближавањем савезничких фронта,

¹ Бил Хадсон је рударски инжењер који је у међуратном периоду радио у Југославији. Рат га је затекао у руднику антимонон Зајача код Крупња, у западној Србији. Самим тим, био је упућен у југословенску међуратну друштвену, политичку и војну стварност. Атертон је у међуратном периоду боравио у Југославији, упознавајући њене политичке и друштвене прилике. Пред рат је радио као новинар у Београду, био уредник листа *Југословенски гласник* (*South Slav Herald*) и био ожењен муслиманком из Сарајева. Пуковник Бејли је између два рата као економиста радио у руднику Трепча и био упућен у југословенске политичке, економске, војне и друштвене прилике. За разлику од претходних вођа британских мисија, генерал Армстронг у међуратном периоду није био у Југославији и није, као Хадсон, Атертон и Бејли, говорио српски језик; Милан Терзић, *Борба за информације: радио-везе и депеше Југословенске краљевске владе и Драже Михаиловића 1941–1944* (Београд: Службени гласник: Државни архив Србије, 2022), 273–331.

требало да дестабилизује окупациону управу. Након војне неактивности четничких снага, крајем 1943. и почетком 1944. године, мисије су повучене из покрета генерала Михаиловића и западни савезници се током 1943. окрећу партизанском покрету.

У Југославији је партизански покрет, предвођен Комунистичком партијом Југославије, устаничким акцијама Народноослободилачке Војске Југославије, пружио отпор окупацији. Располажући незанемарљивом војном снагом, временом је истицао своју представничку улогу угрожавајући тиме позицију Југословенске краљевске владе. То су били разлози да западни савезници, Велика Британија и САД, приближавањем савезничких фронта Југославији, упуте своје војне представнике у партизански покрет, код његовог вође Јосипа Броза Тита.

Сондирање стања на терену, немачког окупационог система, као залеђа фронта у Италији, као и партизанског покрета, његове организације, војне моћи, улоге комунистичке идеологије, личности партизанског вође Јосипа Броза Тита, итд., били су задаци западних обавештајаца који су средином 1943. пристизали у Југославију. Првенствено их је занимала употреба војне моћи партизана у циљу дестабилизације немачке окупационе управе. У ратним условима, у централизованом војном систему, чије је јако везивно ткиво била комунистичка идеологија, место и улога партизанског вође Јосипа Броза Тита заузимали су једно од најважнијих места у плановима западних војних обавештајаца. Улога појединца (вође) који се налази на челу покрета била је итекако важна у каналисању војне и политичке организације партизанских снага. Стога треба указати на извештаје и сведочанства шесторице чланова Англо-америчке војне мисије (тројица британских и тројица америчких) који су писали о својим запажањима након сусрета са Титом.

Код Јосипа Броза Тита у Врховном штабу, који се налазио у западној Србији, у јесен 1941. кратко је боравио британски мајор Хадсон, који је у оквиру мешовите југословенско-британске мисије дошао у Југославију септембра исте године. У мисији сондирања стања, када су савезнички фронтови били далеко од Југославије, настојао је да ради на уједињењу устаничке акције.² Хадсон се у партизанском

² Jovan Marjanović, *Dražić Mihailović između Britanaca i Nemaca* (Beograd: Globus, Narodna knjiga, Prosveta, 1979), 95–104, 102–103, 115–118, 169–173; Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941–1945* (Zagreb: Liber, 1979), 136–145; Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Beograd : Književne novine, 1990), 95–99; Branko Petranović, *Srbija u Dru-*

Врховном штабу задржао кратко време и потом отишао код Драже Михаиловића код кога је остао све до повлачења у првој половини 1944. године.³ Бил Хадсон био је једини британски обавештајац који се састао и са Титом (1941. године) и са Михаиловићем, у настојању да, у јесен 1941, уједини отпор и двојицу вођа који се, како је време показало, нису издигли изнад ривалства и унутрашњег сукоба.⁴

У промењеним околностима, када су се савезнички фронтови приближавали Југославији, британска мисија на челу са енглеским капетанима Стјуартом (Bil Stewart)⁵ и Дикином (Deakin William),⁶ спустила се падобранима у партизански Врховни штаб на Дурмитор (Жабљак), 27/28. маја 1943. године. Било је то време тешких борби партизанског покрета са немачким јединицама у пролеће 1943. године. Тито (Валтер) је, 12. јуна 1943, известио Г. Димитрова – Коминтерну: да је у тешком положају, да је од авијације погинуо енглески капетан Стјуарт (Stewart), а да су капетан Дикин (Deakin William) и он лакше рањени.⁷ Савезничка мисија је успоставила радио-везу са претпостављенима у Каиру и извештавала о својим првим запажањима о партизанском покрету и његовом вођи Јосипу Брозџу Титу. Послат је и телеграм, који је упућен 20. августа 1943. (бр.106), у којем је писало: „Нема, понављај НЕМА наде за разумијевање ПАРТИЗАНА И ЧЕТНИКА (подвукао М.Т.)”, као и да мора бити послат бригадир да би успоставио мисију на високом нивоу.⁸ Као што се види, предложено је да се пошаље високи официр (бригадир-генерал) у пар-

got svetskom ratu 1939–1945 (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), 272–273; Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945* (Београд: Нолит, 2009), 88.

³ М.Терзић, *Борба за информације...*, 279–286.

⁴ Исто, 29.

⁵ Бил Стјуарт рођен је у Сарајеву 1901. године. Његов отац био је инжењер и конзул у Сарајеву. Стјуарт је погинуо на Тјентишту код Фоче, јуна 1943. године. Био је капетан британске војске и члан прве савезничке мисије упућене у Врховни штаб НОВ и ПОЈ.

⁶ Вилијам Дикин рођен је 1913. године. Био је историчар који је помагао Винстону Черчилу (Winston Churchill) у писању мемоара. Члан је мисије која је дошла у партизански Врховни штаб маја 1943. године. Након доласка Фицроја Маклејна, септембра 1943, члан је његове мисије. Умро је 2005. године. Објавио је ратне мемоаре: F. V. Dikin *Војовна planina* (Београд: Nolit, 1973).

⁷ *Josip Broz Tito: Sabrana djela* (Београд: NIRO „Комунист”, 1982), књ. 15, 204. У даљем тексту: J. V. Tito: *Sabrana djela...*; Исто: *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945: документи и материјали*; приредили Б. Петрановић ет. ал. (Београд: Савезно министарство за иностране послове и Војноисторијски институт и Министарство иностраних послова Руске Федерације, 1996), 311–312, док. бр. 230. О Дикиновој мисији видети: Х.Вилијамс, *Падобранци...*, 175–178.

⁸ *Tito-Churchill strogo tajno*, priredio Dušan Biber, (Ljubljana: Arhiv Jugoslavije, Delo, Globus, 1981), 5–8. У даљем тексту: *Tito-Churchill strogo tajno...*

тизански Врховни штаб, а чињеница да, како се каже „нема наде за разумевање четника и партизана,” указује на то да је план мисије био помирење два покрета. Како ће се показати, британска страна реално је проценила да је уједињење два покрета у борби против Немаца немогуће.

У телеграму Дикинове мисије од 9. септембра 1943. (бр.152), реч је и о Титовој личности: „Хрватски металски радник из околине Загреба, право име би могло бити ЈОСИП БРОЗ како се тврди у чланку Павелићеве штампе. Фотографија у том тексту права (подвукао М.Т.). Борио се у прошлом рату у МАЂАРСКОЈ војсци. Рано постао члан партије, водио илегални живот. Од времене на време - све до данас. У ПАРИЗУ око девесто тридесетпрве и касније у ШПАЊОЛСКОЈ. Један од реорганизатора Југословенске комунистичке партије након девесто тридесетседме. Није био познат док се у јесен девесто четрдесетпрве није појавио као вођа против Нијемаца у Србији. Употребрио име Тито да би заштитио обитељ у ХРВАТСКОЈ. Ожењен Словенком из МАРИБОРА (мисли се на Херту Хас – примедба М.Т.) и има једно дијете негдје у ЗАГРЕБУ. Жена је овдје активан радник у женској комунистичкој организацији. Била је у УСТАШКОМ концентрационом логору ЈАСЕНОВАЦ и замијењена је а да њен идентитет није откривен. ТИТО значи 'ти то', надимак настао јер је у раније вријеме имао навику брзо одређивати свакоме задатке, тј. ти направи то, ти направи оно. Говори течно руски, добро њемачки, чита енглески и француски. Марљиво је учио сам. Начитан што се тиче политичке и економске литературе на горњим језицима. Има јасан војнички инстинкт и не боји се преузети одговорност. Не занимају га појединости. Надам се да ћу моћи сазнати још чињеница да вам их саопштим усмено. Због горњег извора морају се држати у највећој тајности (подвукао М.Т.).”⁹

Септембра 1943. у партизански Врховни штаб долази британски генерал (бригадир) Фицрој Маклејн (Fitzroy Maclean) који је био на челу Англо-америчке мисије коју су чинили и амерички официри.¹⁰ Његов извештај од 6. новембра 1943. приказује стање у Југославији: „Партизански покрет који сада доминира већим дијелом Југославије и располаже војском од отприлике двадесет шест дивизија и ефи-

⁹ Исто, 11

¹⁰ Фицрој Маклејн рођен је у Каиру 1911. године. По националности Шкот, био је британски официр и човек од највећег поверења Винстона Черчила. Као дипломата и бригадни генерал упућен је у Југославију септембра 1943. у партизански Врховни штаб где је био шеф Англо-америчке војне мисије. Умро је 1996. године. Објавио је ратне мемоаре: Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu* (Zagreb: Stvarnost, 1964).

касним политичким и административним системом... Од самог почетка покрет се темељи на заједничкој fronti који води Комунистичка партија у личности Тита... Титов идентитет је тајна... Изгледом је разборит мушкарц између 45 и 50 година, уредно обријан, чист, сиједи косе, те даје дојам интелигенције и одлучности... (подвукао М.Т.). Најновија информација говори да постоји 26 дивизија, а укупан број војника је 200.000... Инпресивна карактеристика Народноослободилачке војске јест управљање њоме... Посебно је хитна потреба (слања помоћи) морским путем... Готово су једнако важни напади савезничких зрачних снага на циљеве у Југославији, и са стратешког и са стајалишта морала... Партизани су се заувјек одрекли наде да ће постићи споразум с Михаиловићем, којег сада сматрају издајником земље и једним од својих најљућих непријатеља, те су због тога чврсто одлучили да га униште... Њихов став према страним земљама опћенито јест став опће благонаклоности на совјетској линији... Посвуда уз портрет друга Тита виси портрет друга Стаљина (подвукао М.Т.)... Влада Његова Величанства може изабрати између садашње политике, док буду околности допуштале, да се отприлике иста морална и материјална подршка даје и партизанима и Михаиловићу, или пак да се одбаци Михаиловић и пружи искрена подршка партизанима... При доношењу одлуке морају се размотрити два главна аспекта проблема: непосредни допринос Југославије савезничким ратним напорима и наш положај у Југославији и на Балкану након рата. С обиром на војну ефикасност, очито се може повући успоредба између партизана и четника. Партизани су између 10 и 20 пута бројнији бескрајно боље организовани, боље опремљени и имају бољу дисциплину... (подвукао М.Т.). У тим околностима дајем следеће препоруке: 1. да се прекине подршка Михаиловићу; 2. да хитно повећамо помоћ партизанима; 3. да се посебно, без даљњег одлагања организира ефикасан систем опскрбе морским путем у великим размјерама; 4. да се нападају из зрака прикладни циљеви у Југославији кад год је могуће.”¹¹ Као што се види, извештај јасно изражава Маклејнове ставове након анализе стања на терену. Овај извештај „бомба”, како га назива Хедер Вилијамс, био је „најутицајнији документ који је сачинио иједан британски официр у Југославији током рата”.¹²

¹¹ *Tito-Churchill strogo tajno...*, 29–37.

¹² Х. Вилијамс, *Падобранци...*, 226.

Касније у мемоарима, Фицрој Маклејн о Титу пише: „Тито је у свему био за главу виши од свих осталих. Кад је требало донијети неку одлуку, он би је донио. Биле те одлуке војничке или политичке, Тито их је доносио хладнокрвно и сабрано пошто би прије тога саслушао аргументе, и за и против... Хоће ли он из тих тешких и бурних година изаћи потпуно непромијењен? Хоће ли се покоравати совјетским диктатима и мијешању, исто онако без питања као некада? Мени је већ тада пала у очи самосталност његовог духа. А знао сам да је самосталност било које врсте неспојива с ортодоксним комунизмом. Могућност да би се могло догодити да се Тито и људи око њега током времена развију у нешто од обичних совјетских експонената чинила се превише далеком, да би могла послужити као темељ наших калкулација. Али, била је то ипак могућност за коју се чинило да ју је вриједно имати на уму (подвукао М.Т.)”. Додао је, на крају, да је у извештају Черчилу написао: „Много тога зависи о Титу и од тога хоће ли се њему боље свидјети улога бившег агента Коминтерне, или улога потенцијалног владара независне југословенске државе (подвукао М.Т.)”¹³ Реч је о могућности „разводњавања” интернационализма комунистичке идеологије у партизанском покрету. Међутим, како је време пролазило, Маклејн се током рата могао уверити у Титову оданост Својетском Савезу и комунистичкој идеологији и у његову конспиративност, о чему, касније, у мемоарима, примећује: „Упркос ономе што му се догодило у Дрвару, Тито није изгубио склоност према пећинама (подвукао М.Т.). На Вису је пронашао пећину што се смјестила на три четвртине пута до врха голог брда Хум који се налази на једном крају отока и у њој се настанио.”¹⁴

Трећи британски обавештајац био је Басил Дејвидсон (Basil Davidson),¹⁵ који је током рата такође боравио у Југославији. Циљ његове мисије био је да преко простора Војводине оде у Мађарску, што му није успело. Неко време боравио је код партизана и оставио кратко сведочанство о Титу: „Придружио сам се југословенским партизанима колико су ми допуштали... Задивљујуће чврст

¹³ Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, 33, 48.

¹⁴ Исто, 175.

¹⁵ Басил Дејвидсон рођен је 1914. године. Током Другог светског рата био у британским обавештајним мисијама, укључујући и Југославију. Умро је 2010. године. Објавио је ратне мемоаре: Basil Davidson, *S.O.E. između četnika i partizana*, (Zagreb: Liber, Prosvjeta, Matica srpska, 1963). Наслов оригинала: Basil Davidson, *Special Operations Europe: Scenes from the Anti-Nazi War*, Victor Gollancz Ltd 1980.

и здрав за своју педесет и једну годину. Тито је причао и слушао (подвукао М.Т.)”... „Другим ријечима, 'национални проблем' ваљало је ријешити рјешавањем 'друштвених проблема' ”.¹⁶

Амерички официр Луис Хуот (Luos Huot), као савезнички војни представник, боравио је у Италији и ступио у контакт са Сергијем Макиједом који је тамо избегао из Далмације и касније од Јосипа Броза Тита добио пуномоћ да представља партизански покрет и обезбеди помоћ. Хуот је посетио Југославију и Тита и написао извештај „Путовање до Титовог Врховног штаба у Јајцу 20–27 септембар 1943” у којем је навео разлог свог путовања. Наиме, након што је дошао са поручником Томсоном (Thompson) у Бари, указала се потреба за обавештењима о стању на далматинској обали око Сплита;¹⁷ Илић је пренео Титове ставове да се радује сарадњи са америчким представницима, а Хоут истакао да „Балкан по споразуму спада у енглеску зону (подвукао М.Т.)” и указао на енглеско-америчко јединство. Илић му је пренео и Титов предлог да дође у Јајце. Већ 22. октобра Хоут је био у Подгори, а затим преко Ливна стигао у Јајце где се сусрео са Титом о којем је касније писао: „Титов начин опхођења срдачан је и прост. Изгледа снажан и вешт, али скроман. Нема ниједне црте или карактеристике једног диктатора и јасно се види да се сам не сматра таквим. Средње висине, чврсте грађе, носи једноставан капут од тешке сиве материје, сиве панталоне и црне јахаће чизме са звечећим мамузама. Његова кратка, чврста глава изгледа словенски, али његова по мало коврцава коса потсећа на семитску крв, исто као и његове плаве очи и склоп његових црта. Лице одаје осетљиву и енергичну личност, не интелектуалца. Човек дела више него полемике. Човек са не више самодисциплине него што од њега захтева његов ментални посао. Пуши бројне цигарете у апсурдној минијатурној лули украшеној минијатурним украсима, али у његовом начину ништа друго не изазива утисак заморених живаца. Изгледа потпуно при-

¹⁶ В. Davidson, *S.O.E...*, 49, 224.

¹⁷ Бродом „Бакар” којим је стигао на Вис довезао је помоћ која је истоварена у магацине, а брод је камуфлиран. Требало је да добије информације о дешавањима на источној јадранској обали, што је, како каже, „отворило воде” Јадранског мора. У Подгори се сусрео са командантом 8. корпуса пуковником Илићем, а разговорима су присуствовали поручник Томпсон и Сергеј Макиједо. Извештаје о томе послао је у Каиро где је и боравио након повратка у Италију. На Вис долази 20. октобра, а касније се сусреће са Илићем у Старом Граду на Хвару. Враћају се на Вис где је Илић предао Макиједу писмо у којем се именује за рад на пословима помоћи НОП-у. Војни архив, фонд НОВЈ, к. 2212, ф. 3, рег. бр. 1/71–73.

бран и добре воље. Тито воли смех и шалу. Воли да илуструје своје аргументе смешним анегдотама или којом другом фигуром... 'Немамо творницу штофа' казао је, када је објашњавао да вунени штоф је на првом месту у листи ствари које треба да дају савезници. 'Морамо да заробимо домобране и да их свучемо, па да их онда пустимо. Они оду онда Немцима да их поново смабдеју, да би смо их поново заробили. То је наша једина техника облачења'. Ова прича објашњава невероветан изглед његове војске. Носе униформе Италијана, Немаца, усташа, четника - своју њихових смртних непријатеља. Црвена звезда на плавој капи једина је заједничка ознака. Мало их је било обријано, као што је био њихов вођа, а једини је он имао пажљиво маникиране руке (подвукао М.Т.)." У свом извештају Хоут је навео да су се партизани питали зашто енглески радио партизанске победе приписује четницима, као и да је 25. октобра разговарао са Титом у присуству Макиједа и пуковника Илића и да је поподневном сасатанку присуствовао и мајор Бенсон (Benson). Описује и да је након одласка упао у четничку заседу, али је успешно стигао у Ливно где се сусрео са Феришом. Маклејну је сметало што је ова мисија извршена без његовог знања. Хоут се са Феришом сложио да је „најефикаснији начин рада у ратним напорима" да Фериш опутује у Бари и Каиро и потом у САД, како би пренео искуство боравка у Југославији. Он се преко Виса вратио у Бари, а након савезничких разговора отпутовао је у Алжир како би обезбедио помоћ за партизански покрет, посебно указујући да су балкански путеви врло лоши за камионе („Бурма пут").¹⁸ Хоут се у додатку свог извештаја осврнуо и на сусрет са Титом 23. и 24. октобра 1943. У њему пише: партизанска стратегија била је да након италијанске капитулације заузму што боље позиције; Тито је истакао да су због тога сместили своје снаге на простор између обале и немачких концентрација у унутрашњости како би се спречило да немачка појачања дођу на јадранску обалу и изврше већу инвазију обалског појаса; због тога су заузети Мркоњић Град, Доњи Вакуф, Бугојно, Пљевља, Беране, Андријевица, Колашин, Бијело Поље и Пријепоље; три италијанске дивизије – Ферара, Таурнезе и Венеција пришле су партизанима; Немци су концентрисали снаге у долини Неретве (Мостар), близу Бихаћа и Трста; партизани су на другом правцу напали индустријске центре у унутрашњости, Тузлу (морала се потом напустити када су дошле немачке оклопне снаге)

¹⁸ Војни архив, фонд НОВЈ, к. 2212, ф. 3, рег. бр. 1/71-73.

и Зеницу (прекинута комуникација Сарајево–Брод) након чијег пада је велики број домобрана пришао партизанима, као и Ужице; многа места су потом заузели Немци због надмоћности њихових оклопних снага; партизани су појачавали активности у Санџаку и у Јужној Србији; Тито је указао да постоји 8 партизанских корпуса, Први – око Јајца, Други – Санџак и Црна Гора, Трећи – источна Босна, Четврти – Лика, Кордун и Банија, Пети – западна Босна, Шести – Славонија, Седми – Словенија до мађарске границе и Осми – Далмација; 18 дивизија имају од три до шест бригада од по 2.000 бораца, што је укупно око 180.000 војника.¹⁹ У трећем делу извештаја Хуит говори о извиђању далматинске обале: из Барија су пристигли на Вис бродом који је „први савезнички брод који је пристао на југословенску обалу од почетка рата“; Вис су држале партизанске снаге чији је морал висок упркос оскудици; потом друга посета Вису и долазак брода „Бакар“ који је донео помоћ; затим су дошли на Хвар (Стари Град) који је у партизанским рукама, па у Подгору (сусрет са пуковником Ивићем), заобилажењем јаких немачких снага у Макарској; непријатељ је држао Дубровник, ушће Неретве, Имотски, Посушје, Мостар, Метковић, Стоњ, Омиш, Сплит, Шибеник, Книн, Дрниш, Задар, Обровац, Грачац и Бенковац; Илић је рекао да су немачки положаји несигурни („критични“); дивизија „Принц Еуген“ има центар у Мостару; 114. немачка дивизија која има појачање у усташама и држи Шибеник, Книн, Задар, Дрниш, Грачац и Обровац; једино ради железница Шибеник–Перковић–Книн коју обезбеђују Ђујићеви четници; немачке ваздухопловне снаге су у Мостару (30. авиона, 20. штука и 10. извиђача), Сарајеву (50. авиона), док су у Рајловацу, Сињу и Земуну мање снаге; главне немачке снаге налазе се у Загребу; далматинска острва су у рукама партизана; на острвима постоје многа места за сакривање бродова; „партизани су горди и храбри, али су вољни да сарађују“; савезничком помоћи могу се ојачати партизанске позиције.²⁰

Код Тита је, 17. септембра 1943, стигао и мајор Лин Фериш (Linn Farish),²¹ као главни амерички официр, који је био део Англо-америчке мисије и подређен бригадиру Маклејну. Феришов извештај од 17.

¹⁹ Војни архив, фонд НОВЈ, к. 2212, ф. 3, рег. бр. 1/73, 76, 77.

²⁰ Војни архив, фонд НОВЈ, к. 2212, ф. 3, рег. бр. 1/83-84. Видети: Павловић Војислав, *Од монархије до републике САД и Југославија (1941-1945)*, (Слио – ГЛАС српски Београд, 1998), 151-160.

²¹ *Zapisi NKJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945*, priredili Branko Petranović i Ljiljana Marković, (Beograd: Memorijalni Centar J.V.Tito, 1991), 157. Исто: *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941-1945.*, 849.

септембра до 27. октобра 1943. указује на, како каже, „лична разматрања на лицу места”. Он извештава да партизански покрет има већи војни и политички значај него што се то претпоставља; створили су слободну територију и „у покрет су укључене различите нације и вере”; прикључило им се доста италијанских јединица и у вези су са „ослободилачким групама суседних земаља”. Указао је и на значај Комунистичке партије у партизанском покрету; обични војници се „радују када сретну члана савезничке мисије” и на целом простору се боре против окупатора. Михаиловић се, како пише, „плашио кумунизма”, његове команданте „више су занимали планови будућности” и борили су се против партизана на страни Италијана и Немаца; „као у сваком грађанском рату тешко је једном странцу разумети” жестину тог сукоба; партизани су добро организовани и имају 18 дивизија и око 180 000 бораца; у својим рукама држе брдовити део Југославије, док Немци и усташе држе градове и малу околину око њих. Навео је, такође: „констатујем без оклевања да ако партизани буду снабдевени храном, одећом, оружјем, санитарским материјалом и другим материјалом који им је потребан” превладаће простором од јадранске обале до Дунавског базена; „географски положај, знање ратовања у планинама и велика храброст” представљају њихову снагу; након италијанске капитулације запленили су пуно разног материјала и заузели Сплит који су потом освојили Немци; партизани имају амбиције да заузму далматинску обалу; њихову оперативност помоћи ће слање материјала морем и из ваздуха; непријатељске снаге су концентрисане у Травнику одакле прети опасност партизанским снагама чије су бомбардовање тражили. Даље се указује: „Партизани стварају један такав начин живота који ће несумњиво имати великог уплива на цели Балкан и вероватно на Европу. Можда ће да буде заједница разних политичких веровања”. Закључио је да Комунистичка партија има водећу улогу у покрету и да партизани имају контролу над важним стратешким местима. Изваштај је завршио ставом: „Закључци овог извештаја почивају на личним информацијама и на информацијама у које сам могао имати поверење (подвукао М.Т.). Постоје и други извештаји које треба узети у разматрање, нарочито они од наше мисије код Михаиловића. Постоје и други извештаји чланова мисије који су били у Југославији дуже него ја. Личности у овом случају нису важне. Главно је да тачно оценимо партизански

покрет. Ја искрено верујем да би била највећа грешка да се потцени” (подвукао М.Т.).²²

Фериш је, 28. јуна 1944, написао и завршни извештај о свом боравку од 19. септембра 1943. до 16. јуна 1944. године. У њему говори да је три пута спуштан падобраном у Југославију: 19. септембра 1943 – између Бања Луке и Мркоњић Града, 20. јануара 1944 – код Босанског Петровца и 16. априла 1944 – у близину Врања. У његовој мисији били су и капетани Бенсон (Melvin Benson), Селвиг (George Selvig) и Гудинг (Gooding), као и поручници Григ (Grigg) и Поповић. Како пише: „Ситуација у Југославији била је, од самог почетка, веома замршена и готово несхватљива за посматрача са стране” (подвукао М.Т.). Указао је на дубоки раскол припадника партизанског и четничког покрета. На крају је истакао да извештаји спашених авијатичара говоре да су их спасавали и четници и партизани и да се савезничко оружје упућено у Југославију користи у крвавом грађанском рату.²³

Амерички мајор Ричард Вејл (Richard Weil) био је члан Англо-америчке војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Спустио се падобраном 27. фебруара 1944. и тамо боравио до 20. марта 1944, када је отпутовао за Каиро носећи поруку за америчког председника Френклина Рузвелта. У свом извештају (април 1944) Вејл је оставио сведочанство о партизанском вођи: Тито је „више дебео него крупан, но ипак је способан за знатне физичке напоре... чини се да воли удобност... при сусрету не изазива страхопоштовање, пошто му је опхођење благо, уздржано и с нотом смиреног хумора... већини проблема приступа непристрасно, аналитички и рационално...”. На њега је оставио утисак човека „јасне мисли који зна шта хоће и зашто, и који је снажан, одважан и вјешт у борби за те циљеве” (подвукао М.Т.).²⁴

Војна снага и будућа перспектива партизанског покрета имали су важно место у формулисању и вођењу даље савезничке политике у Југославији. Извештаји шесторице британских и америчких официра – чланова савезничке војне мисије, указују на опште стање и снагу партизанског покрета, као и на вредности њихове војне моћи.

²² Војни архив, Фонд НОВЈ, к. 2212, ф. 3, рег. бр. 1/78-82. Исто: Војни архив, фонд НОВЈ, к. 2212, рег. бр. 1/39-46, на енглеском језику. *Dokumenta o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, knj.1 (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1988), 452-459. О Феришовом извештају видети: Dejid Martin, *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška* (Beograd: Prosveta, 1991), 256-261.

²³ D. Martin, *Mreža dezinformacija...*, 396-404; В. Павловић, *Од монархије до републике...*, 189-195.

²⁴ *Tito Churchill strogo-tajno...*, 166-168.

Такав ратни резон однео је превагу у одлучивању коме треба пружити војну и материјалну помоћ до краја рата. Такође, указују и на место и улогу Тита у партизанском покрету. Западни обавештајци су били свесни да у централизованом војном покрету, са јаком комунистичком идеологијом, место првог човека и вође на војном и политичком нивоу има важну, односно најважнију улогу. У томе су Маклејнови извештаји, официра са највећим војним чином и шефом савезничке Војне мисије, имали највећу практичну војно-политичку употребну вредност.

Такође, сагледавање Тита као „првог“ у покрету („за главу висоцији од свих“, „човек дела више него полемике“, „не боји се преузети одговорност“, „даје дојам интелигенције и одлучности“, „јасне мисли који зна шта хоће и зашто, и који је снажан, одважан и вјешт у борби за те циљеве“...) показало се као тачна процена савезничких обавештајаца. Покушаји и очекивања да се Тито издвоји из комунистичког идеолошког система нису успели. Током рата Тито је прихватио помоћ и сарадњу са западним савезницима, али у складу са сопственим проценама, потребама и циљевима. Ратно искуство „научило“ га је на помоћ и сарадњу са западним савезницима, који ипак нису успели у својим намерама „разводњавања“ партизанског покрета и његовог вође од идеолошке верности комунистичкој идеологији и Совјетком Савезу. Тито је знао да његов долазак на власт у југословенски главни град Београд иде преко Москве. Али, након сукоба са Стаљином 1948. године, вратио се западним савезницима који су га подржали у другачијем међународном контексту.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Војни архив, Фонд НОВЈ

Davidson, Basil. *S.O.E. između četnika i partizana*, Zagreb: Liber, Prosvjeta, Matica srpska, 1963. Наслов оригинала: Basil Davidson, *Special Operations Europe: Scenes from the Anti-Nazi War*, Victor Gollancz Ltd 1980.

Martin, Dejvid. *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd: Prosveta, 1991.

Dikin F. V. *Bojovna planina*, Beograd: Nolit, 1973.

Dokumenta o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945, knj.1, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1988.

Đilas, Milovan. *Revolucionarni rat*, Beograd: Književne novine, 1990.

Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945, priredili Branko Petranović i Ljiljana Marković, Beograd: Memorijalni centar J.B.Tito, 1991.

Josip Broz Tito: Sabrana djela, Beograd: NIRO „Komunist“, 1982.

Maclean, Fitzroy. *Rat na Balkanu*, Zagreb: Stvarnost, 1964.

Marjanović, Jovan. *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Beograd: Globus, Narodna knjiga, Prosveta, 1979.

Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945: документи и материјали; приредили Б. Петрановић ет. ал, Београд: Савезно министарство за иностране послове и Војноисторијски институт и Министарство иностраних послова Руске Федерације, 1996.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Терзић, Милан. *Борба за информације: радио-везе и депеше Југословенске краљевске владе и Драже Михаиловића 1941–1944*, Београд: Службени гласник: Државни архив Србије, 2022.

Tito-Churchill strogo tajno, priredio Dušan Biber, Ljubljana: Arhiv Jugoslavije, Delo, Globus, 1981.

Томашевић, Јозо. *Ћетници у Другом светском рату 1941–1945*, Загреб: Liber, 1979.

Вилијамс, Хердер. *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за стратегијске операције у Југославији 1941–1945*, Београд: Полит, 2009.

Dr. Milan Terzić, Principal Reserach Fellow
Archive of Yugoslavia
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: mvterzic@yahoo.com

Tito “at first sight” (British and American intelligence on the partisan leader during the WWII)

(Summary)

Strength of the military force and future perspective of the partisan’s movement had an important place in formulating and managing further Allied politics in Yugoslavia. The reports of the six British and Americans officers – members of the Allied military mission – have pointed out on the general conditions and straights of partisan’s movement, as well as on use value of its military power. Such a war rationale prevailed in deciding to whom to provide military and material aid until the end of the war. Also, they’ve pointed out to the perception of Tito and his place and role in the partisan movement. Western intelligence agencies were well aware that in a centralized military movement with a strong communist ideology, the role of the leader, both on the military and political level, was crucial, or rather, the most important. In this regard, the reports of John L. Maclean, an officer with the highest military rank and head of the Allied Military Mission, had the greatest practical military-political value. These reports provided deep in sights in to military-political conditions, as well as possible strategies and intentions on the ground, which were of great importance to the Western allies. MacLean’s’ reports, being the officer with the highest military rank, were crucial in providing information that contributed to understanding and decision-making regarding military and diplomatic steps during World War II. The perception of Tito as the “first” in the movement (“a head taller than all”, “a man of action rather than debate”, “not afraid to take responsibility”, “giving the impression of intelligence and determination”, “clear thinking, knowing what he wants and why, and being strong, brave, and skillful in fighting for those goals”) proved to be an accurate assessment by the Allied intelligence officers. Attempts and expectations to separate Tito from the communist ideological system were unsuccessful. During the war, Tito

accepted aid and cooperation with the Western Allies, but in accordance with his own assessments, needs, and goals. This experience during the war “taught” Josip Broz Tito to accept help and cooperation with the Western Allies, who failed in their attempts to “dilute” the partisan movement and its leader’s ideological loyalty to the communist ideology and the Soviet Union. The partisan leader, at that wartime moment, knew that his rise to power in the Yugoslav capital, Belgrade, would go through Moscow. However, after the conflict with Stalin in 1948, he returned to the Western Allies who supported him in a different international context.

KEY WORDS: *Yugoslav theater of war, Western intelligence, military missions, Josip Broz Tito, partisan movement.*

УДК: 327(497.1:73)“1946“
COBISS.SR-ID 161773321
DOI број: 10.5937/vig2402091M

Језик рада: Српски
Примљен: 23.11.2024.
Прихваћен: 30.12.2024
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Татјана Милошевић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Београд, Република Србија
Е-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

СЕНКЕ РАТА ПОСЛЕ РАТА: ОБАРАЊЕ АМЕРИЧКОГ АВИОНА С-47 ИЗНАД ЈУГОСЛАВИЈЕ 1946. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Рад је настао на основу истраживања архивске грађе адекватних фондова Архива Југославије, објављене архивске грађе и релевантне литературе. У њему су анализирани основне детерминанте и садржајне одреднице југословенско-америчких односа непосредно након завршетка Другог светског рата са посебним освртом на обарање америчког авиона С-47. Истовремено су апострофирани рефлексије овог инцидента на узајамне односе две земље у перспективи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Сједињене Америчке Државе, Тито, Патерсон, Трићанска криза, авиони, прелети, преговори, инциденти, ЈНА.

Крај Другог светског рата означио је почетак дуготрајног сукоба између САД и СССР-а. За САД је читав рат, уз релативно мале губитке, значио убрзани економски раст и увећање моћи у глобалним финансијским оквирима, као и краткотрајну „тапију моћи” у виду поседовања атомске бомбе. Истовремено, СССР је из рата изашао са огромним људским и материјалним губицима, али и таквом војном силом која је сопствени поредак могла наметнути остатку Европе. С једне стране, Совјетски Савез је израстао у „војног џина” док је с друге био „економски патуљак”.¹

Хладни рат је избио практично одмах након завршетка Другог светског рата, али је трајао седам пута дуже. Биполарни америчко-совјетски сукоб око глобалне супремације представљао је остварење геополитичких теорија. Водио се између водеће светске поморске силе (САД), доминантне на два океана и водеће светске копнене силе (СССР) која је заузимала простор у срцу Евроазије.²

Југославија је у том глобалном сукобу, у првим турбулентним годинама, прешла пут од најоданијег совјетског сателита до невољног западног савезника који је примао америчку војну помоћ током педесетих година XX века. У Другом светском рату, поред САД, Велике Британије и Совјетског Савеза, једини организовани отпор силама Осовине, који је резултирао стварањем озбиљне и респектабилне војне силе, пружала је Југославија. Однос врховног команданта Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) Тита³ и партизанског покрета према савезницима био је током Другог светског рата умногоме одређен идеолошком блискошћу са Совјетима и стварном потребом за помоћи у храни, муницији, оружју и подршци из ваздуха од западних савезника. Тај однос резултирао је компромисом између Краљевске владе у избеглиштву, с једне, и Тита и партизанског покрета с друге стране. Након што је краљ Петар II Карађорђевић⁴, у

¹ Henri Kisindžer, *Diplomatija* (Beograd: Klub PLUS, 2016), 10.

² Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovska tabla* (Podgorica: CID, 2001), 11.

³ Јосип Броз Тито (1892–1980) вођа југословенских партизана, доживотни председник, маршал Југославије и врховни командант. Примио је 98 страних одликовања, укључујући и Орден Легије части. Један је од оснивача Покрета несврстаних. Супротставио се 1948. године историјским НЕ Стаљину и изабрао сопствени пут у социјализам. Иако комуниста, није се либио да од Американаца прима војну помоћ у периоду од 1951. до 1957. године.

⁴ Петар II Карађорђевић (1923–1970) био је трећи и последњи краљ Краљевине Југославије. Син је краља Александра и краљице Марије. У време убиства краља Александра, 1934. године у Марсељу, био је малолетан, па је уместо њега владало Намесништво на челу са кнезом Павлом Карађорђевићем. После војног пуча 27. марта 1941,

јуну 1944. године, именовано Ивана Шубашића⁵ за председника Владе у избеглиштву, отпочели су преговори са Титом. Први сусрет између њих двојице десио се средином јуна 1944. на Вису. Није случајно да је, само три месеца касније, Тито авионом С-47 отпутовао у Румунију, а одатле у Москву где се срео са Јосифом Висарионовичем Стаљином⁶. Том приликом Тито је добио уверавања од Стаљина да ће добити војну помоћ од Совјета у већем обиму од траженог. То је значило да би до краја 1944. било наоружано 12 копнених и две ваздухопловне дивизије.⁷ Међутим, Тито се вратио у Југославију љут, јер је поред обећане војне помоћи од Стаљина добио и директиву да мора наставити сарадњу са краљем, односно са Владом у избеглиштву. Својим најближим сарадницима се жалио на овај разговор са Стаљином уз питање и/или тврдњу „неће народ сад испустити све што је постигао“.⁸ Ипак, у складу са Стаљиновим инструкцијама, Тито и Шубашић су 1. новембра 1944. у већ ослобођеном Београду склопили споразум о формирању мешовите владе.⁹

Улога Американаца у догађајима током 1944. године у Југославији није била велика. Углавном су преговори око будућности Југославије текли на релацији између Черчила и Стаљина. То, наравно, не значи да контакти нису постојали, као ни да Американци нису желели да се лично увере у стање ствари на југословенском ратишту. У том периоду је чак деловало да ће се савезнички односи позитивно развијати. Маршал и председник Владе Јосип Броз Тито писао је, средином марта 1944. године, америчком председнику Рузвелту у којем

проглашен је пунолетним. Заједно са Владом, након напада Немачке на Југославију, одведен је у избеглиштво у Лондон. Одлуком Уставотворне скупштине ФНРЈ од 29. новембра 1945, краљ Петар је збачен и проглашена је република. Умро је у САД, где је и живео након рата, од цирозе јетре.

⁵ Иван Шубашић (1892–1955) био је хрватски и југословенски политичар, функционер Хрватске сељачке странке, близак Карађорђевићима. Након стварања Бановине Хрватске постао је њен бан. Заједно са краљем и Владом избегао је у Лондон. Био је председник последње емигрантске владе, као и потпредседник Владе Тито–Шубашић. Умро је у Загребу 1955. године.

⁶ Јосиф Висарионович Стаљин (1878–1953) владао је Совјетским Савезом као Генерални секретар Централног комитета Комунистичке партије од 1922. до смрти 1953. године. Одговоран је за Велику чистку («Велики терор»), као и Холодомор – велику глад у Украјини. Заједно са Рузвелтом и Черчилом чинио је Велику тројку која је поразила Хитлерову Немачку.

⁷ *Документа о спољној политици Југославије. Југославија и СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, том 1, (Београд: Архив Југославије, 2014), 5.

⁸ Твртко Јаковина, *Амерички комунистички saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955* (Загреб: Profil, 2003), 23.

⁹ *Исто*, 23.

му се захвалио на послатој помоћи у материјалу и авијацији. Том приликом је истакао да је отпор окупатора још увек јак, посебно због домаћих издајника „у лицу Недића, Павелића, Рупника и Драже Михаиловића”. На крају писма Тито је изразио наду да ће обнову Југославије у перспективи политички и економски подржати Америка.¹⁰

Неколико месеци касније, на свечаном банкету у част 27-годишњице Октобарске револуције, врховни командант НОВЈ Тито нагласио је да се у истим редовима налазе народи Совјетског Савеза, Велике Британије, САД и Југославије и истакао савезнички карактер односа. Истим поводом шеф америчке војне мисије Чарлс Вилер Тајер изразио је очекивање да ће „ова страшна борба, која се води на земљи, у ваздуху и на мору, сковати и очеличити једно чврсто пријатељство и савезништво између земаља Совјетског Савеза, Британске империје и Америке” и наздравио маршалу Титу, Стаљину, Црвеној Армији и НОВ Југославије.¹¹ Но, без обзира на позитивне тонове и размењене здравице, и у овом периоду је било првих знакова будућег неразумевања и неслагања.¹²

Рат се ближио крају, а невољни савезници су почели да заузимају своје позиције. Сједињене Државе и Југославија обнављају дипломатске односе. У Вашингтон је послат Станоје Симић,¹³ који предаје акредитиве крајем априла 1945. године. У Београд је, крајем марта, делегиран Ричард Ц. Патерсон млађи, који је до тада био амбасадор

¹⁰ *Dokumenta o spoljnoj politici Jugoslavije. Jugoslavija – Sjedinjene Američke Države. Poruke predsednika Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država 1944–1980*, (priredili Miladin Milošević, Nada Pantelić), (Београд: Архив Југославије), 2014.

¹¹ Архив Југославије, Кабинет маршала Југославије, АЈ КМЈ 1-2-Ц/1 *Свечани банкет у част 27-годишњице велике Октобарске социјалистичке револуције*.

¹² АЈ КМЈ 1-3-6/719 *Бакарићев извештај о разговору с помоћником амбасадора Норденом, Марфијем представником Стејт Департмента...21. 9.1944*. Проблеми између САД и НОВЈ настали су због америчке мисије при Југословенској војсци у отаџбини, као и због Титовог одговора бугарском председнику Владе, који је америчка страна протумачила као примање налога из Москве.

¹³ Рођен је у Београду, јула 1893. године. Отац му је био дипломата, па је и Станоје, 1920. године, ступио у дипломатску службу. Током каријере радио је у Бриселу, Будимпешти, Тирани, конзулату у Задру и у Паризу, где је остао све до 1938. године. У једном тренутку, током 1939. године, био је пензионисан, али веома брзо поново активиран, како би радио као дипломатски агент у Дипломатској агенцији у Братислави, након немачке окупације Чехословачке. Слом Краљевине га затиче у Каиру, и та околност га доводи у средиште збивања. Већ 1942. Симић се налази на месту посланика у Москви, где се, иако званично амбасадор Краљевине Југославије, опредељује јавно за Тита и НОВЈ. Из Москве је отишао за амбасадора у Вашингтону. Александар Животић, „Станоје Симић: Прилог биографији”. У: *Југословенска дипломатија 1945–1961*, уредник Слободан Селинић, (Београд: Институт за новију историју Србије), 223-241.

при југословенској влади у избеглиштву. Ту га је дочекао шеф војне мисије Чарлс Вилер Тајер, који је до тада био представник Сједињених Држава. Тајер се показао као врло искусан и проницљив, о чему сведоче његови извештаји и процене стања у Југославији у периоду пред крај рата. Есенцијалан закључак Тајеровог виђења ствари је заиста срж онога што ћемо имати прилике да пратимо кроз даљи ток догађаја – Титов однос према Англоамериканцима и Западу уопште, који ће бити одређен њиховим односом према Москви.¹⁴

Након две недеље боравка у Београду, амерички амбасадор је писао о Титу позитивно, оцењујући га као живописног и динамичног. Проценио га је и као војног генија, посебно након што је Тито прецизно временски предвидео трајање непријатељстава у Југославији. У међувремену, Тито је омогућио амбасадору Патерсону да посети сремско ратиште и разговара са немачким заробљеницима. Међутим, само пар месеци касније, Патерсон почиње да пише резигнирано о Југославији у сасвим другом светлу, као комунистичкој земљи, са отровном анти-америчком новинском (медијском) кампањом, у којој тајна полиција надзире свако село и заселак, где су војници лаки на обарачу.¹⁵

Међутим, ускоро долази до несугласица између америчке стране и југословенског руководства и НОВЈ до којих је дошло, пре свега, због спорних територија на којима се налазила југословенска војска – око Трста¹⁶ и на деловима аустријске државне територије (према границама из 1937. године), као и због мешања Југославије у грчки грађански рат, а нешто касније и због суђења Дражи Михаиловићу.¹⁷

Током 1946. године сукоби између Англо-Американаца и Југославије се продубљују. Западне агенције све подробније извештавају о „концентрацији” југословенских трупа на „Моргановој линији”¹⁸.

¹⁴ Т. Јakovina, *Američki komunistički saveznik...*, 20–35.

¹⁵ Исто, 23–45.

¹⁶ Више о томе видети код: Миљан Милкић, *Трићанска криза у војно-политичким односима Југославије са великим силама 1943–1947.* (Београд: ИНИС, 2012); Dragan Bogetić, Bojan Dimitrijević, *Tršćanska kriza 1945–1954* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009).

¹⁷ John C. Campbell, *Tito's Separate Road. America and Yugoslavia in World Politics* (New York: Harper & Row, 1967), 1.

¹⁸ Морганова линија је линија раздвајања „Окупационе зоне А” којом су управљале британско-америчке војне снаге и „Окупационе зоне Б” коју је контролисала југословенска војска. Име је добила по генералу Вилијему Д. Моргану, тадашњем начелнику штаба Савезничке врховне команде, који је са начелником Генералштаба југословенске војске генералом Арсом Јовановићем договорио разграничење зона А и Б.

Југословенска страна оштро демантује ове наводе, уз тврдњу да је у питању кампања западних савезника, који покушавају да скрену пажњу међународне јавности са појачаних активности „терористичких квислиншко-фашистичких банди из зоне 'А' и из Корушке“ који упадају на територију Југославије ради подизања тензија како би се осујетило „објективно праведно решење овог осетљивог међународног питања“¹⁹

И поред оштрих нота које су међусобно размењивале и бројних инцидентата, Југославија и САД су покушавале да током овог периода одржавају колико-толико нормалне дипломатске односе. Председник Тито се у експозеу на Другом ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ, поводом ратификовања уговора са Пољском, осврнуо и на односе са САД, рекавши да је „дошло до мањег неспоразума услед тражења САД да Југославија призна све обавезе прошлих влада. Влада ФНРЈ, обавезана закључком Другог засједања АВНОЈ-а, морала је да поново испита и проучи обавезе бивших влада. У могућности сам да изјавим да је влада испитала обавезе ранијих југословенских влада и да прима те обавезе према САД. Сматрам да је тиме потпуно уклоњен неспоразум и омогућена пуна нормализација, не само дипломатских односа него и економске сарадње са САД“.²⁰

На трагу ове Титове изјаве, 20. априла 1946. године америчка влада је одлучила да пошаље акредитивна писма за свог амбасадора у ФНРЈ. Истовремено је југословенско министарство иностраних послова доставило агреман за постављање новог амбасадора ФНРЈ у Вашингтону²¹ Саве Косановића.²² Председник САД Труман²³ је у писму Титу изразио очекивања да ће брзо бити решен проблем „Венеција – Ђулија (проблем Трста) на начин који је у складу са интересима свих заинтересованих страна“ и уверење да ће се „недавно регулисање формалних односа“ показати корисним у раном развоју „плодних политичких и економских односа“, које обојица прижељкују.²⁴

¹⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946, I*, документ 19, 44–46.

²⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946, I*, 40, 80–89.

²¹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946, I*, 52.

²² Сава Косановић именован је за амбасадора у САД 16. априла 1946. године. Био је нећак Николе Тесле, некомуниста, угледан и способан предратни политичар, генерални секретар тадашње Самосталне демократске странке.

²³ Хари Труман (1884–1972) био је 33. амерички председник у периоду од 1945. до 1953. У том периоду је капитулирала Немачка, бачена атомска бомба на Јапан, завршен Други светски рат, основане УН, створен Маршалов план и НАТО.

²⁴ *Dokumenta o spoljnoj politici Jugoslavije. Jugoslavija – Sjedinjene Američke Države. Poruke predsednika Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država 1944–1980*, (Београд: Архив

Иако су оба председника изразила очекивања за нормализацијом односа, проблеми су се низали. Американци су, 30. марта 1946, упутили ноту југословенској страни у којој су тражили да на суђењу генералу Дражи Михаиловићу, бившем министру војном Краљевске владе у избеглиштву, учествују као сведоци официри америчке војске који су 1944. боравили у четничком штабу. Поред овог захтева, у америчкој ноти се негира не само сарадња Михаиловића са окупатором, него и многобројни злочини које су починили четници. Југословенска влада одговорила је нотом 4. априла и тврдњама да су од новембра 1941. четници Драже Михаиловића сарађивали са Немцима, као и да је, упркос томе, у августу 1944. у штаб генерала Михаиловића стигла војна мисија америчке војске, на чијем челу се налазио пуковник Мекдауел. Стога је Врховни штаб Народноослободилачке војске упутио протест на који му је одговорено да је задатак мисије (иако је Мекдауел изјавио да је његова мисија пружање подршке и помоћи Дражи Михаиловићу) био прихватање пострадалих авијатичара које су спасили четници. Југословенска влада је у ноти подсетила да су снаге НОВ спасиле око 2.000 (две хиљаде) америчких пилота и истакла да ће бити примењена „пуна правда при истрази и суђењу Дражи Михаиловићу”.²⁵

Америчка влада је послала још једну ноту, 7. маја, у којој је поновила свој захтев да америчка влада буде обавештена о месту и времену суђења, као и о мерама које ће бити спроведене уз захтев да се омогући сведочење „оним лицима која то буду желела.” Југословенска влада није одговорила на ту ноту. Уместо тога, министар спољних послова ФНРЈ Станоје Симић, некадашњи амбасадор у САД, изјавио је, 23. маја у извештају Скупштини, да се увелико радило о мешању у унутрашње ствари суверене државе, и да управо због тога југословенско руководство никада није одговорило на ову америчку ноту.²⁶

Истовремено је и ситуација на демаркационој линији око Трста наставила да се заоштрава. Танјуг је наставио да извештава о наводним инцидентима у Трсту и „измишљеном концентрацијом југословенских трупа и тобожњим намерама Југославије да нападне савезнице у Трсту.”²⁷

Jugoslavije, 2014), 19.

²⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 42, 90–92.

²⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 67, 159–162.

²⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 76, 177–178.

Сходно томе, у близини демаркационе линије, 12. јула 1946. године, дошло је до чарке између америчке патроле и југословенских граничара. Американци су употребили ватрено оружје и том приликом су страдала два југословенска граничара, због чега је југословенска влада уложила протест.²⁸ Заоштравање односа између две земље све више се приближавало тачки у којој ни оружани сукоб већих размера није био немогућ. Још у мају исте године, услед недостатка нужних комуникационих средстава на територији Југославије, као последице ратних разарања, америчкој амбасади је било дозвољено да на земунском аеродрому користи један путнички авион за сопствене потребе. Међутим, нотом од краја маја то право амбасади је било ускраћено, уз објашњење да су саобраћајне везе у Југославији успостављене.²⁹

Америчка амбасада је одговорила да је још у априлу 1945. послала ноту југословенским властима са предлозима који су се односили на цивилну авијацију, али да није добила одговор. Зато је предложено да се поведу директни преговори између Министарства спољних послова ФНРЈ и америчке амбасаде који би се односили на све аспекте општег питања „америчког и југословенског ваздухопловства”.³⁰ У одговору Министарства спољних послова било је јасно да је то питање управо било повезано са проблемом прелетања југословенске северозападне границе.³¹ Још током лета претходне године, генерал Велимир Терзић је саопштио америчком и британском војном аташеу да се забрањују летови њихових авиона изнад југословенских положаја у зони Трста и северно од Марибора, уколико о томе не буде био обавештен Београд најмање три дана раније. Међутим, генерал Терзић није одговорио на питање да ли се ова мера односила и на Совјете. Дан касније је стигао одговор англоамеричке стране у којем је наведено да су сви његови захтеви били одбијени.³²

Убрзо је постало јасно да је проблем много сложенији и пре свега војног карактера и да се односио на константно прелетање америчких авиона преко територије Југославије без њеног претходног одобрења. Због тога се начелник Генералштаба југословенске армије

²⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 92, 94, 206–207.

²⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b-750, бр.772

³⁰ АЈ, КМЈ, I-3-b-750, бр.223

³¹ АЈ, КМЈ, I-3-b-750, бр.7137

³² Т. Јакovina, *Američki komunistički saveznik...*, 57.

генерал Арсо Јовановић³³ лично обратио америчком војном аташеу писмом, 10. јула, упозоривши га на озбиљност ситуације. Војни аташе је одговорио да је америчка влада недавно издала циркуларно писмо којим се забрањује америчким авионима прелетање преко територије пријатељских земаља без нарочите дозволе.³⁴

Америчка влада је уложила и приговор због учесталог „малтретирања америчких дипломата“ на цивилним летовима. Југословенска страна је јасно одговорила да су таква дешавања била могућа због константног кршења југословенског ваздушног простора. Следствено томе, ловци ваздухопловства Југословенске армије летели су веома близу америчких транспортера и чак симулирали ваздушне ударе на америчке инсталације на земљи.³⁵ Биле су то срачунате провокације које су имале за циљ да натерају Американце да поштују југословенски ваздушни простор. Стога је председник Тито у Савезној скупштини био принуђен да обавести посланике о масовним прелетима савезничких авиона, како војних (174 летилице) тако цивилних и транспортних (59 летилица), што је окарактерисао не само као повреду територије него и као угрожавање мира. Посебно је нагласио да су 26. марта ваздушни простор Југославије надлетела чак 34 авиона.³⁶

Озбиљна криза кулминирала је 9. августа. Тито, који је тада био у Словенији, описао је сопствено искуство у вези с тим дешавањима. Током редовних активности, Титу је скренула пажњу бука авионских мотора. Тврдио је да је видео „једног нашег ловца“ који је облетао око транспортног авиона. Већ у следећем моменту, Тито је чуо један кратки рафал, затим неки јачи шум и звук који је личио на „ударац о земљу“.³⁷ Два сата касније, добио је извештај о догађају. Поручник Зечевић и заставник Станисављевић из 254. ловачког пука у совјетским авионима ЈАК-3 пришли су америчком транспортеру С-47, који је био на свом редовном лету између Рима и Беча, користећи сталну

³³ Арсо Јовановић (1907–1948) био је први начелник Генералштаба Југословенске армије (ЈА), од марта 1945. године. Године 1946. одлази на школовање у Москву. Током 1947. године је унапређен у чин генерал-пуковника. Након раскида са СССР-ом и доношења Резолуције Информбироа, подржао је Резолуцију. Покушао је да побегне у Румунију, али је смртно страдао од хитаца југословенске граничне патроле.

³⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 118, 268–269.

³⁵ Lorejn Lis, *Održavanje Tita. Amerika, Jugoslavija i Hladni rat* (Beograd: BMG, 2003), 34–35; Т. Јакovina, *Američki komunistički saveznik...*, 58.

³⁶ Т. Јакovina, *Američki komunistički saveznik...*, 58, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 40, 85.

³⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 128.

руту преко Удина и Клагенфурта и присилили га да слети на поље удаљено 12 км од Љубљане, уз тврдњу да је авион без дозволе ушао у југословенски ваздушни простор.³⁸ Југословенски пилоти су, према сопственим тврдњама, више пута давали знак америчком авиону али нису добили повратну реакцију, па су због тога приликом приземљења авиона били принуђени да отворе ватру. У транспортном авиону налазило се десет особа, осам војних лица и два цивила.³⁹ Тадашњи командант 254. пука Ђорђе Кешељевић је, по сопственом сведочењу, у време догађаја био на ручку у мензи. Потврдио је да је пре самог узлета Станисављевићу и Зечевићу дао усмену инструкцију да слободно оборе авион уколико не буде било одговора из авиона. Додао је да је пилотима рекао да уколико дође до проблема могу завршити и у затвору, али да би у случају рата са Западом били похваљени.⁴⁰

Сједињене Државе су упорно тврдиле да се радило о ненаоружаном путничком авиону који је морао да скрене са курса због лоших временских услова. Нагласили су да су пилоти били убеђени да се налазе изнад Удина, и да су им се крила заледила, те да су летели уз помоћ уређаја, без навигатора. С обзиром на то да су ловци који су их пресрели имали ознаке налик британским, амерички пилоти (капетан Вилијем Кромби) нису разумели сигнализирање које су им давали, све до момента док нису отворили ватру⁴¹. Том приликом је погођен турски држављанин, војни дипломата, који се налазио у авиону, а код кога су пронађени компромитујући документи на путу за болницу. Америчка страна је нагласила да су том приликом дипломати покрадене неке личне ствари.⁴² Испоставило се да су „личне ствари” биле ковчег са компромитујућим документима и да је тај

³⁸ *FRUS*, 1946, Eastern Europe, The Soviet Union Volume VI, The Charge in Yugoslavia (Shantz) to the Secretary of State, Belgrade August 11, 1946; Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time*, (New York: W.W. Norton & Company, INC, 1978), 311, Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954. Vojno-politički aspekti* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009), 31.

³⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 118; L. Lis, *Održavanje Tita...*, 35. T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik...* 59; Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, (Beograd: Književne novine, 1991), 34; R.L. Wolff, *The Balkans in Our Time*, 311.

⁴⁰ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017), 58–59.

⁴¹ T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik...*, 60., B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza...*, 31.

⁴² Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, (Beograd: Književne novine, 1991), 34; T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik...*, 60.

војни дипломата у ствари био један од главних људи у обавештајном систему Турске.⁴³

Југословенско министарство спољних послова је одмах сутрадан након инцидента, 10. августа, америчкој амбасади скренуло пажњу на велики број недозвољених прелета америчких авиона преко југословенске територије који су започели још фебруара месеца, да би тај број у периоду од 16. јула до 8. августа порастао на 172 авиона, од којих су 87 били бомбардери, 40 ловци и 45 транспортни авиони. Међутим, у ноти америчке амбасаде од 21. августа наводи се да је у наведеном периоду извршено само 74 лета, те да су, према томе, југословенске оптужбе биле крајње неосноване.⁴⁴ О инциденту је у послеподневним часовима 10. августа обавештен и амерички генерални конзул у Загребу Т. Ј. Хохентал, који је одмах сутрадан, 11. августа, дошао на место удеса. Приземљени авион налазио се на свега нешто више од 300 метара од пута Љубљана–Крањ. Летелица је била видно оштећена, „на репу су биле видљиве рупе од метака, а искривљени пропелери били су далеко од трупа авиона.”⁴⁵ Хохентал је известио да их југословенски официр, који је био задужен за контролу тог подручја, иако уљудан и љубазан, није пустио ближе од педесет метара од авиона. Конзул је потом у седишту ОЗН-а затражио дозволу да види затворену посаду и путнике приземљеног авиона, али су га одатле упутили у команду Четврте армије у Љубљани. Војне власти су одбиле конзулов захтев, иако се он позивао на поштовање међународног права и обичаје. Објашњено му је да се о затвореницима југословенске власти старају на најбољи начин, да им је омогућена шетња по свежем ваздуху, храна у официрској мензи, као и право на бријача и фризера, али да се налазе под строгим надзором до даљњег. Конзул је америчком отправнику послова Харолду Шанцу у извештају написао да сматра глумом грешком југословенских власти онемогућавање посете заробљеним члановима посаде и путницима.⁴⁶ Стога је америчка амбасада 13. августа послала протесну ноту, на коју није одговорено. Следећег дана амбасада је послала још једну ноту путем које је упознала југословенско министарство спољних послова са чињеницом да је влада САД наредила истрагу по питању америчког авиона, али да се она не може спроводити због тога што амерички

⁴³ Т. Јakovina, *Američki komunistički saveznik...*, 60.

⁴⁴ АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, бр. 404.

⁴⁵ Т. Јakovina, *Američki komunistički saveznik...*, 61.

⁴⁶ *Исто*.

представници не могу разговарати са посадом, што представља повреду принципа одредаба међународног права које се примењују у пријатељским односима међу државама.⁴⁷ Међутим, већ у следећој ноћи, од 16. августа, америчка амбасада је пренела жаљење због „ненамерног” прелета авиона „упркос постојећим инструкцијама да се избегава та територија”⁴⁸

Ако је инцидент од 9. августа деловао као озбиљно нарушавање односа две земље, онда је оно што се десило 19. августа драматично доказало да ситуација може бити још гора и далеко превазићи дипломатски инцидент. Наиме, још један амерички транспортни авион С-47 бр. 4374 са пет чланова посаде полетео је са аеродрома Тулн у Бечу за Удине, где је по реду летења требало да стигне у 10:20. часова. Авион је био изнад Клагенфурта око 09:50, да би у 10:07 посада јавила да се на њих пуца са југословенске територије.⁴⁹ Југословенски пилоти Водопивец и Кнежев из 112. ловачког пука код Бохињске Бистрице су после неколико упозорења отворили ватру на амерички авион.⁵⁰ Погођен, авион се, према речима очевидаца, срушио близу Бледа. Америчка амбасада и војни аташе су позвали југословенске војне и цивилне власти да помогну у проналажењу преживелих, што је несумњиво потврђивало да је овом приликом дошло и до губитка људских живота. Министарство иностраних послова ФНРЈ је, 20. августа, у одговору потврдило да је највероватније жртва било, али је понудило и своју верзију догађаја, по којој су југословенске ваздухопловне власти позвале амерички авион на спуштање, када се појавио изнад Бледа у јутарњим часовима. „Када је авион одбио да се спусти, југословенски ловци принудили су га на спуштање. Авион се при спуштању запалио и срушио.” У првим извештајима очевици су навели да су видели да су из авиона искочила два члана посаде са падобранима. Касније се испоставило да се радило о две бензинске бачве умотане у шаторско платно. Ниједан члан посаде обореног авиона није преживео.⁵¹ Влада ФНРЈ изразила је жаљење због несреће која се догодила, али је одговорност преbacила на „власти

⁴⁷ АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, нота бр. 385 (13. август 1946.) и нот абр.387. (14. август 1946.)

⁴⁸ АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, нота бр.395 (16. август 1946.)

⁴⁹ АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, нота бр.403 (20. август 1946.)

⁵⁰ В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo...*, 59; В. Dimitrijević, D.Bogetić, *Tršćanska kriza...*, 31.

⁵¹ АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, нота бр.9880 (20 август 1946.), нота бр.10100 (23. август 1946.)

које зависе од америчке владе” и посаду која није послушала позив југословенских власти, и обећала да ће одмах провести истрагу како би се сазнале „све појединости овог жалосног инцидента”.⁵² У исто време, у Паризу на Мировној конференцији која се одржавала од 29. јула до 15. октобра, амерички државни секретар Бернс разговарао је са потпредседником владе ФНРЈ Кардељом. Одговарајући на оптужбе о обарању авиона, Кардељ је тврдио да није био довољно упућен, као и да су постојали бројни докази о честим, неовлашћеним прелетима и да је могуће да се то десило зато што је авион кршио југословенски ваздушни простор.⁵³ Совјетска влада је исказала радост због заостравања односа Југославије и САД. „Молотов је у Паризу скоро грлио Кардеља због обарања двају америчких авиона у Југославији, али му је истовремено скренуо пажњу да не буде оборен и трећи.”⁵⁴

Однос са САД се додатно заострио, па је штампа, попут „Дејли њуза”, захтевала да се у име одмазде за оборене авионе и страдалу посаду баци атомска бомба на Београд.⁵⁵ Сједињене Државе су, 21. августа, упутиле југословенском отправнику послова у Вашингтону ноту у којој се јасно наводи да није у питању „несрећа” већ смишљени поступак југословенских власти. Такав поступак југословенских власти назвале су „нечувеним” за земљу која тврди да је савезничка и пријатељска. На крају ноте се захтевало да се одмах ослободе чланови посаде авиона који су задржани у притвору од 9. августа и то у року од 48 сати. У противном, САД су запретиле да ће се обратити Савету безбедности УН.⁵⁶ Сједињене Државе су оштро протестовале јер ни након 12 дана од инцидента они нису ослобођени.⁵⁷

Озбиљност ситуације налагала је да се читава ствар подигне на највиши ниво. Амерички амбасадор у Југославији Патерсон се састао са Титом на Бледу 22. августа 1946. године. Патерсон је најпре пренео поздраве председника Трумана и америчког државног секретара Бернса. Закључио је да су односи између две земље веома затегнути и да ће он, као амбасадор, учинити све да их побољша. Констатова-

⁵² L. Lis, *нав.дело*, 35; А ЈБТ, КМЈ, 1-3-6/751, *нота бр. 403* и *нота бр. 9880*; Т. Јакovina, *нав.дело*, 62–63.

⁵³ Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957* (Beograd: Radnička štampa, 1980), 86–87., Ivo Visković, „Односи Југославије и Сједињених Америчких Држава”, *Jugoslovenski pregled*, 1 (1988), 26.

⁵⁴ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, (Beograd, Književne novine, 1990), 86; М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, 34; Т. Јакovina, *нав.дело*, 66.

⁵⁵ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, 34.

⁵⁶ L. Lis, *нав.дело*, 36; А ЈБТ, КМЈ, 1-3-6/751, *нота бр. 404*, *нота бр.406*.

⁵⁷ АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, *нота бр.406*.

вао је да америчка влада разуме да су „свађе на југословенско-италијанској граници, судбина града Трста, споразуми о репарацијама, дунавски шлепови и дунавска пловидба, допринели неразумевању између наше две нације.”⁵⁸ Додао је да је и југословенска влада значајно допринела неразумевању, пре свега непријатељским понашањем југословенске штампе према амбасади и, на крају, обарањем два не-наоружана америчка авиона. „Пре годину и по дана Ви сте срдечно дочекали наше авионе; сада их обарате!”⁵⁹ Броз је уверавао Патерсона да се убудуће неће отворати ватра на америчке авионе, али није пропустио да укаже да су ти прелети истовремено били и вид угрожавања југословенског суверенитета. Тито је обавестио америчког амбасадора да је већ претходног дана (у тренутку када је достављена америчка нота у којој се тражи хитно ослобађање чланова посаде) југословенска влада донела решење да се „обуставе сва ограничења кретања односних лица наметнута за време и у интересу саме истраге”, као и да америчка влада може у свако доба да располаже авионом на земунском аеродрому. О томе је обавештен и конзул Хохентал, који је тог јутра, у 7.30, преузео „сва лица”. Тито је и писмено обавестио амбасадора у писму следећег дана. На крају писма је потврдио да ниједан члан посаде авиона срушеног 19. августа није пронађен.⁶⁰ Међутим, у писму Титу од 24. августа Патерсон износи другачије виђење ситуације по питању проналаска чланова посаде авиона. Наиме, он је тврдио да је „једна патрола југословенске милиције стигла на место пада сат и по након што је авион срушен. Она је чекала на вишу истражну комисију све до касно следећег дана, али нико није дошао.”⁶¹ Пронађени посмртни остаци почели су да заударају, па су милиционери одлучили да „уз помоћ неких немачких заробљеника” покупе остатке у један сандук и покопају га у оближњем селу Копривник, на гробљу, „у једном углу гробља, близу хрпе смећа (...)на начин који је примерен више сиромасима за које се нико не брине, неголи официрима и војницима једне пријатељске нације.”⁶² Патерсон надаље, дипломатским речником, пребацује одговорност на Тита тврдњом да „се све то одиграло у Вашој непосредној близини, Маршале, како изгледа Ви нисте били обавештени”. Надаље,

⁵⁸ АЈ, КМЈ, I-3-6/752 (22. август 1946.)

⁵⁹ АЈ, КМЈ, I-3-6/752 (22. август 1946.)

⁶⁰ АЈ, КМЈ, I-3-6/751, бр.10100 (23. август 1946.)

⁶¹ АЈ, КМЈ, I-3-6/751, Патерсон Титу, 24. август 1946.

⁶² Исто.

амбасадор је обавестио Броза да су његови људи из амбасаде ископали сандук, раздвојили остатке, покушали да их среде заједно са осталима који се још проналазе поред места пада, како би их пренели у Београд и сахранили на америчком војном гробљу. Патерсон је изразио очекивање да том приликом југословенска страна одреди почасну стражу и пратњу југословенског ваздухопловства за пренос остатака.⁶³

Дан пре него што је ово Патерсоново писмо уручено Титу, маршал Југославије је примио у својој резиденцији на Бледу тројицу англоамеричких новинара. Били су то Џорџ Палмер из „*Associated Press of America*“, Артур Брандел из „*New York Times-a*“ и Ловет Едвардс из британског „*The Daily Telegraph-a*“. Новинари су желели да сазнају да ли Тито мисли да су повреде југословенског ваздушног простора биле намерне и, уколико јесу, са којим циљем. Тито је јасно и недвосмислено одговорио да јесу, а да је циљ био показивање војне моћи, „заstraшивање нашег родољубивог становништва, с једне стране, а храбрење противнародних елемената у Југославији, с друге стране.“⁶⁴ На питање да ли ће југословенске власти и надаље поступати исто као у случајевима од 9. и 19. августа, маршал Југославије је експлицитно одговорио да је „строго наређено да се не смије пуцати на транспортне авионе који би повриједили нашу територију без дозволе или потребе.“⁶⁵ Тито је искористио питања англоамеричких новинара како би закључио да су Југославија и Народноослободилачка војска (НОВ) „показали према савезничким авијатичарима да су спремни, макар и по цијену жртава, пружити помоћ авијатичарима који су у нужди.“⁶⁶

И поред уверавања које је Тито пружио англоамеричким новинарима, претходни догађаји су допринели продубљивању неповерења између две владе, од оперативног нивоа до самог врха. То неповерење се врло јасно огледало у меморандуму који је Патерсон послао Брозу 30. августа 1946. године. Амерички амбасадор је пренео захтев америчког државног секретара Бернса који „тражи хитну писмену потврду ове усмене изјаве да би могао дефинитивно да одреди будући став америчке владе према тим инцидентима, који ће – као што

⁶³ Исто.

⁶⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 128; Josip Broz Tito, *Govori i članci*, II, (Zagreb: Naprijed, 1959), 293–295.

⁶⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 128; 293–295.

⁶⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, I, 128; 293–295.

је истакнуто у ноти моје владе од 21-ог августа, коју сам предао Вашој Екселенцији – бити одређен према доказу напора југословенске владе да поправи учињено зло.”⁶⁷

Тито је, наиме, на састанку са Патерсоном изјавио да је наредио да се више не приземљују нити обарају амерички авиони над Југославијом, али то није поновио у свом писменом одговору од 23. августа. Промптно је одреаговао на захтев Бернса, што такође показује колико су односи били затегнути. Већ сутрадан, 31. августа, у ноти која је послата амбасадору Патерсону, Броз је потврдио следеће:

„1. Да југословенска влада заиста жали што су пострадали животи америчких пилота код случаја од 19. августа о.г. код Бледа, када је пострадао амерички транспортни војни авион, који није послушао знаке да се спусти;

2. као што је усмено изјављено са моје стране, а и писмено англо-америчким новинарима, ја сам издао наређење нашим војним органима да се не сме више пуцати на транспортне авионе, који би и намерно прелетали нашу територију, већ да се позову да се спусте, ако неће, да се утврди идентитет и саопшти Влади, која ће предузети потребне кораке на другом месту.

Исто тако потврђујем моју, тада дату изјаву у име Владе, да сматрам ноту америчке владе, која је била на наше изненађење оштра према једној савезничкој земљи као што је Југославија, беспредметном, јер је Влада 24 часа пре предаје дотичне ноте, наредила да се посада авиона пусти и да може оставити нашу земљу. Посада је 22 августа т.г. у 07.30 часова примљена од америчког конзула г. Хохентала, дакле читавих 8 сати пре предаје ноте у вези са овом посадом.”⁶⁸

Прелетање америчких авиона изнад југословенске територије се наставило и после ових разговора. Према подацима из ноте коју је америчкој влади, 30. августа, предао југословенски отправник полова у Вашингтону Сергије Макиједо, у периоду од 23. до 27. августа забележено је прелетање 11 бомбардера, 14 ловаца и 7 транспортних авиона. У ноти се захтевало покретање истраге и кажњавање пилота који су управљали наведеним летелицама. Влада САД спровела је детаљну истрагу о кретању сваког америчког војног авиона у Европи од 16. јула до 29. августа и дошла до следећих резултата: „За време периода од 16. јула до 8. августа 1946. године, свега 10 америчких

⁶⁷ АЈ, КМЈ, I-3-6/751, Меморандум маршалу Титу од америчког амбасадора Патерсона (30. август 1946).

⁶⁸ АЈ, КМЈ, I-3-6/751, бр.10381 (31. август 1946).

војних авиона летело је у близини ма које југословенске границе”, уз закључак да су прелети које је забележила и регистровала југословенска влада сигурно учињени авионима неке друге државе. „Што се тиче периода од 10. до 20. августа, (...) америчко војно ваздухопловство је извршило свега 30 летова”. Повреде ваздушног простора настале после 20. августа, влада САД је одлучно одбила, јер су сви летови на путањи Беч–Удине обустављени 20. августа, да би тек 25. августа била издата наређења за поновно успостављање те линије. Бернс је од америчког Здруженог генералштаба (Joint Chiefs of Staff - JCS) затражио сагласност да се за летове обезбеди ловачка пратња, а JCS је предложио да летове обављају бомбардери а не транспортери с пратњом. Предлог је усвојен, па су се летови обновили тек неколико недеља касније.⁶⁹

Приземљење и обарање авиона од 9. и 19. августа добили су свој епилог. Наиме, Стејт Департмент је поновио уверавања да амерички авиони неће прелетати југословенску територију, без претходне дозволе југословенских власти, осим у случајевима ако буду приморани околностима које не могу да контролишу, као што су лоше временске прилике, губитак правца или технички кварови. Овако наређење пренето је свим америчким ваздухопловним базама у средњој, јужној и источној Европи. Америчка влада изразила је очекивања да ће изрази југословенског жаљења поводом погибије америчких чланова посаде бити пропраћени понудом да се породицама „и оним људима који су зависили од несрећних жртава таквог југословенског поступка пружи пригодна одштета. Моја влада очекује да ће југословенска влада платити такву одштету, као и да ће платити одштету за уништавање и оштећивање америчких авиона и друге имовине, приликом та два југословенска напада”.⁷⁰

Међутим, југословенска влада обавезала се да исплати само одштету породицама погинулих (укупно 150.000 долара), али је одбила да прихвати одговорност за инцидент.⁷¹

Августовски догађаји су ескалирали до нивоа да је у решавању проблема морао да учествује лично Јосип Броз Тито. Иако је био по-

⁶⁹ L. Lis, *нав. дело*, 37; АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, *Одељење за информације Сједињених Америчких Држава; Америчка нота Југославији.*

⁷⁰ АЈ, КМЈ, 1-3-6/751, *Одељење за информације Сједињених Америчких Држава; Америчка нота Југославији.*

⁷¹ L. Lis, *нав. дело*, 36; АЈ КМЈ, 1-3-6/751, *Лично писмо председника владе маршала Југославије Јосипа Броза Тита бр. 10100: Писмо амбасадора Патерсона маршалу Јосипу Брозу Титу; нота бр. 10381, 31. август 1946. године.*

стигнут компромис, југословенско-амерички односи су и даље били у фази стагнације. Међутим, само пет година касније, Југословенска народна армија, која је била одговорна за принудно спуштање једног и обарање другог америчког авиона, постаће корисник и уживалац америчке војне помоћи. Све указује на закључак да су турбулентни међународни односи у првим годинама након завршетка Другог светског рата захтевали флексибилност, брзе одлуке, вешту и искусну дипломатију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ), фонд 836, Кабинет маршала Југославије (КМЈ)

Објављени извори

Документа о спољној политици Југославије. Југославија и СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964, том 1, Београд: Архив Југославије, 2014.

Dokumenta o spoljnoj politici Jugoslavije. Jugoslavija – Sjedinjene Američke Države. Poruke predsednika Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država 1944–1980, (priredili Miladin Milošević, Nada Pantelić), Београд: Архив Југославије, 2014.

Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946, knjiga I, Београд: Jugoslovenski pregled, 1985.

FRUS, 1946, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume VI.

Литература

Broz, Tito, Josip. *Govori i članci*, II, Zagreb: Naprijed, 1959.

Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID, 2001.

Campbell, C. John. *Tito's Separate Road. America and Yugoslavia in World Politics*. New York: Harper & Row, 1967.

Dimitrijević, B. Bojan. *Jugoslovensko Ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2006.

- Dimitrijević, B. Bojan, Bogetić, Dragan. *Tršćanska kriza 1945–1954*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.
- Dimitrijević, B. Bojan. *Jugoslovensko Ratno vazduhoplovstvo i protiv-vazдушna odbrana*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.
- Đilas, Milovan. *Razgovori sa Staljinom*. Beograd: Književne novine, 1990.
- Đilas, Milovan. *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine, 1991.
- Kardelj, Edvard. *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–195*. Beograd: Radnička štampa, 1980
- Kisindžer, Henri. *Diplomatija*. Beograd: Klub PLUS, 2016.
- Jakovina, Tvrtko. *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*. Zagreb: Profil, 2003.
- Lis, Lorejn. *Održavanje Tita. Amerika, Jugoslavija i Hladni rat*. Beograd: BMG, 2003.
- Милкић, Миљан. *Трићанска криза у војно-политичким односима Југославије са великим силама 1943–1947*. Београд: ИНИС, 2012.
- Животић, Александар. „Станоје Симић: Прилог биографији”. У: *Југословенска дипломатија 1945–1961*. Уредник Слободан Селинић, 223–241, Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.
- Visković, Ivo. „Односи Југославије и Сједињених Америчких Држава”, *Југословенски преглед*, 1 (1988), 25–45.
- Wolff, Robert Lee. *The Balkans in Our Time*. New York: W.W.Norton & Company. INC, 1978.

Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow,
Strategic Research Institute, Belgrade
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

SHADOWS OF THE WAR AFTER THE WAR: SHOOTING DOWN AN AMERICAN AIRCRAFT C-47 OVER YUGOSLAVIA IN 1946.

(Summary)

The Cold War broke out almost immediately after the end of World War II, but it lasted seven times longer. It was fought between the world's leading naval power (USA) and the world's leading land power (USSR) occupying space in the heart of Eurasia. In that global conflict, in the first turbulent years, Yugoslavia went from the most loyal Soviet satellite to a reluctant Western ally that received American military aid during fifties of the XX century. The close and friendly relations that existed after the end of the Second World War between the FNRJ and the USA will very quickly give way to disagreements between the American side and the Yugoslav leadership and the NOVJ, based above all on the disputed territories where the Yugoslav army was located - around Trieste and parts of the Austrian state territory (according to the borders of 1937), due to Yugoslavia's interference in the Greek civil war, and the trial of Draža Mihailović. Yesterday's allies will become enemies. In such a situation, a series of serious incidents took place that further strained relations with the West (USA). In spite of the harsh notes that they sent to each other, Yugoslavia and the USA tried to maintain normal diplomatic relations during this period. However, the problem became far more complex due to the constant overflight of American planes over the territory of Yugoslavia without prior permission. The first incident since August 9, when an American plane was grounded, indicated a serious deterioration in relations between the two countries, and the shooting down of an American C-47 on August 19 would dramatically worsen those relations. Preserved records of violations of airspace show that almost daily overflights and other violations of Yugoslav air territory in this area were present until the improvement of relations with the West in the period 1949-1950. year.

KEY WORDS: *Yugoslavia, United States of America, Tito, Paterson, the Tristan crisis, airplanes, incidents, negotiations, Yugoslav people's army.*

УДК: 358.4:355.291.5(497.1)“1948/1951“
323(497.1)“1948/1951“
COBISS.SR-ID 161800969
DOI број: 10.5937/vig2402111K

Језик рада: Српски
Примљен: 27.11.2024.
Прихваћен: 30.12.2024.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Илија Кукобат, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
Е-mail: ilija.kukobat@isi.ac.rs

Др Немања Митровић, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
Е-mail: nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

ЛЕТ НА ИСТОЧНУ СТРАНУ ГВОЗДЕНЕ ЗАВЕСЕ: ПРЕБЕЗИ ВАЗДУХОПЛОВАЦА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У РУМУНИЈУ 1948–1951.*

АПСТРАКТ: Година 1948. и доношење Резолуције Информбироа представљају један од кључних момената у историји социјалистичке Југославије. Присталице совјетске политике у Југославији могле су бити изложене прогону и хапшењу, због чега су се многи определили за бекство из земље. Неки од њих били су ваздухопловци, међу којима су поуздано забележена четири случаја бекства у Румунију ваздушним путем у периоду од 1948. до 1951. године, у којима је учествовало укупно шест особа. Три су извели припадници Југословенског ратног ваздухопловства, а један – члан Ваздухопло-

* Аутори користе прилику да изразе своју велику захвалност на уступљеним материјалима и сугестијама истраживачима Предрагу Миладиновићу (Београд) и Јосипу Новаку (Вараждин).

вног савеза Југославије. Поред околности везаних за ове догађаје, рад се бави и каснијом активношћу југословенских ваздухопловаца који су пребегли у Румунију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Румунија, ваздухопловство, Резолуција Информбироа, пребези, Југословенско ратно ваздухопловство, Ваздухопловни савез Југославије.

Социјалистичка Југославија и Совјетски Савез су у првим годинама после Другог светског рата имали изузетно блиске односе и развијену војну и привредну сарадњу. Југословенска армија изграђивана је по совјетским узорима, њихови саветници су учествовали у обуци југословенског људства, опрема и техника увезени из СССР-а представљали су материјалну основу армије, формирана су два заједничка југословенско-совјетска предузећа – ЈУСТА и ЈУСПАД. Доношење Резолуције Информбироа означило је обуставу југословенско-совјетске сарадње и почетак отвореног непријатељства између две земље, али и између Југославије и других социјалистичких држава. Део југословенских комуниста је прихватио ставове Информбироа, па су у наредном периоду могли бити подвргнути различитим облицима репресије. Поједине присталице Резолуције Информбироа одлучиле су да напусте Југославију и пређу у неку од суседних социјалистичких земаља, попут Румуније. У неким случајевима се радило о припадницима Југословенске армије (ЈА), посебно онима који су се школовали и усавршавали у Совјетском Савезу. Међу њима је најпознатији случај генерал-пуковника Арса Јовановића, бившег начелника Генералштаба ЈА и начелника Више војне академије ЈА, који је од 1946. до 1948. био на школовању на Вишој војној академији *К. Е. Ворошилов* у Москви. Приликом покушаја бекства у Румунију убијен је 1948. године. Емигранти који би успели да пребегну су уз совјетску помоћ формирали и организације којима је руководио Координациони одбор југословенских политичких емиграната (касније Савез југословенских патриота), као и радио-станицу *Слободна Југославија* са седиштем у Букурешту и више листова.¹

¹ Vojmir Kljaković, „Jovanović, Arso”, u: *Vojna enciklopedija, 4: istorija – Krajina* (Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije 1961), 204; Више у: Savo Kržavac i Dragan Marković, *Informbиро, šta je to? Jugoslavija je rekla: ne* (Beograd: Sloboda 1976), 315–318; Бранко Петрановић и Сава Даутовић, *Велика шизма: четрдесетосма* (Подгорица: ЦИД 1999);

Проблем пребега авионом постојао је у Југословенском ратном ваздухопловству (ЈРВ) и пре доношења Резолуције Информбироа, али је одредиште пребега била Западна Европа. Први случајеви прелета на Запад догодили су се већ 1945. године, када су забележена три пребега југословенских ваздухопловаца у иностранство авионом: два у Италију и један у Грчку. Иако је и после 1948. било прелета на Запад, претежно у Италију, југословенски ваздухопловци који су подржавали Резолуцију Информбироа су те године почели да прелећу у источноевропске земље. Примера ради, два југословенска пилота су 1949. успела да у бомбардеру типа Петљаков Пе-2 прелете преко Мађарске у Совјетски Савез. Пребег авионом представљао је најлакши начин да један ваздухопловац напусти земљу. Често су то радили полазећи на редовне летачке задатке, а у тренутку када би нестанак био примећен, већ би било сувише касно да се за њима шаљу дежурни ловачки авиони. „Сваки од 1000 наших пилота могао је у сваком свом лету да слободно и својом вољом одлучује на коју ће се страну сврстати – имајући широке могућности да брзо и релативно лако прелети ка противнику”.² Део ваздухопловаца је бежао из Југославије и на друге начине, претежно копном, али је у овом раду фокус на онима који су југословенско-румунску границу прешли ваздушним путем.³

Први пребег из Југославије у Румунију после доношења Резолуције Информбироа (28. јун 1948) догодио се већ 16. августа 1948. године. Тада је тек унапређени (указом Президијума Народне

Dragoslav Simić i Milan Petrović, *Dražesni KGB – javi se: Radio Slobodna Jugoslavija iz Bukurešta izveštava* (Beograd: Društvo novinara Srbije 2009); Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)* (Beograd: Arhipelag 2014), 87–122; Драгослав Михаиловић и др. прир, *Заточеници Голог отока. Регистар лица осуђиваних због Информбироа: документ Управе државне безбедности ФНР Југославије*, (Београд: Архив Србије, Институт за савремену историју 2016); Александар Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва* (Београд: Архипелаг, Институт за новију историју Србије 2017); Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарског акта до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју 2023), 593–605, 667–668.

² Цитирано према: Bojan V. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana* (Beograd: Institut za savremenu istoriju 2017; у даљем тексту: *JRV i PVO*), 71.

³ Milan Micevski i Bojan Dimitrijević, „Beg u Austriju”, *Aerosvet*, br. 19, mart 1992, 40–41; V. Dimitrijević, *JRV i PVO*, 71–72; Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: између сарадње и супротстављања* (Београд: Институт за савремену историју 2020), 95–96.

скупштине ФНРЈ од 16. јула 1948) ваздухопловни генерал-мајор Перо Попивоца школским авионом типа Поликарпов По-2, евиденцијског броја 0099, прелетео у Темишвар. Већ 7. септембра два југословенска пилота и авиомеханичар су авионом стигли у Румунију како би преузели летелицу. По доласку у Темишвар, установили су да су на Попивоцином авиону југословенске ознаке префарбане, гориво из резервоара испражњено и однете техничке књижице и делови опреме. За враћање тог авиона у Југославију морао је да се искористи део горива из летелице којом су југословенски ваздухопловци приспели у Темишвар пошто су Румуни одбили да уступе потребну количину. Генерал Попивоца је имао веома занимљиву претходну каријеру. Рођен је 1916. у Бјелици код Цетиња. Био је подофицир Југословенске војске, а 1939. је пребачен на место чиновника у Тивту. После окупације Југославије 1941. и избијања устанка ступио је у партизански покрет и из рата изашао као пуковник Југословенске армије. Од 1945. до 1947. био је на школовању у Совјетском Савезу, после чега је постављен за начелника Прве управе Команде ЈРВ.⁴

После пребега у Румунију, Перо Попивоца је постао политички веома активан. нашао се на месту руководиоца Координационог центра југословенске политичке емиграције у Москви, тела које је окупљало и управљало радом организација просовјетске емиграције и њихових гласила, попут листа *Под заставом интернационализма* и радио-станице *Слободна Југославија* из Букурешта. У југословенској штампи је постао један од симбола издаје. Како је наведено у *Борби* од 15. јуна 1949, био је „недисциплинован, нескроман, славољубив, несамокритичан и увек готов на свађу”. Тврдило се и да је као војни руководилац у Словенији током рата партијски кажњаван и због своје неспособности био крив за непотребне жртве у борби. У краткој биографији коју је саставила Управа безбедности Државног секретаријата за послове народне одбране (ДСНО) ФНРЈ наводи се да

⁴ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), фонд Политичка архива (ПА), година 1948, Југославија, фасцикла (Ф) 89, пов. бр. 422203, допис Одељења за везу са страним војним представништвима Генералштаба ЈА 3. регионалном одељењу Министарства иностраних послова ФНРЈ, 21. 8. 1948; исто, пов. бр. 425204, препис дописа 2. управе Генералштаба ЈА војном изасланику ЈА у Букурешту, 27. 9. 1948; „Унапређење пуковника Ј. А. у чин генерал-мајора”, *Борба*, 17. 7. 1948, 2; М. Мисевски, В. Dimitrijević, „Beg u Austriju”, 40; Горан Милорадовић и Алексеј Тимофејев прир, *Између две отаџбине: југословенски политички емигранти у Совјетском Савезу 1948–1956. Документи Управе државне безбедности ФНР Југославије* (Београд: Архив Србије, Институт за савремену историју 2016), 222–223; В. Dimitrijević, *JRV i PVO*, 71–72.

је негативне особине испољавао и током школовања у Совјетском Савезу („неморал, пијанство, дрскост, грубост”). Према писању листа *Крила Армије*, појавио се 1952. као учесник „на некаквом конгресу у Бечу, тобоже мировном и демократском, а у суштини једној широко замишљеној паради совјетске спољне политике”. Био је то Конгрес за мир, којем је присуствовао и низ истакнутих присталица совјетске политике из Европе, попут француског физичара Фредерика Жолио-Кирија. Како се даље наводи у овом листу, Попиводе, „изрод” и „бедна фигура издајника наших народа”, тврдио је како стоји на челу широког покрета којем је циљ да окупи све југословенске емигранте без обзира на политичке ставове, укључујући и оне на Западу („не презајући, разуме се, од сарадње и подршке мачековаца, усташа и четника”). Присуствовао је и Деветнаестом конгресу Комунистичке партије Совјетског Савеза 1952. године. Према подацима Управе безбедности ДСНО, дописивао се са родбином у Југославији користећи име Слободан Милорадовић и у преписци исказивао непријатељске ставове, које је делила и његова породица у земљи. У одсуству је био осуђен на 20 година затвора, што је затим преиначено у смртну казну. После побољшања односа између Југославије и Совјетског Савеза и гашења организација политичке емиграције у Источној Европи, прешао је на рад у Аерофлот, где је провео 22 године. Преминуо је у Москви 1978. године.⁵

Наредне, 1949. године, на исти корак су се одлучила још два југословенска ваздухопловца. Командант 119. транспортног пука мајор Берислав Супек и његов начелник штаба мајор Александар Опојевић приморали су, 19. априла, пилота транспортног авиона типа Шчербаков Шће-2 Милутина Обрадовића да после избацавања спортских падобранаца (чланова Ваздухопловног савеза Југославије, ВСЈ) прелети румунску границу и слети у Темишвар. Берислав Супек, рођен 1909. у селу Тешањ код Загреба, као ученик гимназије постао је ко-

⁵ *Dezerteri iz JNA 1945–1957. godine* (Београд: Државни секретаријат за послове народне одбране 1958), 538–539; *Између две отаџбине*, 222–223; „Револуционари и патриоти које брани совјетска нота”, *Борба*, 15. 6. 1949, 3; „Како живе и шта раде ‘политемигранти’ у Румунији”, *Борба*, 7. 9. 1949, 4; „Мировна стратегија издајника Пере Попиводе”, *Крила Армије*, бр. 217, 22. 12. 1952, 3; Slobodan Pauljević *Strašno buđenje* (Rijeka: Otokar Keršovani 1982), 97–101; М. Мичевски, В. Димитријевић, „Beg u Austriju”, 40; D. Simić, М. Petrović, *nav. delo*, passim; Каори Кимура, „Четыре совещания югославской политэмиграции в СССР и странах ‘народной демократии’ и их роль в антититовской кампании в 1948–1954 гг.”, у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, ред. К. В. Никифоров, М. Белаяц, А. А. Силкин (Москва: Институт славяноведения РАН 2016), 324–348; В. Димитријевић, *JRV i PVO*, 71–72.

муниста, али је затим престао да се бави партијским радом. Завршио је Поморску академију и пре Другог светског рата био официр Краљевске морнарице, најпре на бродовима, да би се затим прешколовао за пилота хидроавијације. Према тврдњама публициста Драгана Марковића и Сава Кржавца, већ тада је био заврбован да ради за италијанску, британску и немачку обавештајну службу. После слома Краљевине Југославије 1941. ступио је у Зракопловство Независне Државе Хрватске, прошао преобуку за пилота ловачке авијације у Немачкој и био упућен на Источни фронт у саставу Хрватске зракопловне легије. Управљајући ловачким авионом Месершмит Бф 109Е-7, 27. априла 1942, слетео је иза совјетских линија и тиме постао први пребег из ове јединице. У јулу 1949. године *Крила Армије* и *Борба* објавили су исти непотписани чланак у којем се тврдило да је Супек пре Другог светског рата био усташки симпатизер, да је веома радо ступио у Зракопловство НДХ, да је послат у Немачку на летачку обуку где је постао и агент Гестапоа и да је 1942. на совјетску страну фронта залутао, наводно изгубивши присебност пошто се нашао под ватром противавионске артиљерије. Такође је оптуживан и да је постао совјетски агент задужен за обавештајни рад, најпре у Првој југословенској бригади Црвене армије, а касније и међу југословенским питомцима послатим на летачку обуку у град Енгелс. У Југославију се вратио 1946. године. Како наводи Бојан Димитријевић, „његово име је постало синоним за издајство у ваздухопловству у то време”. Према подацима Управе безбедности ДСНО, у Румунији је важио за једну од најповерљивијих личности политичке емиграције и активног учесника пропагандне кампање против југословенског државног и партијског руководства радом у емигрантској штампи и на радио-станици. Наводно се и „према осталим емигрантима односио брутално и није бирао средства за постизање својих каријеристичких и егоистичких циљева, ради чега је био омрзнут од стране емиграната”. Осуђен је у одсуству на 20 година затвора, да би Врховни војни суд ту казну преиначио у смртну.⁶

Други пребег, Александар Опојевић, рођен је 1924. у Адашевцима код Шида. У НОВЈ је ступио 1942. године, а током 1946. и 1947.

⁶ *Dezerteri iz JNA 1945–1957. godine*, 639; „Гестаповски агент у улози 'револуционара' и 'патриоте'”, *Крила Армије*, 6. 7. 1949, 3 (исто у: *Борба*, 12. 7. 1949, 3); D. Marković, S. Kržavac, *nav. delo*, 167–168; M. Micevski, B. Dimitrijević, „Beg u Austriju”, 40; B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959* (Beograd: Institut za savremenu istoriju 2014), 170–172; B. Dimitrijević, *JRV i PVO*, 71; Danijel Frka, Josip Novak i Siniša Pogačić, *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945* (Zagreb: Školska knjiga 2021), 267.

се налазио на школовању у Совјетском Савезу. После бекства био је активан у пропаганди против југословенског руководства, држао предавања и писао чланке за емигрантску штампу. У више наврата је путовао у друге социјалистичке земље и похађао партијску школу. Према изјави једног југословенског повратника из Румуније, заузео је непријатељски став према Београдској декларацији из 1955. године и побољшању односа између Југославије и Совјетског Савеза, па је чак спречавао повратак политичких емиграната у Југославију. Попут Супека, осуђен је на 20 година затвора, да би казна затим била преиначена у смртну.⁷

Пилот Милутин Обрадовић рођен је 1919. у селу Мађере код Прокупља. До 1940. године био је трговачки помоћник, а у Крагујевцу је те године завршио пилотску школу Ваздухопловства војске за предвојничку обуку. Током окупације Југославије неколико месеци је био на принудном раду у борском руднику, одакле је побегао. У НОВЈ је ступио 1944. године. Пет дана пред прелет у Румунију пребачен је у резерву и био постављен на место шефа падобранског центра ВСЈ у Београду. Како је тврдио у изјави датој 2003. београдском листу *Политика*, Супек и Опојевић су пристали да га пусте да се врати у Југославију тако што би они одмах по слетању изашли из авиона, а Обрадовић би брзо кренуо на полетање, али му се после слетања испред авиона испречио аутомобил румунске војске. Према подацима Управе безбедности ДСНО, једно време се колебао око повратка у Југославију, али је затим активно учествовао у антијугословенској делатности. Према нормализацији односа између Југославије и Совјетског Савеза заузео је позитиван став, а у писмима двојици колега из 119. пука наводио је да је на дезертерство био приморан, да тешко живи и да жели да се врати у Југославију. Није му суђено, будући да се сматрало да је присилно одведен из земље и да се очекивао његов повратак.⁸

Занимљива је и каснија судбина учесника овог лета. Милутин Обрадовић није успео да настави летачку каријеру у Румунији, па је касније радио као возач, затим на румунском државном радију, а након завршене филмске академије и као телевизијски и филмски сниматељ. Успео је да добије југословенски пасош 1970. године. Александар Опојевић је остао политички активан и непријатељски

⁷ *Dezerteri iz JNA 1945–1957. godine*, 481–482.

⁸ *Dezerteri iz JNA 1945–1957. godine*, 477; Александар Апостоловски, „Повратак отетог пилота”, *Политика*, 9. 2. 2003, А11.

настројен према југословенском руководству. Смртно је страдао 1975. у Букурешту приликом акције хапшења Влада Дапчевића коју је спровела југословенска Служба државне безбедности. Берислав Супек се после амнестије вратио у Југославију.⁹

Године 1950. дошло је до јединог случаја бекства авионом једног члана ВСЈ у Румунију. Мијо Пушић (или Пушич), летач Савезног ваздухопловног једриличарског центра (СВЈЦ), прелетео је 10. децембра из Вршца у Темишвар авионом типа Бикер 131 *Јунгман* војног евиденцијског броја 0856 и цивилне регистрације YU-CSD (летелице које је ЈРВ уступило ВСЈ задржавале су војне бројеве поред цивилних ознака). Мотиви његовог пребега нису јасни. Пушић је важио за једног од највиђенијих југословенских једриличара свог времена. Учествовао је на Другом савезном ваздухопловном слету, одржаном у Руми од 3. до 14. јула 1949, и такмичио се у више категорија као члан екипе СВЈЦ. Остварио је запажене резултате, освојивши прелазни пехар Савезног одбора ВСЈ и 2.000 динара од Савеза ратних војних инвалида за најбољи слободни прелет у мушкој конкуренцији на једноседима (Рума–Лесковац, 286 км и 1.610 метара релативне висине). Био је и носилац два савезна рекорда на једрилицама једноседима, оба постигнута 1949. године: трајање лета (22 сата и пет минута) и лет до одређеног циља са повратком на почетну тачку (Вршац–Панчево–Вршац, 116 км). Наредне године није учествовао на Савезном ваздухопловном слету пошто је као резервни пилот био члан југословенске екипе упућене на Светско првенство у једриличарству, које је одржано у шведском месту Еребро од 3. до 16. јула 1950. године. Међутим, није учествовао у такмичарском програму. У априлу 1950. године била му је посвећена репортажа у листу *Народна крила*, гласилу ВСЈ. Према овом чланку, једриличарством је почео да се бави 1946. године, да би убрзо постао и инструктор једриличарства у школама Ваздухопловног савеза Словеније, а затим и инспектор за технику пилотирања у СВЈЦ у Вршцу. Министарство иностраних послова ФНРЈ је, 28. децембра 1950, упутило ноту Амбасади Румунске Народне Републике (РНР) у Београду у којој је наведено да је Пушић прелетео на румунску територију изгубивши оријентацију, тражећи

⁹ М. Micevski, В. Dimitrijević, „Beg u Austriju”, 40; А. Апостоловски, „Повратак отетог пилота”, А11; Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević* (Београд: Филип Вишњић 1990), 107–109; Јон Миај Паћера, *Crveni horizonti: dnevnik šefa jedne komunističke špijunske službe* (Београд: Акваријус 1990), 436–437; Srđan Cvetković, „Neoibeovci: obračun sa postsovjetskom opozicijom u SFRJ i kidnapovanje Vlade Dapčevića”, *Istorija 20. veka*, br. 2/2012, 147–164.

да се обезбеди његов повратак у Југославију, као и повраћај авиона. Овај захтев је остао без одговора, па је 17. новембра 1951. упућена нова нота којом је захтеван само повраћај авиона чије је задржавање у Румунији окарактерисано као безразложно и противправно. Румунске власти су повраћај авиона *Јунгман* покушавале да повежу са својим захтевом да из Југославије буде испоручен пилот Аурел Влајку, којег су, 1949. године, двојица официра наводно принудила да их пребаци у Југославију. О повратку Пушића у Југославију више није било речи. Публицисти Драгослав Симић и Милан Петровић наводе да је Мијо Пушич био новинар и спикер на словеначком језику на радио-станици *Слободна Југославија* у Букурешту од 1952. до 1954. године. Није могуће тврдити да ли се тиме бавио добровољно или под неким видом принуде, нити је било могуће доћи до поузданих података о његовом даљем раду и судбини. Авион је јула 1952. у Југославију пребацио пилот Богољуб Вишњић (1928–2020), у то време такође инструктор у СВЈЦ.¹⁰

Наредно бекство догодило се 1951. године. Пилот-потпоручник Петар Митровић из 117. ловачког пука ЈРВ, стационираног на Батајници, нестао је 2. августа током тренажног ноћног лета на авиону типа Злин 381, евиденцијског броја 9159. Према монографији овог пука, Митровићев нестанак је забележен као „бекство у иностранство”. Према подацима Управе безбедности ДСНО, Митровић је рођен 1925. у Милочанима код Никшића. Године 1944. ступио је у НОВЈ, а Ваздухопловно војно училиште похађао је од 1947. до 1949. године. По доласку у Румунију најпре је био у затвору, одакле је касније пуштен. Изучио је месарски занат и живео у месту Сучава са девојком и дететом. Пошто није добио прилику за даље школовање, „живчано је оболео, све му је досадило и покајао се што је пребегао у Румунију”. Тачни разлози његовог дезертерства нису утврђени, а није му суђе-

¹⁰ ДАМСП, ПА, год. 1952, Румунија, Ф. 73, пов. бр. 42810, копије ноте Министарства иностраних послова ФНРЈ Амбасади РНР у Београду, 28. 12. 1950; исто, копија ноте Министарства иностраних послова ФНРЈ Амбасади РНР у Београду, 17. 11. 1951; исто, телеграми између Амбасаде ФНРЈ у Букурешту и Министарства иностраних послова ФНРЈ, 15. 2, 21. 2. и 29. 2. 1952; усмена изјава Богољуба Вишњића дата Илији Кукобату, Београд, 3. мај 2016; „Пилот-једриличар Мијо Пушић”, *Народна крила*, бр. 4/1950, 35–36; D. Simić, M. Petrović, *nav. delo*, 69. О учешћу Пушића на наведеним такмичењима видети *Народна крила*, бр. 7–8/1949. и бр. 8/1950; Petre Opreiș, „Aspecte privind câteva evadări aeriene din România (1946-1971)”, in: *Marginalități, periferii și frontiere simbolice. Societatea comunistă și dilemele sale identitare*, *Anuarul ICCMER*, vol. 9 (2014), coordonatorii: Ștefan Bosomitu, Luciana M. Jinga, 152.

но пошто се првобитно сматрало да је погинуо управљајући авионом који је пао у Дунав.¹¹

У току 1951. године забележен је још један наводни случај бекства авионом у Румунију, о којем постоје само основне информације. Према Бојану Димитријевићу, ваздухопловни официр Владо Попиво-да се са још три особе придружио свом брату Перу у емиграцији, али се не наводи када су тачно пребегли, под којим околностима, којим авионом, где су слетели, нити ко су били Попиводини сапутници. Поред тога, према подацима Управе безбедности ДСНО, Перо Попиво-да је имао два брата од којих се ниједан није звао Владо, већ Спасоје и Лазар. Спасоје, капетан ЈА, због подршке Резолуцији Информбироа изгубио је чин и избачен је из војске, а обојица су једно време били у затвору. После ослобађања су 1955. године пребегли у Албанију, одакле су се дописивали с Пером. Није немогуће да се радило о неком њиховом даљем рођаку.¹²

Дешавало се да југословенски ваздухопловци нехотице повређују ваздушни простор Румуније јер је вршачки аеродром био (и данас је) близу државне границе. Наводимо два случаја у којима је дошло до слетања једриличара СВЈЦ са румунске стране границе. Четрнаестог јула 1948. године, Средоје Пајић, заменик команданта СВЈЦ, полетео је из Вршца на једрилици типа *Орлик* и слетео у околини Арада. Жандармерија га је без испитивања предала органима државне безбедности, који су га задржали у Араду до 5. августа када је спроведен у Жомбољ и предат југословенским пограничним органима. Према писму Савезног одбора ВСЈ Министарству иностраних послова ФНРЈ од 19. августа 1948, из Румуније за тих двадесетак дана колико је Пајић био у притвору није стигло никакво обавештење о њему. У Румунији су га „[...] обмањивали, а појединци су бацали увреде на наше највише државне руководиоце, а посебно на друга Тита”, што може значити да је убеђиван да остане у Румунији или су то били покушаји провокације. Поред тога, румунске власти су задржале једрилицу, падобран и барограф (уређај за бележење параметара лета). Уз једрилицу, у Румунији се налазио и један летећи модел који

¹¹ *Dezerteri iz JNA, 446–447; Bojan Dimitrijević i Milan Micevski, 117. Ilovački puk, 352. Izviđačka avijacijska eskadrila, 200. vazduhoplovna baza* (Niš: Galaksija 2015), 192.

¹² *Dezerteri iz JNA 1945–1957. godine, 538–539; B. Dimitrijević, JRV i PVO, 71.*

је, крајем јула 1948, током Трећег савезног такмичења летећих модела, одржаног у Новом Саду, због ветра прелетео границу и слетео код Жомбоља, после чега је однет у канцеларију државне безбедности у Темишвару. Југословенска амбасада у Букурешту је нотом од 14. септембра 1948. захтевала повраћај наведених средстава, а румунско Министарство иностраних послова је, 16. октобра 1948, одговорило да ће једрилица и модел бити предати југословенским пограничним органима у најскоријем року.¹³

Још један такав случај догодио се 1949. године. Наиме, 14. априла Бруно Зампијери, италијански грађанин са боравишном дозволом у ФНРЈ, члан Комунистичке партије Југославије и инструктор једриличарства у Вршцу, полетео је у једрилици регистрације YU-4001 са тамошњег аеродрома за Пожаревац. Оданде се није јавио, а са карауле Куштиљ код Вршца је јављено да је једрилица црвене боје виђена на висини од око 700 метара како прелеће румунску границу ношена ветром. Амбасада ФНРЈ у Букурешту је нотом од 20. априла затражила да пилот и једрилица буду пронађени и враћени у Југославију, што се и догодило већ 28. априла. Зампијери је 3. маја 1949. поднео детаљан извештај о овом догађају. Полетевши из Вршца, узео је курс ка Раму и успео да достигне висину од 1200 метара, али се затим спустио на 600 метара у околини села Војводинци због слабих успоних ваздушних струјања. У том рејону је прелетео југословенско-румунску границу и нашао се над селом Милковени, када је на њега отворена ватра са земље. Зампијери је почео да понире, мислећи да га југословенски војници упозоравају да је сувише близу границе и почео да кружи како би се оријентисао. Угледавши војнике на земљи, схватио је да не носе југословенске униформе, али више није могао да се врати на другу страну границе, те је слетео на ливаду поред села Милковени, где га је ухапсило шест војника и један официр, с којим се споразумевао на француском језику. После задржавања у караули, спроведен је са расклопљеном једрилицом у село Жам, у команду неке јединице, где је испитиван о снази и распореду југословенских јединица у близини границе. На питања је давао одговоре за које је мислио да

¹³ ДАМСП, ПА, год. 1948. Румунија, Ф. 89, пов. бр. 422450 и 422451, дописи Министарства иностраних послова ФНРЈ Амбасади ФНРЈ у Букурешту, 28. 8. 1948, са писмом Савезног одбора ВСЈ од 19. 8. 1948; исто, пов. бр. 425530, нота Амбасаде ФНРЈ у Букурешту Министарству иностраних послова Румунске Народне Републике, 14. 9. 1948; исто, пов. бр. 427573, нота Министарства иностраних послова Румунске Народне Републике Амбасади ФНРЈ у Букурешту, 16. 10. 1948. У документима се не помиње регистарска ознака једрилице.

Румуни желе да чују, настојећи да југословенске јединице представи што јачим. Затим је наредног дана спроведен у државну безбедност у Оравици, где су према њему поступали прилично коректно. Предлагано му је да остане у Румунији и да, ако то не жели, може да оде у СССР, где је било још југословенских авијатичара, међу којима и Перо Попивоца. Инсистирао је на томе да жели само да се врати у Југославију. Из државне безбедности је спроведен у затвор, где је упознао једног Србина, Николу Радосављевића, с којим се спријатељио и који му је рекао да је затворен зато што је вршио пропаганду у корист Југославије, као и да је таквих лица још много. Упознао је и једног румунског студента, ухапшеног зато што је хтео да пребегне у Југославију, где је намеравао да ступи у контакт са Британцима како би отишао на школовање у Оксфорд. Време проведено у затвору Зампијери је користио да другим затвореницима објасни стање у Југославији. Стекао је утисак да народ не верује у антијугословенску пропаганду која је долазила из врхова власти. Навео је и да се „шеф затвора“ према њему понашао „веома културно“, доносећи му хлеб и сланину поред редовног затвореничког следовања. Разговарајући са румунским пограничним званичницима, настојао је да их убеди да се процедуре за повратак залуталих једриличара преко границе упросте и скрате, будући да је њима, због природе летелица, било много теже да поштују границу него пилотима авиона. Коначно, 28. априла је превезен аутомобилом до југословенске границе заједно са једрилицом, после чега је извршена комисијска примопредаја. По повратку из Румуније, Зампијери је отпуштен из ВСЈ и забрањено му је летење пошто је прекршио наредбу Савезног одбора ВСЈ о најстрожој забрани прелета у друге земље и „зато што је имао неправилно држање пред румунским властима“.¹⁴

¹⁴ ДАМСП, ПА, год. 1949, Румунија, Ф. 93, пов. бр. 46918, телеграм Министарства иностраних послова ФНРЈ Амбасади ФНРЈ у Букурешту, 18. 4. 1949; исто, пов. бр. 47587, забелешка, без датума; исто, пов. бр. 49239, препис ноте Амбасаде ФНРЈ у Букурешту Министарству иностраних послова РНР, 21. 4. 1949; исто, допис Министарства унутрашњих послова ФНРЈ Министарству иностраних послова ФНРЈ, 25. 5. 1949. са приложеним извештајем; исто, пов. бр. 410524, препис ноте Министарства иностраних послова РНР Амбасади ФНРЈ у Букурешту, 7. 6. 1949. Тип једрилице на којој је Зампијери слетео у Румунију није било могуће поуздано утврдити (у документима се наводи „Kevely“ и „Chevely“).

Погоршање односа између Југославије и других социјалистичких земаља које је уследило после доношења Резолуције Информбироа навело је неке њене присталице у редовима југословенских комуниста да напусте земљу из страха од хапшења или жеље да се активирају у борби против државног и партијског вођства. У периоду од 1948. до 1951. године забележена су четири случаја пребега ваздушним путем из Југославије у Румунију. Три су извршили припадници ЈРВ, а један – члан ВСЈ. Мотиви су у два случаја извесно били идеолошки, имајући у виду каснију активност њихових учесника, Пера Попиводе, Берислава Супека и Александра Опојевића, као неких од водећих личности коминформовске емиграције у Источној Европи. Један пилот, Милутин Обрадовић, био је невољна жртва Супека и Опојевића, мада се касније и сам укључио у пропагандну кампању против Југославије. Мотиви још два пребега, Мије Пушића (јединог цивилног пребега) и Петра Митровића, нису могли бити потпуно разјашњени, као ни њихов каснији животни пут. Поуздано је утврђено да се само Берислав Супек вратио у Југославију. Попивода је умро у Совјетском Савезу, Опојевића је убила југословенска Служба државне безбедности у Букурешту 1975. године, док је Обрадовић живео и радио у Румунији, повремено посећујући Југославију. Ови пребези показали су спремност дела југословенских ваздухопловаца стаљинистичког опредељења да напусте земљу и придруже се истомишљеницима у иностранству у борби за идеје које су сматрали исправним.

Референце

Cvetković, Srđan. „Neoibeovci: obračun sa postsovjetskom opozicijom u SFRJ i kidnapovanje Vlade Dapčevića”. *Istorija 20. veka*, br. 2/2012, 147–164.

Ćuruvija, Slavko. *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014.

Dimitrijević, Bojan i Milan Micevski. *117. lovački puk, 352. izviđačka avijacijska eskadrila, 200. vazduhoplovna baza*. Niš: Galaksija, 2015.

- Dimitrijević, Bojan B. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protiv-vazдушna odbrana*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Frka, Danijel, Josip Novak i Siniša Pogačić. *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*. Zagreb: Školska knjiga, 2021.
- Гулић, Милан, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарског акта до Мајског референдума*. Београд: Институт за савремену историју, 2023.
- Животић, Александар. *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*. Београд: Архипелаг, Институт за новију историју Србије, 2017.
- Кимура, Каори. «Четыре совещания югославской политэмиграции в СССР и странах «народной демократии» и их роль в антититовской кампании в 1948–1954 гг.», у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, ред. К. В. Никифоров, М. Беляц, А. А. Силкин, 324–348. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.
- Kljaković, Vojmir. „Jovanović, Arso”, у: *Vojna enciklopedija, 4: istorija – Krajina*. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1961.
- Kržavac, Savo i Dragan Marković. *Informbiro, šta je to? Jugoslavija je rekla: ne*. Beograd: Sloboda, 1976.
- Кукобат, Илија. *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: између сарадње и супротстављања*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.
- Милорадовић, Горан и Алексеј Тимофејев, прир. *Између две отаџбине: југословенски политички емигранти у Совјетском Савезу 1948–1956. Документи Управе државне безбедности ФНР Југославије*, Београд: Архив Србије, Институт за савремену историју, 2016.
- Михаиловић, Драгослав, Мирослав Јовановић, Горан Милорадовић и Алексеј Тимофејев, прир. *Заточеници Голог отока. Регистар лица осуђиваних због Информбироа: документ Управе државне безбедности ФНР Југославије*, (Београд: Архив Србије, Институт за савремену историју, 2016).

Micevski, Milan i Bojan Dimitrijević. „Beg u Austriju”. *Aerosvet*, br. 19, mart 1992, 40–41.

Opriş, Petre. „Aspecte privind câteva evadări aeriene din România (1946-1971)”, in: *Marginalități, periferii și frontiere simbolice. Societatea comunistă și dilemele sale identitare*, Anuarul IICCMER, vol. 9 (2014), coordonatorii: Ștefan Bosomitu, Luciana M. Jinga, 143–157.

Раџепа, Јон Миhaj. *Crveni horizonti: dnevnik šefa jedne komunističke špijunske službe* (Beograd: Akvarijus 1990), 436–437;

Pauljević, Slobodan. *Strašno buđenje*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1982.

Петрановић, Бранко и Сава Даутовић. *Велика шизма: четрдесетосма*. Подгорица: ЦИД, 1999.

Simić, Dragoslav i Milan Petrović. *Dražesni KGB – javi se: Radio „Slobodna Jugoslavija” iz Bukurešta izveštava*. Beograd: Društvo novinara Srbije, 2009.

Ilija Kukobat, PhD (1993), Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: ilija.kukobat@isi.ac.rs

Nemanja Mitrović, PhD (1994), Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

FLIGHT TO THE EASTERN SIDE OF THE IRON CURTAIN: AVIATORS DEFECTING FROM YUGOSLAVIA TO ROMANIA 1948-1951.

(Summary)

In the first years after the Second World War, Socialist Yugoslavia was a close ally of the Soviet Union. However, increasing differences between the leaderships of the two countries led to an end of such cooperation and open hostilities, symbolised by the Resolution of the Cominform, published in

1948. Some Yugoslav communists supported the Soviet course, which turned them into enemies of the Yugoslav state and the Communist Party. Some of them decided to escape the country. Among them were some aviators, who had the best chance of escaping by using aircraft. Four confirmed cases of defection by air to Romania occurred between 1948 and 1951. The first defector was Major-General Pero Popivoda, who flew from Belgrade to Timisoara in August 1948. He later became the leader of Yugoslav communist emigrees in Eastern Europe. In 1949, Colonel Berislav Supek and Major Aleksandar Opojević of the 119th Transport Regiment of the Yugoslav Air Force forced the pilot of a transport plane on a regular flight, Milutin Obradović, to transport them to Timisoara. In 1950, Mijo Pušić, instructor at the Federal Gliding Centre of the Aeronautical Union of Yugoslavia at Vršac, also flew an airplane to Timisoara. It is unclear whether he did this on purpose or by accident. In 1951, Second Lieutenant Petar Mitrović of the 117th Fighter Regiment used a night training flight to defect to Romania. Except for Mitrović, all the other defectors were actively participating in the propaganda campaign led by the Soviet Union and its satellites against Yugoslavia and its leaders in the late 1940's and early 1950's. They worked for the Free Yugoslavia (Slobodna Jugoslavija) radio station in Bucharest, published articles in emigree newspapers, and participated in Soviet-led political gatherings and organisations. In the cases of Popivoda and Supek, their defections and later activity led to them being vilified in the Yugoslav press. Their activity was suspended after the normalisation of Yugoslav-Soviet relations, starting in 1955. Among them, P. Popivoda died in the USSR in 1978; B. Supek returned to Yugoslavia; M. Obradović remained in Romania and worked as a journalist and film cameraman, occasionally visiting Yugoslavia. A. Opojević was killed in 1975 by agents of the Yugoslav State Security Service during the arrest of Yugoslav dissident Vlado Dapčević in Bucharest. It was not possible to determine the fate of Pušić and Mitrović.

KEY WORDS: Yugoslavia, Romania, aviation, Cominform resolution, defectors, Yugoslav Air Force, Aeronautical Union of Yugoslavia.

УДК: 355.48(497.6)“1995“
355.3(497.6)“1992/1995“
COBISS.SR-ID 161831177
DOI број: 10.5937/vig2402127V

Језик рада: Српски
Примљен: 02.09.2024.
Прихваћен: 30.12.2024.
Тип рада: оригиналан научни рад

Мср Георгије Вулић, истраживач виши сарадник
Институт историјских наука
Универзитет у Источном Сарајеву
Пале, Република Српска, Босна и Херцеговина
E-mail: georgijevulic999@gmail.com

КРАЈ ЈЕДНЕ ЕПОПЕЈЕ: СЛОМ СНАГА ВОЈСКЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У ШИРЕМ РЕЈОНУ ВОЗУЋЕ СЕПТЕМБРА 1995.

АПСТРАКТ: Возућа је током Одбрамбено-отаџбинског рата представљала један од симбола одбране Републике Српске (РС). Током прве три ратне године Срби из долине ријеке Криваје, ослоњени на положаје Војске Републике Српске (ВРС) на планини Озрен, успијевали су се одбранити од вишеструко бројнијих јединица својих ратних противника. Промијењене ратне околности током 1995. године, подстакнуте директним укључивањем авијације НАТО-а у рат и оснаживањем формација сукобљених са ВРС, довеле су до слома српских јединица у ширем рејону Возуће током јесени те године. У раду се на основу архивске грађе и релевантне литературе анализирају ова борбена дејства, праћена стравичним злочинима које су над српским заробљеницима починили војници из исламских земаља.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Возућа, офанзива, Озрен, НАТО, злочини, муџахедини, Војска Републике Српске, Армија Републике Босне и Херцеговине.

Стратешки значај Возуће и околине

Простор општина Завидовићи и Бановићи прије избијања рата на подручју некадашње Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине (СР БиХ) у значајном броју насељавали су православни Срби. На територији Завидовића по попису из 1991. године живјело је 11.640 Срба, што је чинило преко 22% укупног становништва ове општине. Установљено је, такође, да је у Бановићима живјело 4.514 лица српске националности, што је чинило 17% од укупне популације ове општине. У појединим руралним дијеловима ових општина Срби су чинили и апсолутну већину.¹ На етничку слику овог простора у великој мјери утицао је и геноцид који је спроведен над српским народом у Независној Држави Хрватској (НДХ).²

О вијековном српском присуству на овом простору свједочили су, почетком деведесетих година XX вијека, манастир посвећен Светој Тројици крај ријеке Возућице и рушевине манастира посвећеног Светом Пантелејмону, недалеко од Гостовића. Ови манастири били су центри духовног окупљања и симбол српског опстанка у долини ријеке Криваје.³

Памћење догађаја из времена Другог свјетског рата, а нарочито претрпљеног геноцида, допринијело је развијању свијести код српског народа у долини Криваје да се такав развој ситуације не смије поновити у сложеним околностима распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Управо због тога, српски народ овог краја је одлучио да се политички и војно организује. Простор Возуће и околине, насељен претежно српским становништвом, представљао је окосницу новоформиране Српске општине Завидовићи. У војном погледу, финални чин организовања српског народа на овом простору представљало је формирање 4. озренске лаке пјешадијске бригаде, познатије као Возућка бригада. У тренутку оснивања њен командант био је мајор Новослав Николић.⁴

¹ *Nacionalni sastav stanovništva: rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991.* (Sarajevo: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, 1993), 14, 124–125.

² Ранко Пејић, *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања* (Београд: Мирослав; Бања Лука: Друштво историчара Републике Српске, 1998), 265–315.

³ Ненад М. Цвјетковић, *Битка за Возућу (1992–1995)*, 2. допуњено издање (Београд: Јован Чакаревић; Добој: Удружење Завидовићана, 2024), 27.

⁴ Ову бригаду сачињавало је око 1.500 бораца, који су били распоређени на линији одбране дугој 40 километара. *Исто*, 194, 200.

Осим локалног становништва, на почетку рата у ширем рејону Возуће било је смјештено и 2.175 избјеглица српске националности из Завидовића, Бановића, Олова, Кладња, Сарајева, Жепе, Немиле, Зенице и других дијелова средње Босне.⁵ Веома значајан догађај за даљи развој ратне ситуације на овом простору представљало је и напуштање Станице јавне безбједности у Завидовићима од стране српских полицајаца. Они су се на самом почетку рата, заједно са својим командиром Јевтом Благојевићем, премјестили на простор Возуће.⁶

За муслиманско⁷ руководство је од пресудног значаја било да снаге Армије РБиХ (АРБиХ) овладају овим простором, с обзиром на то да је Возућа са околином раздвајала два сусједна и индустријски најразвијенија региона који су се већ налазили под контролом њених јединица: зенички и тузлански. Осим тога, простор Возуће и околине је на тај начин раздвајао 2. (тузлански) и 3. (зенички) корпус Армије РБиХ (АРБиХ). Управо због толиког значаја, возућко ратиште било је једно од најактивнијих у читавој РС.⁸

Борбе на овом подручју вођене су готово без престанка од самог почетка рата. Дубина одбране српских положаја значајно је смањена децембра 1992. године, када су јединице АРБиХ овладале селом Гостовићи и околином. Једину везу са остатком РС трупе из Возуће остваривале су преко сјеверног дијела својих положаја, наслоњених на планину Озрен и српске бригаде које су дјеловале на њеном подручју.⁹

Како је вријеме одмицало, Возућа је војнички постајала све значајнија објема зараћеним странама. На такав развој ратне ситуације утицала је и чињеница да би спајање српских снага из рејона Возуће и Нишићке висоравни код Олова значило потпуно цијепање тери-

⁵ Након доласка избјеглица на почетку рата, на возућком подручју било је укупно 6.530 становника. Овај број се константно мијењао, с обзиром на то да су готово стално пристизале нове избјеглице, док је један дио становништва преко Озрена и Добоја одлазио у унутрашњост Републике Српске. *Исто*, 38.

⁶ Борис Радаковић и Јовица Рудић, „Кратак преглед појединих ратних операција 1992–1995. године”, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату: историјски преглед*, уредник Предраг Лозо (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018), 213.

⁷ Овај термин биће коришћен и надаље, искључиво због уједначавања текста, иако је септембра 1993. године проглашена бошњачка нација. Детаљније о овом питању у: Владе Симовић, „Религијско обликовање бошњачке нације”, *Политеиа*, IV, бр. 8, (2014), 351–369.

⁸ Бојан Димитријевић, *Генерал Младић и Војска Републике Српске* (Београд: Catena mundi, Институт за савремену историју, 2019), 146.

⁹ *Исто*, 146.

торије под муслиманском контролом у Босни и Херцеговини на два дијела. Остваривање те могућности није било нимало једноставно, нарочито ако се има у виду да је додирна тачка 1. (сарајевског), 2. и 3. корпуса АРБиХ била на планини Звијезда, која је раздвајала простор Возуће од Олова. Опасност од успостављања оваквог „резервног коридора” српских снага веома брзо су увидјели и муслимански стратеги, који су огромну пажњу посвећивали управо Возући и чинили су све како би уклонили било какву могућност за извођење неке такве акције ВРС. Изгледало је да заузимање долине Криваје представља најједноставнији начин да се то учини.¹⁰

Српски борци Возуће и околине су на самом почетку рата запосјели доминантне објекте на том простору, јер су народ и руководство овог краја одлучили да се бране и чувају своје домове, без жеље за освајањем туђих територија. Припадници ВРС на овом простору називани су „чуварима манастира”, док је сама Возућа у каснијим фазама рата називана „Српским Стаљинградом”, због вишегодишње одбране у условима готово потпуне одсјечености од остатка РС.¹¹

Сваким даном рата напади снага АРБиХ постајали су све жешћи на возућком ратишту. Критчан тренутак за јединице ВРС догодио се маја 1994. године, када су муслиманске снаге овладале котом Вијенац, која се сматрала једним од симбола српске одбране на овом простору. Након те акције била су запаљена и околна српска села. Та ката је имала изузетан стратешки значај, с обзиром на то да је доминирала над Бановићима и Лукавцем. Након поменуте акције губици у српским редовима били су врло велики, погинула су 52 борца 1. крњинске лаке пјешадијске бригаде, док је 48 било заробљено. Падом Вијенца сломљено је десно крило возућке одбране. Линија српске одбране на овом простору имала је, картографски гледано, прилично необичан изглед.¹²

Колики је значај Возућа са околином имала за Републику Српску највјерније свједоче сљедеће ријечи тадашњег председника Републике Српске - Радована Караџића, који је приликом посјете Возући, 1994. године, изјавио: „Бранећи Возућу, бранећи чуке око Возуће,

¹⁰ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 50.

¹¹ *Исто*, 64, 159.

¹² Борис Радаковић и Јовица Рудић, *н.д.*, 221; Немања Вујић, „Егзодус Срба из долине Криваје 1992–1995”, у: *Хумски зборник 2. Српски идентитет и историјски процеси*, уредник Симо Радић (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024), 119; Ненад Цвјетковић, *н.д.*, 63, 65.

ми бранимо Београд, бранимо Бањалуку, а богоми бранимо Москву, мада то они можда још не знају.”¹³

Нови ратни противник – укључивање муџахедина у рат

Прве групе муџахедина¹⁴ пристигле су на простор Босне и Херцеговине током прољећа 1992. године. Временом је њихов број постајао све већи. Својим дужностима сматрали су џихад („свети рат”) и учење локалног становништва „правом исламу”. Од ових исламских добровољаца из иностранства у зони одговорности 3. корпуса АРБиХ формирана је, 1993. године, јединица „Ел муџахедин”¹⁵. Овом одреду су се прикључивали и поједини локални муслимани.¹⁶

Имајући науме о заузимању Возуће, руководство АРБиХ је током 1995. године одлучило да се освоји Подцјелово, једна од кључних кота за ВРС на овом подручју. Било је то изузетно чврсто упориште српских формација које је називано и „капијом Озрена”. За ову акцију ангажоване су неке од најелитнијих јединица АРБиХ, између осталих и одред „Ел муџахедин”. Након овладавања поменутом котом, овај одред је, почетком јуна 1995. године, претпочињен 35. дивизији¹⁷ 3. корпуса АРБиХ за даље акције извиђања и извођења нападних дејстава усмјерених ка српским положајима широм возућког ратишта.¹⁸

Од тог момента одред „Ел муџахедин” је преузео кључну улогу у борбама на овом стратешки веома значајном простору. Љето 1995. донијело је нове изазове за српске борце у ширем рејону Возуће. Све више се стезао обруч око ратника који су већ пуне три године успјешно бранили своје домове и нејач која се налазила у позадини фронта. Мулиманске снаге извршиле су најжешће ударе током мјесеца јула.

¹³ Немања Вујић, *н.д.*, 120.

¹⁴ Овај термин се обично преводи као „Алахов борац” или „свети ратник”.

¹⁵ У изворима се могу пронаћи и изрази „Ел муџахид” и „Ел муџахидин” када се мисли на овај одред.

¹⁶ Први командант одреда био је Абу Харис из Либије, а његов замјеник Абу Мали из Алжира. Команданти, али и остали припадници одреда користили су најчешће псеудониме, а знатан број њих припадао је озлоглашеној терористичкој организацији Ал Каида. Kosta Nikolić, „Mudžahedini u Armiji Bosne i Hercegovine 1992–1995.”, *Istorija 20. veka*, XLI, br. 2, (2023), 456–457, 461–463.

¹⁷ Сједиште ове јединице налазило се у Завидовићима.

¹⁸ Onlajn arhiva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Objedinjeni sudski spisi (OSS), IT-04-83: Delic, dokaz 00396, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Angažovanje Odreda „El mudžahidin” u z/o 35. divizije, naređenje, Str. pov. br. 02/3-1-302, 02.06.1995.

Тада су српске позиције додатно ослабљене, усљед губитка појединих објеката веома значајних за одбрану.¹⁹ Осим тога, јединице АРБиХ успјеле су заплијенити и значајну количину оружја и оруђа.²⁰

Велики број погинулих и заробљених војника, уз знатне територијалне губитке, ипак нису успјели поколебати борце ВРС, који су наставили да пружају отпор знатно многобројнијем противнику. Они су, након поменуте јулске офанзиве муслиманских снага, успјели извршити контраудар, који је допринио повлачењу јединица АРБиХ са појединих претходно заузетих објеката.²¹ У нападима на српске положаје гинули су и поједини припадници одреда „Ел муџахедин“, који су се још од 1992. налазили у јединицама АРБиХ.²²

У јулским борбама припадници „Ел муџахедина“ заробили су 11 припадника 1. лаке прњаворске пјешадијске бригаде ВРС, које су касније саслушавали припадници одјелења безбједности 35. дивизије АРБиХ. Тадашњи командант одреда „Ел муџахедин“ - Абу Мали, изричито је забранио преузимање ових српских заробљеника.²³ Тада су у прихватном центру у Ливадама (општина Завидовићи) извршена ритуална убиства једног дијела заробљеника, којима је одсијецана глава.²⁴ Српски борци су након ових догађаја постали потпуно свјесни са каквом врстом вјерских фанатика се суочавају, али их чак ни овакви потези ратних противника нису натјерали на напуштање свог завичаја.

Однос командног кадра у АРБиХ и одреда „Ел муџахедин“ није увијек био на завидном нивоу. Често је истицана непоузданост припадника „Ел муџахедина“. Проблем је стварало и то што су муџахедини неријетко отимали заробљенике из других јединица АРБиХ и потом их одводили у своје логоре. Све радње које су самоиницијативно изводили, без договора са командантима АРБиХ, правдали

¹⁹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00457, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Vanredni operativni izvještaj, Str. pov. br. 02/2-1-2223-073/95, 23.07.1995.

²⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00459, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Informacija o b/d u z/o 35. dKoV, Str. pov. br. 02/2-1-2223-075/95, 24.07.1995, 2.

²¹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 01051, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Vanredni borbeni izvještaj, Str. pov. br. 02/1-217, 27.07.1995.

²² MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00113, ARBiH, 3. korpus, Uvjerenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1690, 28.11.1995.

²³ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00957, ARBiH, 3. korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Zarobljeni agresorski vojnici, Broj 03/1-163-292-1, 23.07.1995.

²⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, Presuda od 15. septembra 2008, 75.

су ставом да „њима може да командује само Алах”.²⁵ Несугласице између локалног војног руководства и муџахедина настајале су и због пљачкашких акција ових исламских ратника из иностранства. Они су имали и изузетно негативан однос имали и према католичком становништву, па су чак скрnavили и њихова гробља.²⁶

Припреме АРБиХ за операцију заузимања долине Криваје

Након успјеха постигнутих током љета 1995. године, муслиманско војно руководство је намјеравало да у потпуности ријешити питање Возуће у своју корист, чиме би значајно била убрзана комуникација на путу Зеница – Тузла, а дошло би и до директног спајања 2. и 3. корпуса АРБиХ. У складу са таквим наумима, 25. августа 1995. године издата је заповијест за извођење операције која је у 3. корпусу именована као „Фарз-95” („Божија заповијест”), а у 2. корпусу као „Ураган-95”. Одред „Ел муџахедин” је ову операцију означио као „Бадр ал Босна”.²⁷

У заповијести за извођење напада, коју је потписао командант 35. дивизије, пуковник Фадил Хасанагић, наређено је да 35. дивизија са одредом „Ел муџахедин” изведе офанзивна дејства на правцу Подпаљеник – Паљеник – Стог, те да у садејству са сусједним јединицама и снагама 2. корпуса са правца Клупе – Црни врх – Ланишта нанесе јединицама ВРС што веће губитке. Циљ је био да ове формације успоставе нову линију одбране: Марковића вис – Ђурића вис – Прокоп. Замишљено је било да у рејону Прокопа и рејону села Стог буде извршено дуго очекивано спајање јединица 2. и 3. корпуса. У овој заповијести посебно је био истакнут значај овладавања стратешки важним објектом Паљеник. Одређено је да готовост трупа за напад

²⁵ Катарина Ђуровић, „Учешће муџахедина у грађанском рату у Босни и Херцеговини деведесетих година двадесетог века” (мастер рад, Универзитет у Београду, Академске студије Тероризам, организовани криминал и безбедност, 2019), 65.

²⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00780, ARBiH, 3. korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Nezakonito i nasilničko ponašanje pripadnika odreda „El mudžahedin”, saznanja, Broj 03/1-174-201-1, 03.09.1995.

²⁷ Данко Боројевић и Драги Ивић, *Војска Републике Српске: 12. мај 1992 – 31. децембар 1995.* (Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014), 312; Немања Вујић, *н.д.*, 122.

буде 5. септембра у 04:00 часа. Одобрење за извођење ове операције дао је командант 3. корпуса, бригадир Сакиб Махмуљин.²⁸

Кључни правац напада био је усмјерен ка објекту Паленик. Акцију овладавања овом изузетно важном стратешком котом требао је да изведе одред „Ел муџахедин“ уз прикључене јединице. Након тога су ове трупе требале да се спусте ка ријеци Криваји, те да заузму комуникацију Стог – Каменица – Прокоп. Било је наређено и да се обезбиједе девизна средства у износу од 10.000 DM (тадашње њемачке марке, прим. аут.) као наградни фонд за припаднике јединица 35. дивизије.²⁹

За ову операцију припремљена је и артиљеријска подршка, а само дјеловање снага АРБиХ испланирано је готово до најситнијих детаља. На реферисању команданата АРБиХ након борби у Возући и околини, Сакиб Махмуљин је навео да је за ову операцију било ангажовано 12.000 до 14.000 бораца из 3. корпуса.³⁰ У ратним мемоарима Сулејмана Будаковића, тадашњег наченика штаба 2. корпуса, наводи се да је у нападу на шири рејон Возуће само из ове формације учествовало око 6.000 бораца, док су напад пратиле још три бригаде са око 2.500 бораца, које су имале задатак да запосједају и осигуравају новоослобођене просторе. Исти аутор је истицао и да су муслиманске снаге у овом нападу располагале огромном количином артиљеријског оруђа.³¹

У поменутој заповијести за напад наведено је и да у оквиру моралног обезбјеђења борбених дејстава треба извршити морално-психолошке припреме у јединицама. Посебно је наглашено да треба истицати дотадашње успјехе у борби и избацивање из строја значајног дијела снага „српско-црногорског агресора“. Посебно је интересантан сљедећи дио наредбе о моралном обезбјеђењу борбених дејстава: „Кроз ангажовање вјерских радника – имама и бораца из Одрета „Ел муџахидин“ извести дообуку са борацким саставом који учествује у нападним б/д, посветити пуну пажњу истицању ислам-

²⁸ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00505, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Zapovijest za napad, Strogo povjerljivo br. 02/2-1-000-914/95, 25.08.1995, 2-3.

²⁹ Исто, 2-3, 12.

³⁰ „Vožuca „95 Alija Izetbegovic“, <https://www.youtube.com/watch?v=dIg57F8w5hw> (приступљено 27.08.2024).

³¹ Sulejman Budaković – Tetak, *Mostar i 4. korpus Armije RBiH u odbrambeno oslobodilačkom ratu: 1992-1994. godina: sjećanja* (Tuzla: Sulejman Budaković, 2021), 160-161, 282.

ског морала, нужности и обавезе борбе за циљеве опстанка властите државе и народа који се бори за Р БиХ”.³²

Главни удар нападача у рејону Паљеника требало је да заустави 800 српских војника који су се налазили на том подручју. Знатан дио тих бораца припадао је 1. србачкој лакој пјешадијској бригади, која је раме уз раме са локалним становништвом дужи период бранила овај дио Републике Српске. Да је и даље постојало неповјерење између муслиманског војног врха и Хрватског вијећа одбране (ХВО), упркос озваниченом ратном савезништву, свједочи и један од докумената сачињених у 35. дивизији АРБиХ у којем се изражава бојазан да би јединице ВРС могле сазнати за припрему нападне операције управо преко контаката са јединицама ХВО-а.³³

Три батаљона 4. озренске лаке пјешадијске бригаде, коју је чинило 1.120 бораца са подручја Возуће, Свињашнице, Лозне и околних мјеста, контролисала су линију одбране дугу око 30 километара, на сјевероисточном дијелу возућког ратишта. На положајима од Паљеника до ријеке Криваје смјештени су били припадници 2. батаљона 1. србачке лаке пјешадијске бригаде под командом капетана Зорана Ђукића. Десно од њих, према Боровцима, линију одбране контролисали су припадници Центра служби безбједности Добој и 3. батаљон Србачке бригаде. Велику зону одговорности, дужине 14 километара (од ријеке Криваје, преко Чукуре до Каменичке Премети), бранила су 542 припадника тек оформљене комбиноване 14. српске лаке пјешадијске бригаде ВРС. У њен састав ушли су дијелови 16. крајишке моторизоване бригаде, 2. крајишке бригаде, 1. теслићке бригаде и других крајишких јединица, који се до тада нису познавали, што је знатно отежавало њихово дјеловање. Осим тога, нису добро познавали ни терен на који су били упућени.³⁴

Посебно је интересантна чињеница да је у заповијести за нападна дејства на возућком ратишту, коју је потписао командант 2. корпуса АРБиХ, бригадир Сеад Делић, истакнута наредба да се након спајања са јединицама 3. корпуса настави са „чишћењем – ослобађањем Озрена”. Ову заповијест је одобрио и командант АРБиХ,

³² MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00505, ARBiH, Komanda 35. dKoV, Zapovijest za napad, Strogo povjerljivo br. 02/2-1-000-914/95, 25.08.1995, 10.

³³ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 01061, ARBiH, Komanda 35 dKoV, Naredenje za borbu načelnika artiljerije 35. dKoV, 26.08.1995, 1-2.

³⁴ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 444-446; Алекса Радишић и др., *Теслић у одбрамбено-отаџбинском рату (1992-1995)* (Бања Лука: Борачка организација Републике Српске; Теслић: Општинска борачка организација, 2018), 195.

генерал Расим Делић.³⁵ Муслиманско војно руководство је сматрало потпуно легитимним чином заузимање територије која је готово у потпуности насељена српским живљем.

Командне структуре АРБиХ придавале су одреду „Ел муџахедин“ огроман значај; често се дешавало да је руководећи кадар овог одреда имао већу моћ одлучивања у односу на локалне официре. О томе свједочи документ у коме се једној од јединица које су требале узети учешће у нападу на шири рејон Возуће наређује да се приступи извршењу добијених задатака по захтјевима и на начин на који то одреди командни кадар одреда „Ел муџахедин“. Чинило се као да војни врх АРБиХ ни на који начин не смије да се супротстави страним добровољцима у својим редовима. Био је спреман чак и да им препусти одлучивање у неким од најдетаљније планираних акција.³⁶

Са друге стране, крајем августа 1995. године јединице ВРС су се нашле у до тада најтежем положају од почетка рата, с обзиром на то да је у том периоду НАТО отпочео акцију масовног бомбардовања РС, под кодним именом „Операција намјерна сила“ (енг. *Operation Deliberate Force*). Она је трајала 16 дана, од 30. августа до 14. септембра 1995. године. Званичан повод за до тада најмасовнију ваздушну операцију у Европи од завршетка Другог свјетског рата била је експлозија на тржници „Маркале“ у центру Сарајева, која се догодила 28. августа 1995. године, при чему је смртно страдало 37 лица. Овај догађај изазива и данас бројне контроверзе, а западне силе су тада тврдили да је ВРС искључиви кривац. Руководство НАТО-а је одлучило да српска страна због тога мора бити кажњена, па су ваздушни удари започели веома брзо.³⁷

На стање у српским јединицама у ширем рејону Возуће у огромној мјери утицало је НАТО бомбардовање релеја „Краљица“ на Озрену, које се догодило 7. септембра 1995. године. Овај објекат је био чвориште везе ВРС, с тим да су га користиле и цивилне власти. Приликом овог напада погинуло је пет лица српске националности, док је једно повријеђено. Услјед дејстава НАТО-а уништена је и радио-станица на Озрену. Прекид везе са Озреном изазвао је осјећај

³⁵ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00402, ARBiH, Komanda 2. korpusa, Zapovijest za ofanzivna b/d 2. K. na dijelu ozrenskog ratišta, broj 02/1-746/13, 2.

³⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00465, ARBiH, Komanda 35. divizije KoV, Dopuna zapovijesti za napad komandanta 35. dKoV, Str. pov. br. 02/2-1-000-1006/95, 07.09.1995.

³⁷ Милорад Којић и др., *Намјерном силом на Републику Српску* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023), 61–62, 85.

потиштености код српских бораца на возућком ратишту, јер су били готово потпуно одсјечени од остатка РС.³⁸ У нападима на поједине циљеве у Републици Српској авијација НАТО-а користила је и муницију са осиромашеним уранијумом, а једна од таквих мета налазила се и у околини Возуће.³⁹

Тадашњи предсједник Предсједништва РБиХ, Алија Изетбеговић, истицао је да су ваздушни удари авијације НАТО-а значајно утицали на одбрамбени систем српских снага. Наглашавао је да је тиме јединицама АРБиХ било знатно олакшано извршавање акција.⁴⁰ Муслимански војни и политички врх је од самог почетка рата очекивао војно укључивање западних сила у разрешење сукоба, а када је до њега заиста дошло покушано је координисано дјеловање на терену између НАТО снага и јединица АРБиХ. Сам Расим Делић је у једном од својих интервјуа саопштио да су контакти између њега и НАТО команде били свакодневни, посебно током бомбардовања српских положаја од стране авијације НАТО-а. Он је командним структурама НАТО-а преносио информације о ефекту који је бомбардовање имало на извођење акција АРБиХ.⁴¹ У дјелу чији је састављач СИА (обавјештајна агенција Сједињених Америчких Држава, прим. аут.) истакнут је неспретан одговор представника Уједињених нација (УН) на оптужбе српске стране да је бомбардовање РС било у служби помоћи јединицама АРБиХ.⁴²

Захваљујући оперативном раду, браниоци Возуће имали су сазнања о предстојећем нападу АРБиХ. Због тога је 4. озренска лака пјешадијска бригада упутила захтјев за помоћ Оперативној групи (ОГ) Добој. С обзиром на то да одговор није стигао, 8. септембра сазван је састанак команде ове бригаде на којем је требало да се одлучи шта да се чини у ситуацији када су браниоци Возуће, након више од

³⁸ Исто, 116-120; Ђуро Бeroња, *Ваздухопловство и противваздушна одбрана у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992-1995*. (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 45; Живомир Нинковић, *Ваздухопловство и противваздушна одбрана Војске Републике Српске у рату 1992-1995. године* (Зворник: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”, 2021), 126.

³⁹ Немања Вујић, *н.д.*, 121.

⁴⁰ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis* (Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001), 205.

⁴¹ Arijana Saračević, „Armija RBiH ide dalje”, *Prva linija*, 1. oktobar/listopad 1995, 6.

⁴² CIA, *Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995*, Vol. I (Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002), 386.

три године одбране својих домова, остављени на милост и немилост свом ратном противнику. Коначна одлука је била да борци и овога пута остану да бране свој завичај. Знатан дио цивила је у вријеме жестоких напада муслиманских снага током 1994. године већ био напустио долину Криваје.⁴³

Крах одбране Возуће

Иако је било предвиђено да почне пар дана раније, силовит пјешадијски и артиљеријски напад јединица АРБиХ на возућком ратишту отпочео је 10. септембра 1995. године у 06:00 часова. Објекат Паљеник заузет је за веома кратко вријеме, при чему је био убијен велики број припадника 1. србачке лаке пјешадијске бригаде. Напад на овом правцу извели су припадници одреда „Ел муџахедин“.⁴⁴ Већ до 10:00 часова истог дана муслиманске снаге заузеле се велики број значајних објеката, а јединице ВРС налазиле су се у расулу.⁴⁵

Јединице 2. корпуса АРБиХ су на свом правцу напада успјеле овладати свим значајнијим објектима који су се налазили под контролом српских формација. Заузет је био и већи број српских села.⁴⁶ Готово без престанка се одвијала комуникација између команданата 2. и 3. корпуса АРБиХ око даљих дејстава.⁴⁷

Без обзира на изузетно тешко стање у српским редовима, панику и дезорганизацију, нанесени су значајни губици противничкој страни. У одреду „Ел муџахедин“ је тог 10. септембра погинуло више врло младих бораца који су били поријеклом из Босне и Херцеговине.⁴⁸ Неке од јединица АРБиХ изражавале су незадовољство понашањем

⁴³ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 447-448, 267.

⁴⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, ARBiH, 3. korpus, Operativni dnevnik osmatračnice komandanta, 10.09.1995, 3-4; Виктор Нужић, Дарио Новковић и Мирослав Љубојевић, *Страдање Српчана на озренско-возућком ратишту* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица; Србац: Општина Србац, Борачка организација Општине Србац, 2018), 36.

⁴⁵ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00512, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Ratni dnevnik 3. korpusa od 26.08 do ..., 10.09.1995, 15-16.

⁴⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00407, Vojska Federacije BiH, Komanda 2. korpusa, Operativno-taktička analiza „Oslobađanje Vozuće i Ozrena“ („Uragan-95“), decembar 1999, 6.

⁴⁷ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, ARBiH, 3. korpus, Operativni dnevnik osmatračnice komandanta, 10.09.1995, 7-9.

⁴⁸ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00112, ARBiH, 3. korpus, Uvjerjenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1296, 15.09.1995; ARBiH, 3. korpus, Uvjerjenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1295, 15.09.1995; ARBiH, 3. korpus, Uvjerjenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1294, 15.09.1995; ARBiH, 3. korpus, Uvjerjenje o pogibiji, Broj 11/04-2-1293, 15.09.1995.

припадника одреда „Ел муџахедин”. У њиховим наводима се истиче да муџахедини нису исказивали поштовање према застави РБиХ, а хтјели су чак и да је спале, јер да су сматрали да то није исламска застава. Незадовољство је постајало још веће усљед чињенице да муџахедини нису имали повјерења у борце и руководство АРБиХ.⁴⁹

Грчевита борба припадника ВРС за очување својих положаја овога пута није била довољна. У послеподневним часовима 10. септембра 1995. године муслиманске снаге су преузеле контролу над Возућом, једним од симбола одбране РС.⁵⁰ Возућки ратници овога пута нису успјели одољети нападима вишеструко бројнијих јединица противника; велики број њих био је заробљен док су бранећи своје домове свједочили о крају вишегодишње успјешне одбране српских положаја у долини Криваје.⁵¹ Већ у 16:00 часова истог дана командант 3. корпуса АРБиХ - Сакиб Махмуљин, одржао је у узетој Возући говор у коме се завхалио својим борцима на успјешно обављеном „ослобођењу најјачег четничког упоришта”. У ратном дневнику 3. корпуса наведено је да је већ током првог дана офанзивних дејстава „убијено преко 200 четника, а заробљено неколико десетина четника”.⁵²

Истог дана, у предвечерје, дошло је до спајања јединица 2. и 3. корпуса АРБиХ, што је био један од примарних циљева покренуте операције. Успостављена је и нова линија: Модра стијена – Мрамор – Висић, а муслиманске снаге припремале су се за даља дејства ка дубини Озрена.⁵³ Иако у стању потпуне агоније и дезорганизованости, браниоци Возуће наносили су губитке и заробљавали противнике током сопственог повлачења.⁵⁴ На сваки могући начин покушавало се обезбиједити што сигурније повлачење војске и преосталог дијела цивилног становништва.

⁴⁹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00592, ARBiH, 3. korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Dnevni izvještaj, Broj 03/1-269-242, 15.09.1995, 2.

⁵⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00512, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Ratni dnevnik 3. korpusa od 26.08 do ..., 10.09.1995, 17.

⁵¹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, ARBiH, 3. Korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Broj 03/1-163-354, 19.09.1995, 1-3.

⁵² MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00512, ARBiH, Komanda 3. korpusa, Ratni dnevnik 3. korpusa od 26.08 do ..., 10.09.1995, 17-18.

⁵³ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00407, Vojska Federacije BiH, Komanda 2. korpusa, Operativno-taktička analiza „Oslobađanje Vožuce i Ozrena” („Uragan-95”), decembar 1999, 6.

⁵⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00422, ARBiH, Komanda 2. korpusa, Dnevni borbeni izvještaj, Str. pov. br. 02/IKM-746/36-249, 11.09.1995, 1-2.

Паника која је настала међу цивилима и код дијела српских бораца који су бранили положаје на возућком ратишту почела се ширити и међу српским народом у селима широм Озрена. То је довело до исељавања дијела становништва из појединих озренских села ка Добоју.⁵⁵ Овај процес је нарочито узео маха након што су 11. септембра 1995. године муслиманске снаге овладале објектима Кврга, Плаветно брдо, Кремен, те наставиле са продором ка дубини Озрена. За српске јединице на озренско-возућком ратишту посебан проблем био је и што су у борбеним дејствима муслиманске снаге заплијениле огромне количине оружја, муниције и транспортних средстава.⁵⁶

Срби који су се извлачили из Возуће покушавали су се домоћи територије под контролом ВРС на Озрену. Била је то једина могућност за спасавање из непријатељског окружења у коме су се нашли. Новинске екипе су тих дана свједочиле о срећи оних који су у овој намјери успјели.⁵⁷ Ипак, ове колоне становништва које су се повлачиле ка слободној српској територији стварале су проблем јединицама ВРС које су намјеравале организовати нове линије одбране на озренско-возућком ратишту.⁵⁸

Након заузимања Возуће, муслиманске борце је посјетио и Алија Изетбеговић, који је том приликом говорио да је „на Возућој сломљена кичма четничког непријатеља”, те да су они који су извршили тај задатак показали „модел борбе како се та кичма може и даље ломити да би се ослободила Босна и Херцеговина”.⁵⁹ Он се том приликом састао са командантима АРБиХ који су руководили операцијом заузимања Возуће и околине, међу којима су се налазили и представници одреда „Ел муџахедин” који су извршили страшне злочине над заробљеним српским борцима и цивилима. Три заробљене жене биле су малтретиране и силоване, док су двојица заробљених српских бораца ликвидирани на путу ка сабирном центру у селу Кестен, који је организован за прихват заробљених припадника ВРС. У овом објекту била је смјештена група од 52 заробљеника, који су подвр-

⁵⁵ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00423, RBiH, Generalštab Armije, Uprava za operativno planiranje, Stanje na ratištu BiH za 11.09.1995. godine, Str. pov. br. 2/21-255, 12.09.1995, 1.

⁵⁶ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00405, RBiH, Generalštab ARBiH, Uprava za moral, Informacije o uspjesima jedinica 2., 3. Korpusa i 28. dKoV Armije RBiH na vozućko-ozrenskom bojištu, Pov. broj 6/1330, 12.09.1995.

⁵⁷ Горан Маунага, „Међу неуништивим”, *Српска војска*, 03.11.1995, 21.

⁵⁸ Мирко Тепшић и др., *2. оклопна бригада* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023), 263.

⁵⁹ Kosta Nikolić, *n.d.*, 475.

гнути најстрашнијим методама мучења, а потом су пребачени у логор Каменицу (општина Завидовићи). Током наредног периода, сва заробљена лица у овом логору била су ликвидирана. То, нажалост, нису биле једине групе заробљених српских бораца.⁶⁰

С обзиром на тортуру коју су доживјеле групе заробљених припадника ВРС, борци и цивили који су се повлачили ка територијама под српском контролом на Озрену пролазили су кроз праву агонију. Наиме, није било једноставно снаћи се у шумовитом простору планине Озрен, а непрестано је вребала опасност од засједа муслиманских снага. Од чега су бježали најјасније се може разумјети из изјаве једног од локалних припадника одреда „Ел муцахедин“: „Гледао сам како странац заробљеном Србину сјече главу моторном пилом“.⁶¹ Велики број лица српске националности заробљен је и у рејону села Лозна.⁶² Старији становници, који нису имали снаге да се извуку ка Озрену, страдали су на кућном прагу.⁶³

Тек након што се већина поменутих догађаја већ одиграла, Алија Изетбеговић је командантима, командирима и борцима АРБиХ 18. септембра 1995. године упутио акт у коме се критикује понашање супротно одредбама Женевске конвенције о правима ратних заробљеника. Наглашено је да је такво опхођење бораца АРБиХ недопустиво.⁶⁴ Нажалост, било је прекасно, јер су бројни злочини над заробљеним припадницима ВРС већ били почињени.

Из разговора које је Изетбеговић водио са командантима АРБиХ у Возући, након што је ово мјесто било заузето, може се закључити да је он имао посебне планове за простор у долини Криваје. Распитивао се о сигурности Возуће и о потенцијалним могућностима за контраудар српских снага. Тражио је од својих команданата гаранције да је тај простор безбједан, како би се ту могле населити муслиманске избјеглице са простора Сребренице и Жепе. Недуго након заузимања Возуће и једног дијела Озрена, у Генералштабу АРБиХ су наводили

⁶⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, Presuda od 15. septembra 2008, 89–105.

⁶¹ Виктор Нужић, Дарио Новковић и Мирослав Љубојевић, *н.д.*, 39; Драга Мاستиловић, *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку* (Београд: Установа Републике Српске у Србији, Удружење „Српско-руски мост“, 2017), 226; Немања Вујић, *н.д.*, 123.

⁶² Мирослав Тохол, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992-1995*, Св. 2 (Цетиње: Светигора, 2000), 346–347.

⁶³ Немања Вујић, *н.д.*, 124.

⁶⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 01081, RBiH, Generalštab Armije, Uprava službe vojne bezbjednosti, Postupanje u skladu sa Ženevskim konvencijama prema zarobljenim pripadnicima agresorskih formacija, zadatak, Broj 7-1/25-115, 24.09.1995.

да је на то подручје могуће населити „тридесетак хиљада становника који су прогнани са привремено окупираних територија РБиХ”.⁶⁵ Да би се такве намјере спровеле у дјело, неопходно је било протјерати српско становништво, што је и учињено.⁶⁶

Према процјенама Генералштаба АРБиХ, до 16. септембра 1995. године заузето је било 250 км² на озренско-возућком дијелу ратишта, од чега су 140 км² заузеле јединице 3. корпуса, а 110 км² јединице 2. корпуса. Посебно је наглашено да су ослобођене путне комуникације Зеница – Жепче – Завидовићи – Бановићи – Тузла и Завидовићи – Маглај, те да је пут из Зенице за Тузлу скраћен за око 100 километара. Истакнуто је и да повлачење српских снага у дубину Озрена омогућује покретање индустријских капацитета у Завидовићима и Маглају.⁶⁷

У командним структурама АРБиХ су инсистирали на сређивању заплијењене документације ВРС, како би се на основу ње дошло до важних оперативних података који би донијели предност снагама нападача у даљим акцијама. Осим тога, посебно је наглашавано да испитивање ратних заробљеника требају вршити старјешине из обавјештајних органа, а затим органи војне безбједности.⁶⁸

Припадници службе војне безбједности 3. корпуса АРБиХ успјели су пресрести писма која је након борби за Возућу непознатом примаоцу слао Абу Харис, припадник одреда „Ел муџахедин”. Посебно је интересантно да је наводио како се у овим борбама АРБиХ налазила под командом одреда „Ел муџахедин”. У једном од писама наведен је и списак са именима 21 погинулог припадника овог одреда у борбама на возућком ратишту.⁶⁹

⁶⁵ „Vožuca „95 Alija Izetbegovic”, <https://www.youtube.com/watch?v=dIg57F8w5hw> (приступљено 27.08.2024); MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00411, RBiH, Generalštab ARBiH, Uprava za moral, Informacija o obilasku jedinica ARBiH koje su učestvovalе u posljednjim oslobodilačkim dejstvima, od strane k-danta GŠARBiH armijskog generala Rasima Delića, Pov. broj. 6/1434, 24.09.1995.

⁶⁶ Бојан Димитријевић, „Војска брза као вјетар”: Војска Републике Српске у рату 1992–1995. (Бања Лука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју, 2023), 358.

⁶⁷ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00406, RBiH, Generalštab Armije, Najnoviji rezultati Armije RBiH, Broj 1-1/1260-1, 16.09.1995, 3.

⁶⁸ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00805, ARBiH, Komanda 35. divizije, Komanda 328. bbr, Postupak sa zaplijenjenom dokumentacijom i ratnim zarobljenicima, Naređenje, Str. pov. br. 02/2-1149/95, 14.09.1995.

⁶⁹ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00669, ARBiH, 3. Korpus, Odjeljenje službe bezbjednosti, Odred „El mudžahedin”, operativna saznanja, Broj 03/1-174-223, 16.09.1995, 1–3.

У анализи операције „Ураган-95”, коју су након рата сачинили у Команди 2. корпуса, наведено је да су током њеног извођења погинула 104 борца из ове формације. Теже рањених било је 218, док је 456 бораца лакше рањено. У овој анализи је процијењено да је број губитака у српским редовима износио око 750 лица.⁷⁰ Међутим, тачан број погинулих припадника 3. корпуса у овим борбеним дејствима никада није утврђен. Према подацима које у свом дјелу о овим догађајима износи истраживач овог простора, Ненад Цвјетковић, у обручу Возуће приликом извођења операција „Ураган-95”, односно „Фарз-95”, погинуло је или нестало 238 српских бораца. У периоду који је услиједио након завршетка ових борбених дејстава, српска страна је установила да се 469 лица сматра несталим на поменутом подручју. Међу њима је био велики број заробљеника, од којих је знатан дио након рата ослобођен. Ипак, многа лица српске националности, која су нестала у ширем рејону Возуће септембра 1995. године, ни до данас нису пронађена.⁷¹

Највећи дио српске имовине на заузетом подручју муслиманске формације су опљачкале и уништиле. Манастир посвећен Светој Тројици крај ријеке Возућице био је похаран и девастиран. Сличну судбину доживјеле су и црква Светог великомученика Георгија у Стогу, као и све друге цркве на овом подручју. Осим тога, рушени су и девастирани споменици на православним гробљима.⁷² Одред „Ел муцахедин”, који је одиграо једну од најзначајнијих улога у муслиманском нападу на ово подручје, као и у почињеним злочинима, био је похваљен за своје дјеловање од Генералштаба АРБиХ. Генерал Расим Делић је након завршетка рата значком „Златни љиљан” одликовао 11, а признањем „Сребрни штит” девет припадника овог одреда.⁷³

Командни кадар АРБиХ је сматрао да догађаји на озренско-возућком ратишту требају бити увертира за заузимање Добоја.⁷⁴ Међутим, локалне озренске јединице, уз велику помоћ 2. оклопне бри-

⁷⁰ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00407, Vojska Federacije BiH, Komanda 2. korpusa, Operativno-taktička analiza „Oslobođanje Vozuće i Ozrena” („Uragan-95”), decembar 1999, 11.

⁷¹ Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 534–539.

⁷² Исто, 543; Мирослав Тохол, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992-1995*, Св. 1 (Цетиње: Светигора, 2000), 563; Слободан Милеуснић, *Духовни геноцид: преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира и других црквених објеката у рату 1991–1995 (1997)* (Београд: Музеј Српске православне цркве, 1997), 63; Немања Вујић, *н.д.*, 125.

⁷³ Kosta Nikolić, *н.д.*, 477, 480.

⁷⁴ MKSJ, OSS, IT-04-83: Delic, dokaz 00406, R BiH, Generalštab Armije, Najnoviji rezultati Armije R BiH, Broj 1-1/1260-1, 16.09.1995, 2.

гаде, успјеле су се консолидовати и зауставити повлачење. Линија одбране је успостављена недалеко од манастира Светог Николе на Озрену, који представља најважнији духовни центар за српски народ на овом подручју и свједочи о њиховом вишевијековном присуству у овим крајевима. Јединице ВРС нису дозволиле да још једна српска светиња дође под контролу муслиманских снага, па је уз велике напоре овај дио Озрена сачуван. Борбе на Озрену окончане су склапањем примирја 12. октобра 1995. године. Дејтонски мировни споразум, потписан 21. новембра исте године, овјерио је етничко чишћење извршено у долини Криваје и једном дијелу Озрена који су припали Федерацији Босне и Херцеговине (ФБиХ). Манастир на Озрену остао је, ипак, у оквирима Републике Српске.⁷⁵

Неповољан расплет ратне ситуације за српску страну у ширем рејону Возуће и дијела Озрена био је једна од тема анализираних у Команди Првог крајишког корпуса ВРС. Анализу о узроцима и посљедицама непријатељских дејстава генерал-потпуковник Момир Талић, командант Првог крајишког корпуса, упутио је Главном штабу ВРС 2. новембра 1995. године. У њој је наведено да су српске снаге на поменутом подручју биле изузетно исцрпљене због дуготрајне одбране велике зоне одговорности и непрекидних напада противника. Постојање мјешовитих састава у овом рејону отежавало је руковођење и командовање. У анализи су поменути и бројни други мањи проблеми са којима су се суочавале српске снаге на овом подручју. Посебно је истакнуто да је један од важних узрока губитка територије била чињеница да је цивилно становништво претходно у потпуности напустило Возућу и друга околна мјеста. Наглашено је и да су јединице са територије општина Лукавац (2. озренска лака пјешадијска бригада), Маглај (3. озренска лака пјешадијска бригада) и Завидовићи (4. озренска лака пјешадијска бригада) биле препуштене саме себи, с обзиром на то да су органи власти тих општина били „фиктивно формиран без икаквих могућности да воде материјалну бригу о јединицама и цивилном становништву, а посебно о бризи породица бораца, што је индиректно утицало на енорман број дезертера из наведених јединица, уплитање у руковођење и командовање, као и утицај на морал бораца за одбрану српских простора.”⁷⁶

⁷⁵ Немања Вујић, *н.д.*, 125; Ненад М. Цвјетковић, *н.д.*, 523; Мирко Тепшић и др., *н.д.*, 263–270.

⁷⁶ Горан Латиновић, „Губитак територија 1995. у извјештајима и анализама Војске Републике Српске”, у: *Тридесет година Републике Српске (1992–2022): искуства*

Посебан проблем за српску страну стварала је и информативна блокада и веома јака пропаганда ратних непријатеља. Поједине јединице ВРС на озренско-возућком ратишту самовољно су напуштале борбене положаје, а разлоге за такво поступање Команда Првог крајишког корпуса видјела је у нефункционисању руковођења и командовања, самовољи појединих група и неангажовању најодговорнијих старјешина у одсудним моментима. Поједине јединице напуштале су положаје без ичијег наређења, као и без контакта са противником, иако су у тим тренуцима имале довољно муниције, хране и средстава везе, а неке од њих у првој фази дејстава чак нису имале ни губитака у живој сили.⁷⁷

За ратне злочине почињене у долини Криваје осуђени су неки од команданата у АРБиХ. Генералу Расиму Делићу је, 15. септембра 2008. године, у Хашком трибуналу изречена затворска казна у трајању од три године, док је генерала Сакиба Махмуљина Суд БиХ другостепеном пресудом, изреченом 28. априла 2022. године, правоснажно осудио на осам година затвора. Махмуљин је недуго након тога, под сумњивим околностима, напустио Босну и Херцеговину и отишао у Турску „на лијечење”.⁷⁸

У долину Криваје се након рата вратио веома мали број Срба. Најјасније свједочанство о томе дају резултати пописа за Возућу, која је била једно од најбројнијих српских насеља на овом подручју. По попису из 1991. године у Возући је живјело 1.305 Срба, док их је 2013. године пописано свега 47.⁷⁹ Посљедњих година, у знак сјећања на страдање и прогон Срба са овог простора, организује се „Марш стазом егзодуса”, чији учесници симболично прелазе пут од Тумара до Стога. Тим истим путем повлачио се српски народ из долине Криваје, напуштајући своје домове. Учесници овог марша исказују посебно незадовољство због чињенице да тијела многих Срба са овог простора ни до данас нису пронађена.⁸⁰

прошлости и изазови будућности. Зборник радова са научног скупа, гл. и одг. уредник Душан Павловић (Бања Лука: Центар за друштвено-политичка истраживања Републике Српске, 2023), 84-85.

⁷⁷ Исто, 85.

⁷⁸ https://www.glassrpske.com/cir/novosti/vijesti_dana/sud-bih-mahmuljin-nije-urucen-na-izdrzavanje-kazne-jer-je-na-lijecenju/428800 (приступљено 29.8.2024).

⁷⁹ <http://www.statistika.ba/?show=12&id=11177> (приступљено 29.8.2024).

⁸⁰ <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=525950> (приступљено 29.8.2024).

Закључна разматрања

Од самог почетка рата, простор у долини Криваје био је од изузетне стратешке важности за ВРС, али и за АРБиХ. На том подручју уточиште је нашао велики број Срба из различитих крајева средње Босне. Уз повремену подршку осталих јединица ВРС, ослоњени на српске борце са Озрена, браниоци Возуће су преко три године успијевали да одоле нападима знатно бројнијих муслиманских снага. Због своје упорне одбране, али и стратешког значаја, ово мјесто је добило велику медијску и политичку пажњу.

Од самог почетка рата Срби са овог подручја су се одлучили за дефанзивну стратегију. Сарадња војних и цивилних органа власти омогућавала је борцима овог краја прилично успјешно вођење рата. Ипак, како је вријеме одмицало напади снага АРБиХ постајали су све жешћи, а губици у српским редовима су се повећавали. Иако исцрпљени дуготрајним борбама са неупоредиво бројнијим противником, браниоци Возуће нису хтјели да се повуку и оставе своје домове небрањеним.

Посебну тешкоћу представљало је укључивање одреда „Ел муцахедин“ у рат на овом подручју. Бомбардовање српских положаја које је вршио НАТО искористиле су муслиманске снаге, с намјером да овладају долином Криваје. Нападна акција јединица АРБиХ усмјерена ка ширем рејону Возуће, која је почела 10. септембра 1995. године, била је убједљиво највећа до тада на овом подручју. Јединице ВРС нису успјеле издржати. Извршено је повлачење ка Озрену, а огроман број бораца и цивила био је заробљен, а недуго након тога и погубљен на најбруталнији начин. Највећа злодјела чинили су добровољци из исламских земаља који су се борили у одреду „Ел муцахедин“.

Свим овим догађајима руководио је политички врх РБиХ. Сам Алија Изетбеговић је имао намјеру да на освојено подручје насели муслиманске избјеглице из Сребренице и Жепе, а да би се то остварило неопходно је било да се Срби етнички очисте са овог простора, у чему се и успјело. Број Срба у долини ријеке Криваје сведен је данас на ниво статистичке грешке. Током муслиманског напада на овај простор пљачкана је и уништavana српска имовина, а слично се догодило и са православним црквама и другим вјерским објектима које су Срби кроз вијекове подизали и чували. Нападаци су уништавали и православна гробља. Жељело се избрисати чак и сјећање на српско постојање на овом подручју. Ипак, код Срба из овог краја раз-

вијена је култура памћења на догађаје из јесени 1995. године, али и троипогодишњу херојску одбрану долине Криваје.

Извори и литература

Необјављени извори

Onlajn arhiva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Objedinjeni sudski spisi (OSS), IT-04-83: Delic.

Објављени извори

Nacionalni sastav stanovništva: rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991. Sarajevo: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, 1993.

Интернет извори

„Vozuca ‘95 Alija Izetbegovic”, <https://www.youtube.com/watch?v=dIg57F8w5hw> (приступљено 27.08.2024).

https://www.glassrpske.com/cir/novosti/vijesti_dana/sud-bih-mahmuljin-nije-upucen-na-izdrzavanje-kazne-jer-je-na-lijecenju/428800 (приступљено 29.8.2024).

<https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=525950> (приступљено 29.8.2024).

<http://www.statistika.ba/?show=12&id=11177> (приступљено 29.8.2024).

Мемоаристика

Budaković, Sulejman – Tetak. *Mostar i 4. korpus Armije RBiH u odbrambeno oslobodilačkom ratu: 1992 – 1994. godina: sjećanja.* Tuzla: Sulejman Budaković, 2021.

Izetbegović, Alija. *Sjećanja: autobiografski zapis.* Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001.

Штампа

Prva linija, Sarajevo, 1995.

Српска војска, Сарајево, 1995.

Литература

Бороња, Ђуро. *Ваздухопловство и противваздушна одбрана у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992–1995*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

Боројевић Данко и Драги Ивић. *Војска Републике Српске: 12. мај 1992 – 31. децембар 1995*. Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014.

Вујић, Немања. „Егзодус Срба из долине Криваје 1992-1995”. У: *Хумски зборник 2. Српски идентитет и историјски процеси*. Уредник Симо Радић, 116–129. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024.

Димитријевић, Бојан. *„Војска брза као вјетар”: Војска Републике Српске у рату 1992–1995*. Бања Лука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју, 2023.

Димитријевић, Бојан. *Генерал Младић и Војска Републике Српске*. Београд: *Satena mundi*, Институт за савремену историју, 2019.

Ђуровић, Катарина. *„Учешће муџахедина у грађанском рату у Босни и Херцеговини деведесетих година двадесетог века”*. Мастер рад, Универзитет у Београду, Академске студије Тероризам, организовани криминал и безбедност, 2019.

Којић, Милорад, Невенко Врањеш, Виктор Нуждић, Дарио Новковић. *Намјерном силом на Републику Српску*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023.

Латиновић, Горан. „Губитак територија 1995. у извјештајима и анализама Војске Републике Српске”. У: *Тридесет година Републике Српске (1992–2022): искуства прошлости и изазови будућности*. Зборник радова са научног скупа. Главни и одговорни уредник Душан Павловић, 71–92. Бања Лука: Центар за друштвено-политичка истраживања Републике Српске, 2023.

Мастиловић, Драга. *Затрирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: Установа Републике Српске у Србији, Удружење „Српско-руски мост”, 2017.

Милеуснић, Слободан. *Духовни геноцид: преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира и других црквених објеката у рату 1991–1995 (1997)*. Београд: Музеј Српске православне цркве, 1997.

Nikolić, Kosta. „Mudžahedini u Armiji Bosne i Hercegovine 1992–1995.”. *Istorija 20. veka*, XLI, br. 2, (2023), 455–482.

Нинковић, Живомир. *Ваздухопловство и противваздушна одбрана Војске Републике Српске у рату 1992–1995. године*. Зворник: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”, 2021.

Нуждић Виктор, Дарио Новковић и Мирослав Љубојевић. *Страдање Српчана на озренско-возућком ратишту*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица; Србац: Општина Србац, Борачка организација Општине Србац, 2018.

Пејић, Ранко. *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања*. Београд: Мирослав; Бања Лука: Друштво историчара Републике Српске, 1998.

Радаковић Борис и Јовица Рудић. „Кратак преглед појединих ратних операција 1992–1995. године”. У: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату: историјски преглед*. Уредник Предраг Лозо, 213–226. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018.

Радишић, Алекса, Душан Кузмановић, Милорад Купрешак, Лазо Ристић. *Теслић у одбрамбено-отаџбинском рату (1992–1995)*. Бања Лука: Борачка организација Републике Српске; Теслић: Општинска борачка организација, 2018.

Симовић, Владе. „Религијско обликовање бошњачке нације”. *Политеиа*, IV, бр. 8, (2014), 351–369.

Тепшић, Мирко, Драгомир Кесеровић, Стаменко Новаковић, Гојко Кнежевић, Мико Шкорић, Борислав Којић, Младен Ољача, Мирослав Шукало, Мирко Васић, Новак Станић. *2. оклопна бригада*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023.

Тохол, Мирослав. *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992–1995*, Св. 1. Цетиње: Светигора, 2000.

Тохол, Мирослав. *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини 1992–1995*, Св. 2. Цетиње: Светигора, 2000.

Цвјетковић, Ненад М. *Битка за Возућу (1992–1995)*, 2. допуњено издање. Београд: Јован Чакаревић; Добој: Удружење Завидовићана, 2024.

СИА. *Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995*, Vol. I. Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002.

MA Georgije Vulić, Senior Research Assistant
Institute of Historical Sciences, University of East Sarajevo
Pale, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
E-mail: georgijevulic999@gmail.com

THE END OF AN EPIC: THE BREAKDOWN OF THE ARMY OF REPUBLIKA SRPSKA IN THE WIDER AREA OF VOZUĆA IN SEPTEMBER 1995

(Summary)

During the first three years of the Defensive-patriotic war, members of the VRS successfully defended their positions in the Krivaja River valley from attacks by Muslim forces. Due to this situation, Vozuća became a symbol of the defense of the Republic of Srpska. However, with the strengthening of Muslim units and the onset of NATO bombing of VRS positions, the defenders of Vozuća faced an extremely difficult situation. In a major offensive by the so-called ARBiH during the autumn of 1995, Vozuća was captured, and the Serbian population fled the Krivaja River valley. During this period, a large number of Serbian prisoners were brutally executed. Significant in this were the volunteers from Islamic countries who joined the ARBiH and operated within the „El Mujahideen” unit. The political leadership of the so-called RBiH, led by Alija Izetbegović, aimed to resettle Muslim refugees from Srebrenica and Žepa in the Krivaja valley. To achieve this, ethnic cleansing of Serbs in the area was necessary. This was accomplished, as there are now virtually no Serbs left in the Krivaja valley. During the Muslim attack on Vozuća and its surroundings, Serbian property

was looted and destroyed. Orthodox churches and cemeteries were also devastated. The attackers intent was evidently to erase any trace of Serbian presence in the area. Nevertheless, the Serbs from the Krivaja valley have managed to develop a culture of memory regarding the events of autumn 1995 and the three-and-a-half-year heroic defense of the Krivaja valley.

KEY WORDS: *Vožuća, offensive, Ozren, NATO, crimes, Mujahideen, Army of Republika Srpska, Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina.*

Огледи

УДК: 355(497.1)“1948/1954“(049.32)
COBISS.SR-ID 161835529
DOI број: 10.5937/vig2402155N

Језик рада: Српски
Примљен: 01.12.2024.
Прихваћен: 30.12.2024.
Тип рада: научна критика

ОСВРТ НА МОНОГРАФИЈУ БОЈАНА ДИМИТРИЈЕВИЋА – COMINFORM CRISIS. SOVIET-YUGOSLAV STAND-OFF 1948–1954, HELION AND COMPANY LTD.,WARWICK, 2023, 88+X.

„Године у Југославији су или кишне или сушне, али све су историјске” – прибележио је својевремено иронични Влада Булатовић Виб. Четрдесет осма, међутим, не само да је била „историјска”, већ је представљала једну од највећих „вододелница” у југословенској историји. Југословенско-совјетски сукоб, који је средином 1948. интернационализован и постао јаван, оставио је огромне последице, како на спољнополитичку оријентацију Београда у годинама хладног рата, тако и на унутрашње прилике у Југославији током наредних деценија. Шире посматрано, сукоб из 1948. имао је велики утицај на природу односа унутар социјалистичког лагера и унео је, по речима једног од највећих познавалаца те проблематике Леонида Јановича Гибианског, „веома озбиљне промене у општи обрис блоковске конфронтације на међународној сцени, посебно у Европи”. Имајући у виду поменуте „унутрашње” и међународне последице четрдесет осме, не чуди што су дешавања те године привлачила и привлаче видну пажњу домаће и иностране научне јавности, што потврђују бројни чланци, монографије, колективне монографије, зборници научних радова и збирке докумената који су објављени претходних деценија. Говорећи пре 35 година о југословенско-совјетском сукобу, Вlado Дапчевић је истакао да је „о ријетко ком догађају [...] у Југославији присутно толико мастила колико је присутно о четрдесет осмој

години". У односу на 1989. годину, када су наведене речи изговорене, променило се много тога – дошло је до пада Берлинског зида и слома комунистичког друштвено-политичког система у Источној Европи, нестао је биполарни свет и завршен је хладни рат, а са историјске сцене сишли су и Југославија и Совјетски Савез. То је више него довољно разлога да нове генерације историчара преиспитају претходна сазнања, да претресу старе изворе и поставе нова питања, да покрену и изуче нове теме и у корпус научног знања укључе оно што нуде (богати!) нови извори који су у међувремену постали доступни.

Имајући у виду узроке, ток, последице и различите аспекте сукоба Југославије и Совјетског Савеза, можемо се сложити са речима Бранка Петрановића који је за четрдесет осму говорио да је у питању „блок оријашких размера”. Осим државне, партијске, идеолошке, политичке, персоналне (сукоб вођа), економске и културне, сукоб из 1948. имао је и војну димензију. Управо последњем – војним аспектима сукоба – посвећена је књига *Cominform Crisis. Sovet-Yugoslav Stand-Off 1948–1954*, коју овим путем желимо представити домаћој научној јавности. Аутора књиге, научног саветника и заменика директора Института за савремену историју др Бојана Димитријевића, свакако, није потребно посебно представљати. Међутим, како „најприје ваља знати ко говори” (а тек потом „и што говори”), овом приликом ћемо укратко поменути пар ствари. Пре свега, треба имати у виду да је реч о изузетно плодном аутору чију библиографију чини „преко 80 књига и 130 научних чланака” (стр. 88). У вези са темом монографије *Cominform Crisis* посебно бисмо истакли да је у питању историчар у чијем истраживачком фокусу се налазе теме и питања из војне историје Југославије. Уже посматрано, још од постдипломских, а пре свега докторских студија, Б. Димитријевић је нарочиту пажњу посвећивао различитим питањима из историјата Југословенске (народне) армије, а посебно у периоду друге половине четрдесетих и прве половине педесетих, односно током година на које се односи ова монографија. Писању књиге *Cominform Crisis* претходило је, дакле, вишедеценијско бављење наведеном проблематиком, као и низ објављених чланака и монографија које су релевантне за разматрање тематике.

Књига *Cominform Crisis* објављена је 2023. године у Великој Британији, у едицији *Europe@War* издавачке куће *Helion & Company Limited*. Реч је о једном од најугледнијих издавача специјализованих за војну историју, са – из наше перспективе посматрано – огромном годишњом продукцијом. Од оснивања издавачке куће, 1996. године, до данас, Хелион је објавио скоро 1.200 књига. У последње време годишње издаје око 100 нових наслова који се односе на војну историју у периоду од позног средњег века до данашњих дана. У едицији „Европа у рату” објављују се књиге које нуде нова сазнања и увиде у различита питања у вези са оружаним сукобима и војним снагама у Европи у периоду од 1945. године до данас. До сада је у оквиру поменуте едиције објављено 40 наслова, а издавач је најавио штампање још 11 књига. Међу 40 објављених наслова, осам се односи на простор бивше Југославије. Од тога, Б. Димитријевић самостално или у коауторству потписује седам књига, а вреди напоменути да је едиција „отворена” управо његовом монографијом *The Trieste Crisis 1953. The First Cold War Confrontation in Europe*. Од 11 најављених књига, на простор бивше Југославије односе се две, а Б. Димитријевића, поново, срећемо као аутора једне од њих. Шта можемо рећи на основу наведених бројки и података? Прво, да је простор који насељавамо изузетно трусан и да – посебно у европским оквирима – „производи” не само доста, већ и превише „историје”. Друго, да домаћа историографија и аутори имају шта да понуде престижним страним издавачима, да могу (равноправно!) да се укључе у савремене историографске токове и иностраној научној и широј јавности презентују своје научне резултате и сазнања. Треба нагласити да је читава едиција *Europe@War* конципирана по одређеном шаблону у погледу обима, стила излагања и са великим бројем различитих фото-прилога. На основу увида у монографију *Cominform Crisis* и остале књиге из едиције, можемо рећи да такве публикације – концизно написане, са обиљем различитих фотографских и других прилога, штампане на квалитетном кунстдрук-папиру, намењене научној, али и широј јавности – спадају у домен онога што називамо „јавном историјом” („прошлост која се нуди јавној потрошњи”, како је то „дефинисао” Џон Тош).

*

На почетку монографије *Cominform Crisis* налазе се садржај и основни подаци о издању (стр. 1), потом следе изјаве захвалности (стр. 2), списак скраћеница (стр. 2) и увод (*Introduction*), који има карактер предговора (стр. 2–3). Средишњи, најважнији део књиге чини седам великих поглавља: 1. *Tito's Partisan Army Goes into Peacetime* (стр. 3–15); 2. *The Sovietisation of the Yugoslav Army* (стр. 15–22); 3. *Cooperation with the People's Democracy Armies* (стр. 22–30); 4. *Into the Conflict – 1948* (стр. 31–37); 5. *Clashes on the Borders and Yugoslav Defence Preparations* (стр. 38–51); 6. *The Yugoslav Army Under Pressure* (стр. 51–64); 7. *To the End of the Crisis* (стр. 65–76). Наведена поглавља подељена су на 38 потпоглавља, што доприноси прегледности. . После основног текста књиге, у форми прилога дат је *Yugoslav Army Order of Battle* са краја 1950. године (стр. 77–78), а монографија је засвођена списком коришћених извора, периодике и литературе (стр. 79–80), енднотама (стр. 81–87) и подацима о аутору (стр. 88). На средини књиге налази се десет страна са прилозима (илустрације и фотографије) које не улазе у основну нумерацију текста, већ су засебно пагиниране (стр. I–X). Рачунајући и њих, књига, заправо, има 98 страна и то великог, А4 формата. Шире посматрано, кроз текст целе монографије проткани су разноврсни прилози, тако да у књизи, свеукупно посматрано, наилазимо на две карте, три табеле, 15 илустрација у боји (тенкови, оклопна возила и авиони) и чак 161 фотографију. Наведени прилози приближавају читаоцу проблематику којом се бави монографија и пружају особен увид у једно време и догађаје. Нарочито треба истаћи вредност фотографија које представљају сјајне историјске изворе и омогућавају нам да ближе и потпуније сагледамо прошлу стварност о којој је у књизи реч. Монографије Б. Димитријевића и иначе обилују бројним и вредним фотографским сведочанствима и, на основу увида у низ издања, поуздано се може рећи да је на њиховом прикупљању рађено годинама. Вреди напоменути да су у дело *Cominform Crisis* унете не само фотографије које се чувају у установама попут Медија центра „Одбрана” и Музеја Југославије, већ и оне која се налазе у поседу потомака различитих истакнутих личности – од највиших комунистич-

ких функционера, попут Александра Ранковића, преко официра Југословенске (народне) армије до чувеног фотографа Ристе Марјановића.

*

После предговора који уводи читаоца у проблематику којом се бави монографија и даје основне податке о књизи, следе три поглавља за која можемо рећи да имају карактер увода и односе се на период од 1945. до 1948. године. У првом поглављу књиге – *Tito's Partisan Army Goes into Peacetime* – аутор се бавио преласком партизанске армије у мирнодопски живот. После скретања пажње на улогу коју је Југословенска армија имала приликом успостављања комунистичке власти у земљи, Димитријевић се осврнуо на процес демобилизације који је током 1945. и 1946. спроведен поступно, у три таласа и, с друге стране – указао на почетак регрутације у септембру 1946. године, што је представљало „последњи корак у трансформацији партизанске армије у регуларну, мирнодопску Југословенску армију”. Аутор је напоменуо да је Југословенска армија била, како се у то време говорило, „ковачница новог човека” и истакао њену улогу у ширењу социјалистичких идеја у југословенском друштву. Дужна пажња посвећена је бројности и структури командог кадра који су већином чиниле партизанске старешине, али и официри бивше југословенске војске, односно војске Краљевине Југославије. Аутор је указао на проблем недостатка образованих, школованих официра у Југословенској армији, приказао социјалну и националну структуру официрског кора (са детаљнијим освртом на генерале) и истакао значај и улогу „Шпанаца”. Релативно доста простора посвећено је мирнодопској организацији Југословенске армије, као и разноликом наоружању и опреми којима се служила – од оног југословенске производње, преко заплењеног, трофејног немачког и италијанског наоружања, до оружја и оруђа који су добијани од западних савезника и Совјетског Савеза. Упркос свим напорима који су предузимани да се изврши стандардизација наоружања и опреме, та шароликост, и проблеми који су проистицали из ње, остали су карактеристика Југословенске армије све до почетка педесетих када је почела да пристиже америчка војна помоћ. На

крају поглавља Димитријевић се осврнуо и на организацију и рад безбедносних и обавештајних служби – почевши од Одељења за заштиту народа (ОЗНА) и Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ), преко Управе државне безбедности (УДБА) и Kontraобавештајне службе (КОС) који су настали 1946. поделом, односно реорганизацијом ОЗНЕ, до војнообавештајне службе. Осим поменутог, читаоци су у првом поглављу, у основним цртама, упознати и са улогом појединих истакнутих личности, попут министра народне одбране (до 1953) и врховног команданта маршала Јосипа Броза Тита, заменика министра одбране (а од 1953. и министра, односно државног секретара за послове народне одбране) Ивана Гошњака; шефа ОЗНЕ, а потом УДБЕ, Александра Ранковића и првог човека КОС-а Јефтимија Јефта Шашића.

Војна сарадња између „прве и највеће земље социјализма” и њеног, како су у то време на Западу сматрали, „сателита број 1”, која се до 1948. године одвијала на најтешњим основама, тема је другог поглавља *The Sovietisation of the Yugoslav Army*. Различита искуства из „домовине социјализма” у послератном периоду су у Југославији коришћена као узор на основу кога је требало организовати државу, њене органе и установе, па је тако и Црвена армија – која је доживљавана као „најјача војна сила на свијету” (Гојко Николиш) – представљала модел на који су се угледали југословенски комунисти приликом „изградње” и уређивања Југословенске армије. Један од начина на основу којег се вршила „совјетизација” Југословенске армије био је путем ангажмана више стотина („преко 350”) совјетских војних саветника и инструктора. Они су у Југославију почели да стижу још у току 1944. године, када их је, како наводи Б. Димитријевић, пристигло најмање 117. Интересантно је поменути да је у току 1945. године, као што можемо видети из руске историографије, од свих источноевропских држава управо у Југославији био ангажован највећи број совјетских војних стручњака. Њихова делатност имала је значајан утицај на развој Југословенске армије (нарочито у ваздухопловству и војном школству). Други важан канал за ширење совјетских искустава представљали су обука и школовање Југословена на различитим совјетским војним училиштима. Димитријевић

указује на то да се у изворима могу наћи различите бројке и у основном тексту наводи податак да је 5.100 Југословена боравило у „првој земљи социјализма”. Трећа важна тема која је обрађена у поглављу односи се на питање испоруке совјетског наоружања и војне опреме који су у Југославију допремани од 1944. до 1948. године. Југословенски комунисти су још током међуратног периода сматрали да СССР има „најбоље наоружање на свету” (Светозар Вукмановић Темпо), а Београд је, као и на другим пољима, очекивао да ће од Москве добити „братску”, „интернационалистичку помоћ” и на том плану. Димитријевић је у основним цртама, али на заокружен начин, приказао испоруку различитог наоружања и војне опреме које је Југословенска армија добијала из Совјетског Савеза (различито пешадијско наоружање, топови, хаубице, тенкови, самоходни топови, авиони...).

После уводних напомена о термину „народна демократија”, кратког приказа стања на југословенским границама, на којима су се највећим делом налазиле управо државе тог „типа”, те осврта на спољнополитичке амбиције Тита на Балкану, аутор се у трећем поглављу – *Cooperation with the People's Democracy Armies* – бавио сарадњом Југословенске армије са војскама Албаније, Бугарске, Чехословачке, Пољске, Румуније, као и пружањем помоћи Демократској армији Грчке. Највише пажње посвећено је питањима пружања помоћи албанској армији и разноврсној подршци коју су грчки комунисти добијали од Југославије током грађанског рата (1946–1949). Однос Југославије и Албаније током првих послератних година јесте, да се послужимо речима Стевана К. Павловића, да је „подсећао у малом на везу која је постојала између СССР и Југославије”. У складу с тим, Београд је пружао различиту и значајну војну помоћ Тирани (слање инструктора, обука и школовање старшина у југословенским војним школама, испоруке наоружања и различите војне опреме...). Када је о помоћи грчким комунистима реч, Југославија је од 1946. до 1948/49. представљала главни ослонац Демократске армије Грчке коју је „наоружавала”, „хранила”, „облачила” и чије борце је лечила. Осим приказа различитих видова велике помоћи коју су грчки комунисти добијали из ФНРЈ, Б. Димитријевић се у поглављу осврнуо и на низ инцидената на југо-

словенско-грчкој граници и „мали рат” који је на том простору вођен од 1946. до 1949. године. У складу са тадашњом свесловенском, панславистичком политиком, коју је инспирисала Москва, и идејама о повезивању Словена „од Јадрана до Јапана”, Југословенска армија је у послератним годинама развијала сарадњу са бугарским, чехословачким и пољским оружаним снагама. Пишући о сарадњи са источним суседом, Димитријевић се посебно задржао на школовању Бугара у југословенским војним школама и академијама, као и на питању предаје 291 авиона Југословенској армији, чиме је значајно, у „квантитативном” смислу, побољшан састав Југословенског ратног ваздухопловства. Наведени авиони представљали су „вишак” у односу на број који је Бугарској, на основу мировног уговора од 10. фебруара 1947, било дозвољено да има. Захваљујући добрим односима између Јосипа Броза Тита и Георги Димитрова, Софија је одмах после потписивања уговора уступила Југославији прекобројне авионе. Војна сарадња са Чехословачком односила се, пре свега, на куповину различитих возила (у првом реду камиона) и лаких авиона, а када је о односима са Пољском реч, вреди указати на „размену” студената на војним академијама. Димитријевић се у оквиру поглавља кратко осврнуо и на војне везе са Румунијом, које нису биле нарочито развијене.

*

Од четвртог поглавља (*Into the Conflict – 1948*) до краја књиге, аутор се бавио различитим питањима која су, на војном плану, пратила избијање, ток и завршетак вишегодишњег југословенско-совјетског сукоба. На почетку четвртог поглавља Димитријевић се, прво, осврнуо на одређена спорна питања која су претходила избијању сукоба 1948. године, попут различитих инцидената који су пратили наступање Црвене армије током борби за ослобођење Југославије или врбовање Југословена који су школовани на совјетским војним училиштима. Почетак 1948. на војном плану обележила су два питања: 1) неуспешни преговори за даље набавке совјетског наоружања и пружање помоћи за развој војне индустрије ФНРЈ, које је, као и у случају економских односа, карактерисао „судар” између великих, амбициозних планова

Београда и ограничених могућности „прве земље социјализма“; 2) проблем који је настао услед незадовољства Москве одлуком да се једна југословенска дивизија упути у Албанију како би се парирало могућим грчким „провокацијама“. Већ тада се видело да су југословенско-совјетски односи доспели у „ћорсокак“, а следило је даље погоршање: Москва је 18. марта опозвала све војне саветнике и инструкторе из ФНРЈ. Убрзо после тога, 27. марта 1948, Централни комитет Свесавезне комунистичке партије (бољшевика) упутио је југословенском руководству познато писмо, а три месеца касније, на још један пажљиво одабран историјски датум (28. јун), донета је Резолуција Информбироа „о ситуацији у Комунистичкој партији Југославије“. Аутор истиче четири велика проблема са којима се Југословенска армија суочила услед почетка сукоба и прекида војних односа са Совјетским Савезом: 1) прекид снабдевања Југословенске армије наоружањем, опремом, муницијом, резервним деловима из СССР-а; 2) потпуна упућеност (захваљујући делатности војних саветника) совјетске стране у стање, планове и распоред јединица Југословенске армије; 3) неки припадници Југословенске армије били су заврбовани од различитих совјетских обавештајних служби; 4) опасност да се 2.181 километар дуге границе са Албанијом, Бугарском, Румунијом и Мађарској претвори у линију фронта.

У оквиру четвртог поглавља аутор се осврнуо и на повлачење југословенских студената и официра који су се школовали у војним школама и академијама „домовине социјализма“ и опозив југословенских саветника и војног особља из Албаније, као и одлазак из ФНРЈ албанских, а потом и бугарских питомаца који су се обучавали и школовали на различитим војним училиштима. Већ током лета 1948. дошло је до првих граничних инцидената, чиме је, практично, по речима Едварда Кардеља „започела [...] битка на живот и смрт“. Нарочита пажња посвећена је борби против „унутрашњих непријатеља“ у војним редовима. Само до краја 1948. у редовима Југословенске армије забележено је чак 2.477 иступања у прилог Резолуције и Информбироа. Димитријевић се осврнуо на познатије случајеве, попут неуспешног бекства и убиства генерала Арса Јовановића; указао је на делатност КОС-а

и нарочито УДБЕ у борби против присталица Информбиороа; об- радио питање стварање мреже логора за изолацију политичких противника, посебно Голог отока, који је постао симбол репресив- них мера које су пратиле сукоб са Информбиороом; скренуо пажњу на размере репресије, али и на „неоправданост” великог броја из- ведених хапшења (у току 1949. чак 47%, према подацима које је 1951. изнео Александар Ранковић критикујући рад УДБЕ).

Наредно, пето поглавље (*Clashes on the Borders and Yugoslav Defence Preparations*) посвећено је југословенским плановима за одбрану и сукобима, односно „малом рату” који је вођен на југословенским границама. Димитријвић се прво, на почетку поглавља, осврнуо на различите мере које је Београд предузимао како би се што боље припремио за (могућу) агресију са Истока (припреме за мобилизацију, разрада планова за одбрану, дислока- ција јединица, измештање војних фабрика у унутрашњост земље, фортификацијски радови, припрема за онеспособљавање важних предузећа и саобраћајница...). Упркос војном притиску и сукобима на границама, ратној психози која је владала у Југославији, оба- вештајним проценама и појединим сведочанствима тадашњих актера, из монографије *Cominform Crisis* јасно видимо да напад СС- СР-а и његових „сателита” није био изгледан. У наставку поглавља аутор је, по годинама, навео различите типичне и „важније” гра- ничне провокације и инциденте (усмене провокације; цепање па- рола; померање граничних ознака; отварање ватре на граничаре и напади на карауле; убацавање наоружаних појединаца и гру- па који су постављали заседе или „шпијунирани”; осветљавање југословенске територије рефлекторима током ноћи и ометање граничара преко дана уз помоћ великих огледала; војне вежбе и маневри јединица у пограничној зони; заузимање речних острва; убацавање пропагандног материјала...) током којих је долазило и до рањавања, погибија и отмица југословенских униформиса- них лица. Засебно су обрађене повреде југословенског ваздушног простора, као и обавештајни рат који је вођен између ФНРЈ и чла- ница Информбиороа.

У шестом поглављу књиге – *The Yugoslav Army Under Pressure* – аутор се бавио осталим аспектима и последицама југоловен-

ско-совјетског сукоба на војном плану. Релативно много простора посвећено је низу промена (попут преименовања војних јединица, њиховог пребазирања или промене бројева војних пошта), као и сталним (формацијским и другим) реорганизацијама, које су предузимане како због тога што су совјетски саветници били упознати са дотадашњим плановима и распоредом Југословенске армије, тако и да би се што боље одговорило на новонасталу стратешку ситуацију и изазове. Димитријевић је обрадио и питање прилагођавања војног школства, које је, због прекида обуке и школовања у Совјетском Савезу, морало бити унапређено. Упркос различитим променама које су се одиграле и на том плану (постепено одбацивање совјетских утицаја и њихова замена претходним искуствима југословенске, односно српске војске, као и одређеним искуствима која су била стечена за време партизанског ратовања; промене у називима и организацији установа; предислоцирање, односно премештање школа у унутрашњост земље...), војно школство је успело да побољша образовни ниво и квалитет старешинског кадра и да одигра важну улогу у идејном обликовању питомаца. Дужна пажња посвећена је и великим тешкоћама са којима се Југословенска армија суочила услед прекида увоза наоружања, опреме, резервних делова и горива из Совјетског Савеза, Чехословачке и Пољске. Сви ти „технички проблеми” утицали су на борбену готовост југословенских јединица (нарочито су били погођени артиљерија, оклопне јединице и ваздухопловство), а Београд је покушао да их превазиђе изградњом и обнављањем домаће војне индустрије која се до 1948. године налазила на изузетно ниском нивоу. Упркос тешкоћама које су постојале и на том плану (недостатак стручњака, квалификоване радне снаге, материјала и делова, техничке документације; застареле и неодговарајуће машине; евакуација и отварање нових фабрика у такозваним „безбедносним зонама” у унутрашњости земље, које нису имале индустријску традицију и одговарајуће саобраћајнице...), и понекад упитног квалитета произведених оруђа и оружја, домаћа војна индустрија успела је да обезбеди велике количине наоружања и опреме за Југословенску армију. Упечатљиви и занимљиви су делови књиге о производњи различитог домаћег наоружања и опреме, попут

аутомата М-49 (југословенска верзија „папаше”, односно совјетског „шпагина”), пушкомитраљеза М-53 (копија немачког MG-42), „Титовог топа” (брдски топ В-1 76 mm, касније познат под називом М-48), „возила А” (први домаћи тенк израђен у пет различитих верзија), као и приказ напора који су предузимани за развој различитих типова домаћих ваздухоплова, од лаког школског авиона аеро-2 до низа прототипова инвентивног и талентованог конструктора Драгослава Бешлина. Као и толика друга питања, и ови делови монографије сјајно су допуњени и пропраћени одговарајућим фотографијама.

Седмо поглавље монографије (*To the End of the Crisis*) посвећено је различитим питањима која су, на војном плану, обележила последњу фазу југословенско-совјетског сукоба. Приближавање Београда Западу пратиле су економска и војна помоћ коју је Југославија добијала од Сједињених Америчких Држава, Велике Британије и Француске од 1951. године. На основу Споразума о војној помоћи, који су југословенска влада и САД закључили 14. новембра 1951, ФНРЈ је укључена у Програм помоћи за заједничку одбрану (*Mutual Defence Aid Programme*). На основу тога је Југословенска армија, а од 22. децембра 1951. године – Југословенска народна армија, добила огромну количину различите помоћи, што је било праћено и одговарајућом (пре)обуком старешинског кадра. Димитријевић је у основним цртама пружио заокружену слику свега онога што је – почевши од пасуља и других намирница за исхрану војске, преко разноврсног пешадијског наоружања и артиљеријских оруђа, до низа тенкова, оклопних возила, камиона и авиона – добила Југословенска (народна) армија од 1951. до почетка 1958. године. У оквиру југословенског окретања ка Западу засебно је обрађено питање Балканског пакта, на основу кога је Југославија, споразумом који је 28. фебруара 1953. закључен у Анкари, успоставила сарадњу са два чланица НАТО-а: Грчком и Турском. Дужна пажња посвећена је смрти Јосифа Висарионовича Стаљина (5. март 1953) која је у Београду дочекана са одушевљењем и која је отворила простор за превладавање вишегодишњег сукоба и постепену нормализацију југословенско-совјетских односа. У оквиру последњег поглавља, аутор је

обрадио и инциденте који су пратили последњу фазу граничног рата, као и бекства авионима, која су се дешавала са обе стране, односно случајеве када су залутали ваздухоплови били принуђени да се приземље на територији друге државе. У вези с тим, интересантно је поменути да су Југословени – на исти начин на који су касније били спремни да совјетску страну упознају са војном техником добијеном са Запада – омогућили Американцима да испитају и тестирају поједине совјетске авионе, попут млазног ловца Јак-23, из састава румунских ваздухопловних снага, који се у јулу 1953. приземљио недалеко од Јагодине. Приказ (сталних) реорганизација Југословенске народне армије Димитријевић је употпунио освртом на одређене промене које су предузимане услед успостављања војне сарадње са САД и Атлантским пактом (увођење „оперативних група“ уместо „фронтова“; смањивање бројности, а потом и расформирање КНОЈ-а; укидање Главне инспекције ЈНА; скраћење војног рока; укидање политичких комесара што је представљало „важан корак ка деидеологизацији армије“...). Књига је завршена указивањем на војно-политички обрт услед Тршћанске кризе 1953/54, односно кратким приказом нормализације прилика у југословенско-совјетским односима и посетом делегације Владе СССР-а, предвођене првим секретаром ЦК КПСС Никитом Сергејевичем Хрушчовом, Федеративној Народној Републици Југославији (26. мај – 3. јун 1955).

*

Монографија *Cominform Crisis. Sovet-Yugoslav Stand-Off 1948–1954* представља, како сам аутор у предговору наводи, прву књигу о југословенско-совјетском сукобу и Југословенској (народној) армији која је објављена на енглеском језику. Овом књигом су, на заокружен, поуздан и сажет начин, (научној и широкој) иностраној јавности презентовани сазнајни домети и резултати домаће историографије у вези са војним аспектима југословенско-совјетског сукоба. У том смислу, за монографију *Cominform Crisis* можемо рећи да представља и допринос повезивању научног знања до кога су дошли домаћи истраживачи са водећим светским историографима. „Научни резултати до којих долазе историчари морају бити критички проверени у стручном дијалогу с колегама из

света” (Љубодраг Димић), нарочито када је реч о тематици чије истраживање има шири значај, као што је то у овом случају реч. Треба напоменути да у објављивању књиге *Cominform Crisis* у Великој Британији видимо да четрдесет осма – као „значајан догађај током раног Хладног рата у Европи” (стр. 2), односно „прва пукотина у комунистичком свету који се почео јављати у Европи” (стр. 3) – представља тему која је релевантна у светским оквирима.

Иако је монографија *Cominform Crisis* „одраз” научног знања до кога је дошла домаћа историографија и премда сам Бојан Димитријевић у предговору наводи да књига углавном представља „југословенски поглед” на разматрану проблематику, што је, свеукупно посматрано, свакако тачно, треба напоменути да она читаоцима пружа доста ширу, потпунију и сложенију „слику” разматраних збивања. Догађаји о којима се говори у монографији сагледани су у одговарајућем контексту, а аутор се служио и документима из британских архива, протестним нотама источноевропских држава упућеним југословенској влади, бугарском војном штампом, информацијама са којима су располагале југословенске обавештајне службе о активностима које су предузимане у информбировским државама, мемоарским сведочанствима истакнутих личности из земаља „народне демократије”, резултатима истраживања бугарских, мађарских и пољских историчара, „руским изворима” и сазнањима која су „испливала” после отварања, како би Бранко Петрановић рекао, „традиционално забрављених” совјетских/руских архива, те чланцима и књигама истраживача са Запада.

*

На неколиким местима у овој књизи могу се уочити одређени „технички” пропусти и лапсуси. Понегде недостаје по једно слово у одређеним речима („artisan” – стр. 59; „Jugoslviija” – стр. 85) и именима („Laszo” уместо „Laszlo” – стр. 41; „Janus” уместо „Janusz” – стр. 83), а главни град Македоније се четири пута погрешно наводи као: „Skopjle” (стр. 34, 73, 74). Приликом транскрипције појединих речи са латинице на ћирилицу дешавали су се одређени пропусти, па тако на илустрацији тенка Т-34 наилазимо на

ћирилични натпис: „С Титом на целу из победе у победу” (стр. i). Иако је у књизи „š” коришћено приликом навођења српских речи, у цитату на страни 31 наилазимо на реч „nevesto”. Поднаслов посвећен смрти Ј. В. Стаљина није, попут других, означен подебљаним („болдованим”) словима (стр. 71), што на тренутак може збунити читаоца. Све књиге и чланци из напомена нису укључени у списак литературе, а на крају монографије, у енднотама, начињен је пропуст приликом навођења поглавља – за напомене из предговора, односно увода (*Introduction*) наведено је да се односе на прво поглавље (*Chapter 1*), што се, даље, одразило на грешку у навођењу напомена из другог поглавља (напомене из *Chapter 2* су, у ствари, напомене из *Chapter 1*). Осим тога, у енднотама су под другим поглављем (*Chapter 2*) погрешно наведене напомене за прва два поглавља. Тако су првих 69 напомена из „Chapter 2” (стр. 81–82) у ствари напомене које се односе на прво поглавље (*Tito’s Partisan Army Goes into Peacetime*), а наредне напомене (бр. 70–100; стр. 82) односе се на друго поглавље књиге (*The Sovietisation of the Yugoslav Army*). Да нема наведених пропуста, техничку припрему књиге (нарочито због начина на који су прилози распоређени и уклопљени у текст), окарактерисали бисмо као беспрекорну.

Када је о „материјалним” пропустима реч, у тексту смо наишли на свега пар „упитних” места. Прво питање које изазива одређене недоумице је помињање кредитног споразума који је, наводно, закључен у јуну 1946. и на основу кога је ФНРЈ обезбедила увоз различитог наоружања и војне опреме, попут 308 тенкова Т-34 и 52 самоходна оруђа СУ-76 (стр. 16). Познато је да су током јуна 1946. вођени разговори о војним набавкама, међутим тада, као што показују новија истраживања, никакав кредитни аранжман није био закључен, већ је (само) постигнута начелна сагласност о питању „материјалног снабдевања Југословенске армије”. На основу тог „начелног” договора, касније је, 30. јуна 1947, закључен Споразум о давању на кредит наоружања и војнотехничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, на основу кога је Југословенска армија набавила поменутих 308 тенкова Т-34–85 и 52 самоходке СУ-76, као и низ другог наоружања и војне опреме. Друго питање на које бисмо овом приликом скренули пажњу односи се на пода-

так да је „генерал Кисељев” био шеф совјетске војне мисије у Југославији током 1945. и 1946. године (стр. 19). Прецизности ради, генерал Анисим Фјодорович Кисељев обављао је дужност начелника совјетске војне мисије од почетка децембра 1944, па је можда требало поменути наведену годину. Треће, и последње, „упитно” место на које смо приликом читања овог дела „наишли”, односи се на укупан број ухапшених „информбироваца”: „16.288” (стр. 37). У литератури из осамдесетих навођена је „званична” бројка, која је слична наведеној: 16.731. Међутим, новија истраживања показују да је број ухапшених био много већи: 55.672. Сматра се да је само на Голом отоку робијало више од 16.000 људи.

*

Вишедеценијско бављење наведеном проблематиком омогућило је Бојану Димитријевићу да се суверено креће кроз „материју”, односно да пружи заокружен приказ збивања у разматраном периоду и да свеобухватне одговоре и концизна појашњења различитих релевантних питања. Хронолошко-тематска структура монографије је добра, а одлука аутора да доста пажње посвети периоду који је претходио избијању сукоба (1945–1948) више него оправдана. То је било неопходно, како због тога да би се инострани читаоци „увели” у тему, тако и да би се боље разумеле огромне промене и тешкоће које су наступиле 1948. године (драстична промена прилика на границама; тешкоће и проблеми који су проистицали из прекида снабдевања са Истока или услед тога што је совјетска страна познавала организацију и прилике унутар војних снага ФНРЈ...), те да би се „испратиле” бројне касније реорганизације Југословенске армије. Општем добром утиску књиге доприноси и јасан, питак стил којим је написана. Због ограниченог простора и предвиђеног обима монографија из едиције *Europe@War*, питања разматрана у монографији обрађена су сажето и аутор није превише пуштао изворе да „говоре”, али су коришћени цитати добро одабрани и изузетно упечатљиви. Пријемчивости текста доприноси и низ интересантних епизода, попут оне о поменутом „возилу А” (стр. 60–61) или пак о начину на који је, ради тестирања, у октобру 1953. у Охајо транспортован млазни ловац Јак-23 (стр. 74). На допадљивост публикације знатно утичу

и бројни, одлични прилози, који су добро распоређени кроз целу књигу (свега четири стране из основног текста не садрже неки од побројаних прилога). Свеукупно посматрано, како због теме и садржаја књиге, тако и због начина на који су сазнања изложена, те сјајних прилога, уверени смо да ће књига *Cominform Crisis* у иностранству наћи своје читаоце.

*

Напоследку, изнели бисмо и неколика „лична запажања” и размишљања у вези са садржајем и формом књиге. Пре свега, у вези са садржајем монографије напоменули бисмо да се током читања јасно виде важност и огроман значај који је војни „чинилац” имао на овим просторима у првој деценији по завршетку Другог светског рата. Очекивана је његова улога током операција 1945. године, приликом заштите граница за време сукоба са Информбироом или у акутној фази Тршћанске кризе, али мање упућени читаоци могу да виде значај који је Југословенска армија имала приликом гласања на изборима (стр. 3, 39) или у погледу ширења комунистичке идеологије и изградње „новог човека” (стр. 4–5, 55). Није без разлога Ј. Б. Тито заузимао положај министра народне одбране (1945–1953) током највећег дела периода на који се односи монографија (стр. 8), нити се тек тако у јавности појављивао у маршалској униформи, што се одлично може видети на фотографијама објављеним у књизи (стр. 15, 23, 27, 30, 31, 34, 35, 41, 57, 62, 67, 71, 74, 75, 76). Улога коју је Ј(Н)А имала и током „мирнодопског” периода од 1945. до 1954. године била је, дакле, огромна и разноврсна. Читање књиге побуђује и на размишљања о користима и предностима које собом носи сажимање научних истраживања, како би се њихови резултати на успешан начин представили широј јавности (то се добро види ако, на пример, поједине делове ауторове монографије *Југословенска народна армија 1945–1959* упоредимо са текстом књиге *Cominform Crisis*). Свакако да на домаћем „тржишту” постоји „простор” за овакве публикације у којима би историчари на сажет и поуздан начин (уз добро одабране прилоге!) обрадили одређену тему и широј јавности понудили на увид резултате научног знања, утолико пре што у српском друштву постоји огроман раскорак између заинтересованости за

историју и знања о њој. То се нарочито односи на југословенски период српске историје, односно на историју 20. века коју, када је реч о широј јавности, прати селективна перцепција, те низ стереотипа, погрешних, једностраних и поједностављених (црно-белих) тумачења, сензационалистичких (полу)информација, квазиисторијских садржаја, паушалних оцена и нетачних података.

Момир Н. Нинковић

Документи

УДК: 355.351(497.1)“1991/1995“	Језик рада: Српски
94(497.1)“1991/1995“	Примљен: 02.09.2024.
COBISS.SR-ID 161870089	Прихваћен: 30.12.2024.
DOI број: 10.5937/vig2402173T	Тип рада: критичко издање архивске грађе

Др ЈЕЛЕНА ТОДОРОВИЋ ЛАЗИЋ, виши научни сарадник
Институт за политичке студије
Београд, Република Србија
E-mail: todorovic.j82@gmail.com

Др АЛЕКСАНДРА КОЛАКОВИЋ, виши научни сарадник
Институт за политичке студије
Београд, Република Србија
E-mail: kolakovicaleksandra@gmail.com

ЈНА У ВРТЛОГУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРИЗЕ 1989/1990 – ПОГЛЕД ИЗ САД

АПСТРАКТ: Ради расветљавања догађаја који су пратили распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) и перцепције Југословенске народне армије (ЈНА) у вртлогу југословенске кризе, у раду су представљена документа која се чувају у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Француске у Паризу, који потичу од делегације САД при НАТО-у. Први документ „Југословенска народна армија: ухваћена у вир реформи“, из октобра 1989, пружа сагледавање америчке перцепције односа ЈНА према догађајима пре одржавања вишестраначких избора у југословенским републикама. Други документ „Војска и будућност Југославије“, из маја 1990, осветљава слику ЈНА из америчке визуре након одржавања избора у два северним републикама СФРЈ. Посматрајући ЈНА на свеобухватан начин и као једини преостали стуб југословенске државе, документа садрже и америчка пред-

виђања о томе како би она у блиској будућности могла да реагује у оквиру кризе која је захватила СФРЈ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ЈНА, СФРЈ, САД, НАТО, југословенска криза, распад СФРЈ.

Догађаји који су се одиграли на простору СФРЈ у освит распада државе, као и сам распад, још увек нису у потпуности расветљени. Један од разлога томе је чињеница да архиви и фондови, како у земљи, тако и у иностранству, нису отворени и доступни за јавност. Чак и тамо где су отворени нису сви фондови и документа доступни, иако је од тих догађаја прошло и више од 30 година, што је најчешће период у којем су документа недоступна за јавност. Два документа која ће бити представљена у овом раду чувају се у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Француске у Паризу у оквиру фонда Европа, Југославија 1986–1990, у фасцикли Војни односи – Југословенске оружане снаге и војна опрема. Документа потичу из Политичког комитета НАТО-а, а овом телу их је доставила делегација Сједињених Америчких Држава при НАТО-у. У покушају да се дође и до других докумената из ове фасцикле, добијен је одговор да ће она бити доступна 2046. године. Доступност оваквих докумената, не само из поменутог већ и из других иностраних архива, важна је за сагледавање улоге свих кључних актера у догађајима на југословенском тлу крајем XX века. Разуме се, такви документи су последњих година све више доступни¹, међутим, њихова потпуна доступност би допринела заокруживању слике распада југословенске државе, као и разумевању последица које су се одразиле

¹ Од почетка 2022. јавности су доступна документа немачког Министарства спољних послова о процесу признавања независности Словеније и Хрватске 1991. године. Почетком 2024. Вилсонов дигитални центар, са седиштем у Вашингтону, у оквиру програма „International History Declassified” објавио је стотину докумената о улози Немачке у распаду Југославије који су потекли из канцеларије Хелмута Кола. Детаљније видети: Милош Војиновић, Нови документи о улози Немачке у распаду Југославије: Како је историја из 1941. обликовала историју 1991. године, <https://oko.rts.rs/istorija/5085099/novi-dokumenti-o-ulozi-nemacke-u-raspadu-jugoslavije-kako-je-istorija-iz-1941-oblikovala-istoriju-1991-godine.html>

на међународни положај Србије након тог периода до данас.² Документа представљена у овом раду говоре о томе како се, из визуре САД, Југословенска народна армија носила са унутрашњим реформама и трансформацијама са којима се СФРЈ суочавала у периоду 1989/1990. Њихов значај огледа се у сазнањима о томе како је један од кључних међународних актера посматрао и доживљавао Југословенску народну армију, њене дилеме и улогу у важном периоду југословенске историје пред крај XX века и распад државе.

Први представљени документ, из октобра 1989, носи назив „Југословенска народна армија: ухваћена у вир реформи“³ и бави се периодом пре одржавања вишестраначких избора у југословенским републикама, док други документ под називом „Војска и будућност Југославије“⁴, из маја 1990, говори о периоду након одржавања избора у два северним републикама СФРЈ. У њима се на свеобухватан начин посматра Југословенска народна армија и износе америчка предвиђања о њеном реаговању у блиској будућности. Такође, у оба документа доминантан је став да је ЈНА једини преостали стуб југословенске државе од кога може зависити разрешење кризе која је захватила СФРЈ након Титове смрти.

Савез комуниста Југославије (СКЈ) и ЈНА, две интеграционе југословенске институције, биле су на ивици урушавања крајем осамдесетих година двадесетог века.⁵ Савез комуниста Југославије се урушио на XXVIII конгресу СКЈ, у јануару 1990. године, а ЈНА је потрајала до коначног распада СФРЈ. Отуда је значајно употпунити знања о

² О распаду СФРЈ, кризи која је захватила државу и југословенској војсци већ су објављиване монографије и чланци, као што су на пример: Bogdan Denitch, *Ethnic Nationalism The Tragic Death of Yugoslavia*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1996; John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*, Cambridge, 1996; Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskusstvo sa multietničkom armijom 1918 -1999*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 1999; Sabrina. P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge, 2005. Доступност архива и објављивање нових извора допринели би проширивању истраживачких поља и већ обављених вредних истраживања, као и бољем разумевању последица и актуелних проблема на некадашњем простору СФРЈ.

³ Archives du ministère français des Affaires étrangères (AMAEF), 1930 INVA, Direction d'Europe, Yougoslavie 1986-1990, фасцикла 4, досије 2, сигнатура 1323/EOR, строго поверљиво НАТО 31.10.1989.

⁴ AMAEF 1930-4-2-585/STR, строго поверљиво НАТО 15.05.1990.

⁵ Петар Ристановић, *Косовско питање 1974-1989* (Нови Сад, Београд: Прометеј, Информатика, 2019), 531.

овим институцијама у контексту догађаја који су били важни у овом периоду.

Чињеницу да је ЈНА имала важну улогу у прошлости као интеграциона југословенска институција истичу и посматрана документа где се, поред осталог, каже да се „ЈНА дуго сматрала последњом свејугословенском институцијом која има велики утицај на националну интеграцију. Она је играла ову улогу као део титоистичког политичког система који тренутно пролази кроз велику трансформацију у којој би могло да се деси да се систем сасвим уруши. Стара улога коју је имала ЈНА морала је да се замени оним што носи поменута трансформација. Војска би морала или да се прилагоди или да покуша да блокира промене старог система”.⁶

Почетком 1989. године ближила се расправа о уставним аманданима којима би се смањила аутономија коју су покрајине имале према Уставу СФРЈ из 1974. године. То је водило порасту незадовољства међу косовским Албанцима, што је довело до фебруарских немира (започели 3. фебруара када су избили први штрајкови и протестни зборови радника Албанаца у више предузећа широм јужне покрајине).⁷ Председништво је увело ванредне мере и мобилисало 31 000 војника ЈНА, при чему су ове јединице стављене у одређени степен приправности.⁸ До смиривања ситуације је дошло тек након помоћи на терену коју су пружиле снаге милиције и јединице ЈНА из других република.⁹ То је била једна од кризних ситуација која је задесила СФРЈ крајем осме деценије двадесетог века која не би била решена без ангажмана ЈНА, што још једном потврђује њен значај и улогу у југословенском систему.

Након смрти Јосипа Броза Тита, улогу шефа државе преузело је осмочлано колективно Председништво СФРЈ. Према Уставу из 1974, Председништво је „највиши орган руковођења и командовања оружаним снагама СФРЈ у рату и миру”.¹⁰ Формално посматрано, оно је имало контролу над ЈНА, међутим, то је било далеко од онога што се данас тумачи као цивилна контрола војске.

Још мање могућности за спровођење било какве цивилне контроле војске имао је председник Савезног извршног већа (СИВ).

⁶ АМАЕФ 1930-4-2-585/STR, стр. 1.

⁷ Ристановић, н.д., 514.

⁸ Исто, 517; Војан Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017), 317.

⁹ Ристановић, н.д., 527.

¹⁰ Члан 313, став 3, Устав СФРЈ (1974).

Када је формирано треће Председништво, 16. марта 1989. године, на место председника СИБ-а изабран је Анте Марковић, а савезни секретар за народну одбрану постаје Вељко Кадијевић. Кадијевић је био врло неповерљив према Марковићу – у њему је видео продужену руку Запада. Неповерљивост је важила и *vice versa* – не може се рећи да је Марковић „симпатисао” Кадијевића, јер је он за њега био симбол титоистичког система.¹¹

На основу америчких докумената може се пратити линија подела међу официрским кором ЈНА у погледу реформи са којима се СФРЈ суочавала током 1989. и 1990. године, при чему се наглашава да је савезни секретар за народну одбрану Кадијевић био предводник нешто либералније струје, о чему се наводи неколико доказа. „Први доказ представљају тврдње словеначког професора Антона Беблера који је недавно рекао једном запосленом у амбасади САД да Кадијевић представља дашак свежег ваздуха у војсци који покушава да наметне војсци један модеран начин размишљања. Кадијевић је свестан промена у југословенском друштву и улоге коју ЈНА има у њима и није се слагао са бившим савезним секретаром народне одбране Бранком Мамулом који је представник старе школе”.¹² Други доказ који се износи јесу сазнања која је имао добро обавештени словеначки омладински магазин *Младина* (магазин који није био наклоњен југословенској војсци) да је „Кадијевић лидер либералног крила у оквиру ЈНА”.¹³ Коначно, трећи доказ заснива се на тврдњи да је већина америчких контаката у СФРЈ сагласна да виши официрски кор ЈНА не верује методама српског лидера Слободана Милошевића и да желе да се дистанцирају од њега.¹⁴

Настојећи да спасу Југославију и сачувају социјализам, генерали су са доста сумње посматрали Марковићев реформски економски пројекат, који им је изгледао сувише прозападно, да би се, почетком априла 1990. године, савезни секретар за народну одбрану Кадијевић отворено дистанцирао од Марковића.¹⁵

У првом документу апострофира се да из угла САД „Југословенска народна армија делује као да је спремна да подржи ради-

¹¹ Vladimir Petrović, „Raspad SFRJ: paraliza, agonija, rat”, *Istorija 20. veka*. XXXVI, br. 2 (2018), 205.

¹² АМАЕФ 1930-4-2-1323/ЕОР стр. 4.

¹³ Исто.

¹⁴ АМАЕФ 1930-4-2-1323/ЕОР стр.4-5.

¹⁵ Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada Jugoslavije* (Beograd: Filip Višnjić, 2010), 109–110.

кално напуштање социјалистичког начина производње, уколико ће то допринети јачању економске основе југословенског система одбране”.¹⁶ У њему се износи и претпоставка да ће „југословенски генерали показати да су прилагодљивији од политичара, чланова СКЈ, јер ЈНА има и неке друге разлоге постојања осим вршења власти и привилегија”.¹⁷

На XIV конгресу СКЈ, који је одржан од 20. до 22. јануара 1990. године, након систематског прегласавања, делегација Словеније напустила је заседање. Конгрес је прекинут, а СКЈ се распао. Убрзо, у Словенији и Хрватској су расписани вишестраначки избори.¹⁸ После победа на тим изборима у Словенији и Хрватској, ДЕМОС (Demokratska opozicija Slovenije) и Хрватска демократска заједница нису крили да будућност више не виде у Југославији. Тада је већ било јасно да се вртлог кризе и промена у СФРЈ појачава и да ЈНА мора узети активнију улогу. С тим у вези, у другом документу се констатује да ће се „Југословенска народна армија за неколико месеци суочити са важним одлукама о томе како одговорити на промене које се назире у Југославији. Најпре, ЈНА мора да реши колико далеко жели да иде као опозиција увођењу конфедералног система и децентрализацији југословенске војске”.¹⁹

Значајно је да се на основу докумената може спознати и америчка перцепција развоја кризе кроз неколико могућих сценарија о томе како би ЈНА могла да реагује на промене које су у току у северним републикама. „Свако одлучно савезно Председништво морало би да нареди ЈНА да се спречи сецесија република ослобађајући генерале искушења да делују мимо Устава. Ми још увек верујемо да би Председништво СФРЈ могло већинским гласањем да нареди употребу силе у случају директне сецесије неке од република”.²⁰ Међутим, с обзиром на то да две републике у том тренутку прете изласком, однос снага у Председништву је значајно другачији. „Постоје већ неке назнаке да ће Словенија и Хрватска радити заједно на остваривању жељене промене. Уколико би обе републике тражиле да напусте федерацију, Председништво или не би било у стању или не би желело

¹⁶ АМАЕФ 1930-4-2-1323/EOR, стр. 5.

¹⁷ Исто, стр. 7.

¹⁸ Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej, 2003), 462–476.

¹⁹ АМАЕФ 1930-4-2-585/STR, стр.1

²⁰ Исто, стр. 3.

да реагује”.²¹ Пошто је, председник СИБ-а Анте Марковић био Хрват, закључује се да је мало вероватно да би подржао једну репресивну федералну акцију над својом матичном републиком.²²

Један од могућих сценарија јесте и позивање на цивилну акцију. „ЈНА би могла да охрабри цивилне власти да ураде све што је потребно да би се одржала постојећа федерална структура (укључујући и хапшење сепаратистички настројених политичара)”.²³ Међутим, проблем су недовољни капацитети за цивилну акцију, јер се „оно мало средстава за принуду коју федерација има на располагању (савезна милиција) већ налази на Косову”²⁴ као последица немира из 1989. године.

Још један могући сценарио, који се наводи у другом документу, био би превентивни удар који би извршила ЈНА. „Војска би могла да сама ухапси националистичке вође пре него Словенија или Хрватска формално крену у расформирање федералне власти или чак отцепљење. Досадашња толерантност ЈНА према победи ДЕМОС-а у Словенији и победе у првом кругу Туђмана, сугерише нам да ће они дозволити да избори иду својим током. Представник за медије ЈНА истакао је 25. априла 1990. да ће ЈНА прихватити изборне резултате”.²⁵

Из визуре САД, не треба искључити ни сценарио заштите уставног поретка. „Војска не мора ништа да ради све док сецесија не постане реалност и онда да удари са јасном намером заштите уставног поретка. Овај сценарио би вероватно био праћен познатим развојем догађаја: хапшења, заузимање владиних установа, изненадан напад на железнички (шински) систем”.²⁶

Као један од могућих сценарија препозната је и демонстрација силе по узору на улогу ЈНА на Косову током немира 1989. године – „организовати тенковске колоне, ниско летеће борбене летелице - да се обесхрабре било какви потези који би водили сецесији”.²⁷ Међутим, иако наводе овај сценарио, Американци су сматрали да су мале шансе да би савезна већина у Председништву одобрила такве потезе. „Мислимо да би то могло да изазове и одлазак хрватских и

²¹ АМАЕФ 1930-4-2-585/STR, стр. 4.

²² Исто, стр. 6.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто, стр. 7.

²⁶ Исто, стр. 8.

²⁷ АМАЕФ 1930-4-2-585/STR, стр. 7.

словеначких чланова, што би убрзало сам расцеп који је војна акција намеравала да избегне.”²⁸

Једно од питања које се разматра у другом документу јесте да ли ће ЈНА прихватити парламентарну демократију и своју деполитизацију (декомунизацију). Сједињене Државе су сматрале да „све указује да ће ЈНА прихватити парламентарну демократију. Пре одређеног времена из ЈНА се појавила изјава да иако војска види вишепартијску демократију као претњу за мултиетничко југословенско друштво, уколико Устав дозволи овакав систем, војска ће то поштовати. Недостатак критике ЈНА према изборима у Хрватској и Словенији који строго посматрано, немају валидност према актуелном Уставу, показује нам спремност генерала да прихвате демократију, чак и без уставног аргумента”.²⁹

Када је реч о деполитизацији, у документу је заступљено мишљење да се већина вишег официрског кора у оквиру ЈНА противи уклањању комунистичке партије из војних структура.³⁰ Међутим, у документу се наводи и да постоји струја у оквиру ЈНА која заговара умереност, а коју је, све до своје смрти, предводио адмирал Петар Шимић који се налазио на челу војне партијске организације.³¹ „Адмирал Шимић био је један од првих виших официра који је изјавио да је могуће замислити декомунизацију ЈНА”.³² То је један од аргумената да се на самом крају другог документа изнесе једна оптимистична претпоставка – „ако се свеопшта демократизација настави, ЈНА ће прихватити и декомунизацију”.³³

Представљена документа, која се чувају у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Француске, омогућавају допуну постојећих знања о америчким и НАТО перцепцијама ЈНА и југословенске кризе и њеног развоја. Може се закључити да су информације које су размењиване кроз команду НАТО-а потицале из различитих извора, како на терену, кроз обавештајни рад, тако и из контаката са дипломатама и новинарима. Улога ЈНА у комплексним околностима трансформације система и распаду државе јасно је препозната као важна и стога наведени документи омогућавају да надоградимо постојеће представе о деловању великих сила на простору некадашње Југославије.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, стр. 9.

³⁰ Исто, стр. 10.

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ Исто.

BB/LP

DELEGATION PERMANENTE DE LA FRANCE
AU CONCEIL DE L'ATLANTIQUE NORD

REPUBLIQUE FRANÇAISE

Bruxelles, le 31 OCTOBRE 1989

No1323/EOR

BORDERAU D'ENVOI
EUROPE ORIENTAL ET CENTRALE

Attitude de l'armée Yougoslave face aux reformes en cours.
Analyse américaine communiquee au Comite politique

Betrand Besancenont
conceiler

CONFIDENTIEL O.T.A.N

U.S. Delegation
October 31, 1989

SUBJECT: THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY: CAUGHT
IN THE MAELSTROM OF THE REFORM

SUMMARY: THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY (JNA), IS HAVING TO COME TO GRIPS WITH THE POSSIBILITY THAT ECONOMIC REFORM IN YUGOSLAVIA (WHICH IT WANTS) WILL BE ACCOMPANIED BY MORE DRAMATIC POLITICAL PLURALIZATION THAN IT SO FAR HAS BEEN WILLING TO ACCEPT. A RECENT SPEECH BY THE DEFENCE SECRETARY SUGGESTS THE GENERALS ARE CAUGHT UP IN A BROADER CONSERVATIVE ATTEMPT TO ESTABLISH A FIREBREAK IN THE FACE OF WHAT WE BELIEVE TO BE RAPIDLY SPREADING POPULAR DESIRE FOR EXPANDED POLITICAL PLURALISM, INCLUDING IN MANY QUARTERS, A MULTI-PARTY SYSTEM.

NATO CONFIDENTIAL
NATO CONFIDENTIAL

-2-

HOWEVER, THERE ARE SOME SIGNS OF DIVISION WITHIN THE JNA OVER HOW FAR POLITICAL REFORM SHOULD GO. FOUNDATIONS OF

YUGOSLAVIA'S DEFENCE SYSTEM. WE ARE BEGINNING TO SUSPECT THE ARMY RECOGNISES IT IS NOT CAPABLE OF WIELDING DECISIVE POLITICAL ON THE ECONOMIC SIDE, JNA APPEARS READY TO SUPPORT EVEN RADICAL ABANDONMENT OF SOCIALIST PRODUCTION METHODS IF THAT WILL STRENGTHEN THE ECONOMIC INFLUENCE IN ANY EVENT, SHORT OF A DRASTIC CHANGE IN CIRCUMSTANCES THAT COULD PROVOKE DIRECT INTERVENTION. CAUGHT IN SWIRLING TIDES OF CHANGE, THE MILITARY LEADERSHIP APPEARS TO BE HOLDING TO OBEDIENCE TO ITS CONSTITUTIONALLY-ORDAINED COMMANDER-IN-CHIEF, THE COLLECTIVE (CIVILLIAN) PRESIDENCY, AS A ROCK ON WHICH TO STAND. THE INCREASINGLY POSSIBLE UNRAVELLING OF YUGOSLAVIA'S QUIRKY ONE-PARTY SYSTEM COULD SOON FORCE THE ARMY TO DECIDE WHETHER THAT IS ENOUGH. IN THE END, THE GENERALS MAY PROVE MORE PREPARED FOR CHANGE THAN SOME CURRENT POLITICIANS, FOR MANY OF WHOM THE PRIMARY PURPOSE SEEMSTOBE TO HANG ON TO POWER.

THE LATEST LINE

-ON OCTOBER 18, YUGOSLAV SECRETARY FOR NATIONAL DEFENCE VELJKO KADIJEVIC DELIVERED AN ADDRESS OUTLINING THE VIEWS OF THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY (JNA) ON MOST OF THE COUNTRY'S PRESSING POLITICAL AND ECONOMIC ISSUES. KADOJEVIC STRUCK AN ESSENTIALLY CONSERVATIVE TONE BUT LARGELY EMBRACED THE GOVERNMENT'S ECONOMIC REFORM PROGRAM. LIKE NEARLY ALL OTHER LEADERS, HE VOICED CONCERN OVER YUGOSLAVIA'S SOARING INFLATION. HE SAID, INTER ALIA:

-- YUGOSLAVIA 'S SOCIAL CRISIS HAS PROBABLY REACHED THE POINT WHERE IT CAN GET NO WORSE, IN PART BECAUSE THE UPCOMING PARTY CONGRESS AND THE DRAFTING OF A NEW CONSTITUTION WILL LARGELY ESTABLISH THE DIRECTIONS OF YUGOSLAVIA 'S FURTHER DEVELOPMENT.

-- EVEN LEAVING ASIDE THE EVER MORE VISIBLE PUBLIC MANIFESTATIONS OF ANTI-YUGOSLAV AND ANTI-SOCIALIST FORCES,

DEEP DIFFERENCES OVER YUGOSLAVIA'S SOCIAL SYSTEM AND CONSTITUTIONAL ORDER GRIP THE COUNTRY.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-3-

-- THE ARMY MUST ACT RESPONSIBLY BASED ON ITS HISTORICAL PLACE AND ROLE IN THE VICTORY OF THE SOCIALIST REVOLUTION AND THE SOCIALIST CONSTRUCTION AND DEFENSE OF THE COUNTRY, AS WELL AS IN HARMONY WITH ITS "REVOLUTIONARY" AND YUGOSLAV CHARACTER AND ITS ROLE AS DEFINED BY CONSTITUTION.

-- THE JNA WILL NOT ADJUST ITS STANDS IN RESPONSE TO ALIGNMENTS OR MANEUVERING OF DIFFERENT REPUBLICS, EVEN TO STRIKE SOME POSITION OF "NEUTRALITY".

-- THE ARMY WILL DECISIVELY OPPOSE CALLS FOR FOREIGN INVOLVEMENT IN INTERNAL DEVELOPMENT. (NOTE: THIS COULD WELL BE A REFERENCE TO A RECENT INTERVIEW GIVEN BY SLOVENIAN PRESIDENT STANOVNIK³⁴ TO GERMANY'S "DIE WELT" IN WHICH HE SAID THAT HE EXPECTED WESTERN COUNTRIES, AS PARTICIPANTS IN THE CSCE PROCESS, TO DEFEND HUMAN RIGHTS IN OTHER COUNTRIES AS WELL. THE CLEAR IMPLICATION OF STANOVNIK'S STATEMENT WAS THAT HE EXPECTED THE WEST TO HELP PREVENT ANY ATTEMPT TO CRUSH THE "SLOVENE SPRING". END NOTE.)

-- THE BASIC CAUSE OF YUGOSLAVIA'S MANY PROBLEMS IS IN THE "MASSIVE FAILLURE OF THE SYSTEM," INCLUDING EXISTING CONSTITUTION. THERE IS NO POINT IN ADDRESSING THE PROBLEMS (INCLUDING HYPERINFLATION, BITTER LEADERSHIP FEUDING, AND BLOSSOMING NATIONALISM) WITHOUT REPAIRING THE FOUNDATIONS OF THE SYSTEM. THE BEST EXEMPLE IS THE FEDERAL EXECUTIVE COUNCIL'S (FEC-THE CABINET) ECONOMIC REFORM PROGRAM,

³⁴ Јанез Становник (1922-2020), правник, економиста и политичар, учесник Другог светског рата као део Народноослободилачког одбора за Словенију, након рата обављао је важне функције: економски саветник Сталне мисије ФНРЈ при Уједињеним нацијама, директор Института за међународну политику и привреду, професор на Економском факултету у Љубљани, члан Савезног извршног већа, члан (1984 - 1988) и председник председништва СР Словеније од 1988. до 1990. године. Вид: Stanovnik, Janez. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristupljeno 14.10.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/stanovnik-janez>>.

WHICH THE JNA STRONGLY SUPPORTS. THE FEC'S PLANS CAN ONLY SUCCEED IF ACCOMPANIED BY A REFORM OF ENTIRE POLITICAL SYSTEM.

-- THE FEDERAL GOVERNMENT MUST HAVE THE POWER TO CARRY OUT ITS DUTIES, PARTICULARLY IN THE AREAS OF: NATIONAL DEFENSE AND SECURITY; UNIFIED SOCIAL-ECONOMIC, POLITICAL, AND LEGAL SYSTEMS BASED ON SOCIALIST SELF-MANAGEMENT AND DEMOCRACY; ECONOMIC POLICYMAKING FOR A UNIFIED YUGOSLAV MARKET, INCLUDING POWER OVER MONETARY-CREDIT, TAX, FOREIGN TRADE, "AND OTHER" POLICIES.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-4-

-- THE ARMY FAVORS "NON-PARTY" POLITICAL PLURALISM. (NOTE: THE TERM USUALLY REFERS TO A THEORETICAL SITUATION IN WHICH THE LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA (LCY) WOULD BE THE ONLY LEGAL PARTY BUT WOULD SOMEHOW LOSE ITS MONOPOLY CONTROL OVER THE STATE.) YUGOSLAVIA'S "DELEGATE SYSTEM" OF INDIRECT ELECTIONS SHOULD BE REPLACED BY A "MODERN REPRESENTATIVE SYSTEM" BASED ON SECRET ELECTIONS, MULTIPLE CANDIDATES, AND DEMOCRATIC PROCEDURES FOR SELECTING CANDIDATES.

-- THE NEW CONSTITUTION MUST GIVE THE FEDERAL CONSTITUTION PRIMACY OVER THOSE OF THE REPUBLICS, OR CONFEDERATION WILL ENSUE.

-- THE ARMED FORCES WILL "IGNORE" SLOVENIA'S CONSTITUTIONAL AMENDMENTS AND PERFORM THEIR RESPONSIBILITIES IN ACCORDANCE WITH THE FEDERAL CONSTITUTION.

-- OVERCOMING INFLATION IS A NECESSARY PRECONDITION FOR ECONOMIC AND POLITICAL REFORM. THE ARMY BELIEVES WAGES AND PRICES SHOULD BE CONTROLLED. (NOTE: THE FEC HAS SOUGHT TO MINIMISE SUCH CONTROLS. END NOTE.)

-- ALL FORMS OF PROPERTY OWNERSHIP SHOULD RECEIVE EQUAL TREATMENT. SOCIALIST SELF-MANAGED PRODUCTION MUST PROVE ITS SUPERIORITY -- "IF IN FACT THERE IS ONE"—THROUGH

COMPETITION WITH OTHER FORMS OF PROPERTY (I.E. PRIVATE SECTOR).

DIFRENCES WITHIN THE ARMY?

KADIJEVIC APPEARED SOMEWHAT MORE MODERATE THAN THE JNA'S PARTY COMMITTEE, WHICH ON SEPTEMBER 25 ADOPTED DRAFT STANDS ON REFORM IN PREPARATIONS FOR THE UPCOMING PARTY CONGRESS. THE ARMY PARTY COMMITTEE SPECIFICALLY TERMED THE CREATION OF A MULTI-PARTY SYTEM "UNACCEPTABLE" AND SAID THE LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA (LCY) "MUST REMAIN THE LEADING IDEOLOGICAL AND POLITICAL FORCE IN SOCIETY." THE COMMITTEE ALSO SAID SOCIALLY-OWNED PROPERTY MUST RETAIN A "DOMINANT ROLE" IN THE ECONOMY.

WE SUSPECT THAT THE APPARENT DIVERGENCE BETWEEN KADIJEVIC AND THE JNA PARTY ORGANIZATION IS AS MUCH THE RESULT OF THE RAPIDITY WITH WHICH THE IDEA OF A MULTI-PARTY SYTEM IS GAINING SUPPORT IN YUGOSLAVIA AS A REFLECTION OF DIVISIONS OVER REFORM WITHIN THE OFFICERS CORPS.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-5-

KADIJEVIC HIMSELF SAID THAT NEW DEVELOPMENTS ARE FORCING FURTHER "CLARIFICATION" OF JNA STANDS. IN OUR VIEW, KADIJEVIC'S SUPPORT FOR A "NON-PARTY SYSTEM" IS PART OF A BROADER ACCEPTANCE OF THIS MODEL BY CONSERVATIVE FORCES AS A LAST LINE OF IDEOLOGICAL DEFENSE AGAINST A MULTI-PARTY SYSTEM. IN THIS VEIN, DEPUTY DEFENSE SECRETARY STANE BROVET, SPEAKING AT THE 28TH LCY CENTRAL COMMITTEE PLENUM ON OCTOBER 22, SOUNDED ALMOST PLAINTIVE AS HE SAID PLURALISM "DOES NOT HAVE TO" EXPRESS ITSELF AS A MULTI-PARTY SYSTEM. THE ARMY, HE ADDED SEES NO PRE-ORDAINED INTERDEPENDANCE OF PLURALISM OF PROPERTY TYPES AND A MULTI-PARTY SYSTEM.

WHILE THE JNA'S INTERNAL WORKINGS REMAIN A CLOSED BOOK TO OUTSIDERS (AND EVEN TO MOST YUGOSLAVS), HOWEVER,

SEVERAL BITS OF EVIDENCE SUGGEST DIVISIONS OVER REFORM DO EXIST WITHIN THE OFFICERS CORPS:

-- PROFESSOR ANTON BEBLER³⁵, A SLOVENE AND ONE OF YUGOSLAVIA'S FEW SERIOUS MILITARY-POLITICAL SPECIALISTS, RECENTLY TOLD EMBOFF THAT KADIJEVIC HAS BEEN A "BREATH OF FRESH AIR IN THE MILITARY," TRYING TO FORCE MORE MODERN WAYS OF THINKING ON THE ARMY. BEBLER SAID KADIJEVIC IS CONSCIOUS OF THE CHANGES IN YUGOSLAV SOCIETY AND OF THE JNA'S ROLE IN IT. HE ADDED THAT KADIJEVIC DOES NOT GET ALONG WITH FORMER DEFENSE SECRETARY ADMIRAL BRANKO MAMULA, A REPRESENTATIVE OF THE OLD SCHOOL. (NOTE: MAMULA APPARENTLY IS STILL POLITICALLY ACTIVE TO SOME EXTENT. THE NATIONAL DAILY "BORBA" RECENTLY PUBLISHED A FOUR-PART SERIES BY MAMULA ON CRISIS AND REFORM. MAMULA LACED THE ARTICLES WITH DOGMATIC IDEOLOGICAL REFERENCES AND HIGHLY CRITICAL REFERENCES TO THE WESTERN DEMOCRACIES. END NOTE.) THE WELL-INFORMED SLOVENE YOUTH MAGAZINE "MLADINA" -- NO FRIEND OF THE MILITARY-- HAS ALSO IDENTIFIED KADIJEVIC AS THE LEADER OF A "LIBERAL WING" IN THE JNA.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-6-

-- THE SENIOR LEADERSHIP OF THE JNA GIVES YUGOSLAVIA'S VARIOUS ETHNIC GROUPS PROPORTIONAL REPRESENTATION WHILE SERBS DOMINATE THE MORE JUNIOR OFFICERS RANKS. "MLADINA", CITING CLASSIFIED MILITARY DOCUMENTS, RECENTLY REPORTED THE FOLLOWING PARTIAL ETHNIC BREAKDOWN FOR THE OFFICERS

³⁵ Антон Беблер (1937), син народног хероја, политичара и дипломате Алеша Беблера. Детињство је провео у Москви, да би се потом школовао у Француској и Великој Британији, као и у СФРЈ, а био је и амерички ђак (докторирао на Факултету политичких наука у Пенсилванији). Радио је у Институту за међународну политику и привреду, Центру за међународне студије у Принстону и потом као професор Универзитета у Љубљани. У време распада Југославије имао је веома развијену и међународно признату каријеру у оквиру науке, а био је укључен и у политички живот. Касније, представљао је Словенију на Међународној конференцији за бившу Југославију, радио је на укључивању Словеније у бројне међународне организације и један је од најватренијих поборника њеног уласка у ЕУ и НАТО. Вид: Bebler, Anton (1937-). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1017370/> 12. 10. 2024.

CORPS: SERBS 46 PERCENT, MONTENEGRIN 14 PERCENT, AND SLOVENES 2.3 PERCENT. (NOTE: SOME OF THESE SERBS, HOWEVER--INCLUDING KADIJEVIC AND CHIEF OF STAFF ADZIC³⁶--COME FROM REPUBLICS OTHER THAN SERBIA.) SERBS ALSO MAKE UP 46 PERCENT OF THE ARMY PARTY ORGANIZATION AND THEREFORE CAN HEAVILY INFLUENCE, IF NOT CONTROL, THAT BODY. MOST OF OUR CONTACTS BELIEVE THE SENIOR OFFICERS CORPS DISTRUSTS SERBIAN LEADER SLOBODAN MILOSEVIC'S METHODS AND WANTS TO KEEP ITS DISTANCE FROM HIM. YUGOSLAVIA'S LEADING POLITICAL-MILITARY COMMENTATOR, MIROSLAV LAZANSKI OF "DANAS", RECENTLY TOLD EMBOFFS HE BELIEVES THE JUNIOR OFFICERS CORPS BY CONTRAST IS MUCH MORE SYMPATHETIC TOWARD MILOSEVIC. ALL OF THIS MAY EXPLAIN WHY THE SERB-DOMINATED ARMY PARTY COMMITTEE WOULD STRONGLY OPPOSE A MULTI-PARTY SYSTEM AND DECREASED ROLE FOR THE LCY (MILOSEVIC SHARES THIS VIEW) WHILE KADIJEVIC WOULD TAKE A SLIGHTLY MORE MODERATE POSITION.

STILL PART OF THE SYSTEM

WHATEVER TACTICAL DIFFERENCES EXIST WITHIN THE OFFICERS CORPS, THE JNA IS STILL CONSERVATIVE DEFENDER OF KEY ELEMENTS OF THE EXISTING POLITICAL SYSTEM.

-- THE ARMY WAS ORIGINALLY THE ARMED TOOL OF THE COMMUNIST PARTY, AND SOME 97 PERCENT OF THE OFFICER CORPS STILL BELONGS TO THE LCY. EVEN KADIJEVIC'S SPEECH IS RIDDLED WITH IDEOLOGICAL POLITICAL RHETORIC.

³⁶ Благоје Аџић (1932-2012), генерал-пуковник ЈНА и потом Војске Југославије, препознат је као тврда струја у оквиру ЈНА. Он је у периоду од 29. септембра 1989. до 27. фебруара 1992. године обављао дужност Начелника Генералштаба ЈНА, а потом је од 27. фебруара до 8. маја 1992. године заступао савезног секретара за одбрану. Борисав Јовић сведочи да је Војни врх имао "веома лоше мишљење о српском руководству, али да је са њим сарађивао", при чему наглашава и да му је Благоје Аџић рекао 26. фебруара 1990. у време великих проблема због егзодуса Срба са Косова и Метохије, хапшења Азема Влашија да је за све негативно што се дешава у Југославији, криво "неинтелигентно српско руководство". ("Sahranjen Blagoje Adžić, poslednji načelnik Glavnog štaba JNA", *Nezavisne novine*, 5. mart 2012; Борисав Јовић, "Неслога војног и српског врха: Генерал Благоје Аџић је рекао Милошевићу и Јовићу: "Најрадије бих узео пиштољ и побио вас!", *Вечерње Новости*, 22. новембар 2020.)

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-7-

MILITARY SPOKESMEN REJECT THE IDEA OF DEPOLITICIZING THE ARMED FORCES WHICH -- AS BROVET CONCEDED AT 28TH LCY PLENUM --WOULD INEVITABLY FOLLOW THE INTRODUCTION OF A MULTI-PARTY SYSTEM.

-- THE CURRENT SYSTEM GIVES THE ARMY A PRIVILEGED POSITION VIRTUALLY FREE FROM CIVILIAN OVERSIGHT AND CONTROL BEYOND THAT OF THE EIGHT-MAN COLLECTIVE STATE PRESIDENCY (THE COMMANDER-IN-CHIEF, ACCORDING TO THE CONSTITUTION). THE FEDERAL ASSEMBLY, FOR EXEMPLE, DECIDES ONLY A TOTAL BUDGET FIGURE FOR THE ARMED FORCES -- THE LATER DECIDE HOW TO SPEND IT, WITH NO CIVILLIAN OVERSIGHT.

-- THE CURRENT SYSTEM GARANTEES THE ARMY PARTICIPATION IN STATE AND PARTY ASSEMBLIES AT ALL LEVELS. "MLADINA" REPORTS THAT NEARLY 11,000 ACTIVE DUTY OFFICERS ARE SO ENGAGED.

THAT SAID, THE ARMY APPEARS PREPARED TO ACCEPT -- AND ENCOURAGE -- EVEN SWEEPING CHANGES TO THE ECONOMIC SYSTEM THAT WOULD END THE DECAY OF THE ECONOMIC SINEWS NECESSARY FOR DEFENSE OF THE NATION. STATEMENTS BY MILITARY LEADERS IN FAVOR OF STRONGER CENTRAL AUTHORITY ALMOST INEVITABLY ARE FRAMED LARGELY IN ECONOMIC TERMS.

WHAT NOW?

THE CONVENTIONAL WISDOM AMONG YUGOSLAVS IS THAT JNA CAN AND DOES PLAY AN IMPORTANT AND ACTIVE ROLE IN THE POLITICAL SYSTEM, BUT THE COUNTRY'S EXPERIENCE WITH THE SLOVENIAN CONSTITUTIONAL AMENDMENTS SUGGESTS THIS ROLE MAY BE LESSENING.

-- USDAO HAS HEARD THAT THE FEDERAL PRESIDENCY ORDERED KADIJEVIC TO SEND HIS NOW FAMOUS LETTER OF WARNING TO THE SLOVENIAN PRESIDENCY, I.E. IT WAS NOT A MILITARY INITIATIVE. --

-- FACED WITH A SITUATION IN WHICH ANY POLICY CHOICE WOULD CARRY SERIOUS COSTS IN TERMS OF THE ARMY'S RELATIONS TO THE POPULATION AND THE INTERNAL COHESION OF THE DRAFT-BASED ENLISTED RANKS, THE ARMY EMPHASIZED THAT THE PRESIDENCY CONTROLS ITS ACTIONS AND THAT IT HAD NO INTENTION OF STEPPING IN AGAINST ONE OF YUGOSLAVIA'S NATIONS. THE ARMY'S "POLICY," AS REITERATED BY KADIJEVIC, IS TO IGNORE THE EXISTENCE OF SLOVENE AMENDMENTS.

NATO CONFIDENTIAL
NATO CONFIDENTIAL

-8-

EVENTS MAY SOON FORCE THE JNA TO ACCEPT UNPALATABLE POLITICAL CHANGES OR TO ACT DECISIVELY OUTSIDE THE CONSTITUTIONAL FRAMEWORK TO PRESERVE SOME SEMBLANCE OF OLD COMMUNISM:

-- WE SENSE A BUILDINGS WAVE OF POPULAR DESIRE FOR A TRUE, MULTI-PARTY DEMOCRACY IN MANY PARTS OF THE COUNTRY. POPULAR EXPECTATIONS ARE OUTFLANKING THE "NON-PARTY" LINE OF DEFENSE.

-- UNDER THE PROPOSED ELECTIONS GUIDELINES ADOPTED OCTOBER 18 BY THE SOCIALIST ALLIANCE FOR WORKING PEOPLE OF YUGOSLAVIA (SAWP -- HISTORICALLY THE MASS PARTY FRONT ORGANIZATION, BUT CLEARLY BECOMING SOMETHING OF A FREE AGENT), CANDIDATES FROM ALTERNATIVE POLITICAL "ASSOCIATIONS" COULD THEORETICALLY WIN SEATS ON THE FEDERAL PRESIDENCY, AND HENCE SHARE COMMAND OF THE ARMY.

-- THE ECONOMIC CHANGES SOUGHT BY THE ARMY MAY REQUIRE CONCOMITANT ELIMINATION OF LCY POLITICAL DOMINANCE TO SUCCEED. THE 28TH LCY PLENUM, ACCORDING TO INITIAL REPORTS, APPROVED A DRAFT DOCUMENT ON POLITICAL REFORM THAT THEORETICALLY OPENS THE DOOR TO A MULTI-PARTY SYSTEM -- MUCH TO THE OBVIOUS SURPRISE AND UNHAPPINESS OF THE JNA'S CC MEMBERS.

OUR SENSE IS THAT JNA LEADERSHIP, BEWILDERED BY THE COURSE OF CHANGE ON THE POLITICAL SCENE AND TO SOME EX-

TENT INTERNALLY DIVIDED, WILL FALL BACK ON CONTINUED OBE-
DIENCE TO THE CONSTITUTION AS A ROCK IN UNSTEADY SEAS. THIS
MEANS FUNDAMENTALLY, ACCEPTING THE AUTHORITY OF A PRES-
IDENCY THAT HAS ALREADY TAKEN STEPS TOWARD BECOMING A
POPULARLY-ELECTED BODY THROUGH THE USE OF REFERENDA TO
SELECT HALF OF ITS MEMBERS. MOREOVER, WE BELIEVE THAT
MOST OF YUGOSLAVIA'S OFFICERS ARE PATRIOTS, AND SINCERELY
BELIEVE THEY ARE THE DEFENDERS OF THE PEOPLE; ULTIMATE-
LY, POLITICAL ATTITUDES IN THE ARMY ARE LIKELY TO MIRROR TO
SOME EXTENT THOSE IN SOCIETY IN GENERAL. POPULAR SUPPORT
FOR A TRULY DEMOCRATIC SYSTEM, SHOULD ONE EVOLVE, PROBA-
BLY WOULD EVENTUALLY LEAVE ITS MARK ON THE OFFICERS CORPS,
AND EVEN MORE SO AMONG THE ENLISTED PERSONNEL.

WE CAN IMAGINE SEVERAL EVENTS, HOWEVER, WHICH COULD
PROVOKE THE MILITARY TO INTERVENE MORE ACTIVELY IN THE PO-
LITICAL SYSTEM:

-- A REVERSAL OF THE CURRENT TIDE TOWARDS REFORM IN
THE USSR AND SOME EASTERN EUROPEAN COUNTRIES THAT WOULD
CREATE A NEW "CONVENTIONAL WISDOM" THAT SOCIALIST/COM-
MUNIST SOCIETIES ARE NOT AMENABLE TO RAPID REFORM.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-9-

-- SERIOUS INTER-ETHNIC VIOLENCE OCCURS IN YUGOSLAVIA
OR PART OF THE COUNTRY ATTEMPTS TO SECEDE. WE SUSPECT
THIS POINT IS MOOT, AS ANY IMAGINABLE FEDERAL PRESIDENCY
WOULD ORDER THE ARMY TO ACT UNDER SUCH CIRCUMSTANCES IN
ANY EVENT.

-- YUGOSLAVIA'S ECONOMIC REFORMS FAIL TO ASSURE THE MIL-
ITARY ADEQUATE FUNDING FOR ITS INTERNALLY-PERCEIVED MINI-
MUM NEEDS.

CONCLUSION

IN SUM, WE SEE THE ARMY CAUGHT IN THE SAME DILEMMAS
OF POLITICAL AND ECONOMIC REFORMS AS THE OTHER BUILDING

BLOCKS OF THE OLD SYSTEM. PERHAPS, IN THE END, THE GENERAL WILL PROVE MORE ADAPTABLE THAN THE LCY'S POLITICIANS. THE JNA, AT LEAST, HAS SOME REASON FOR BEING OTHER THAN THE EXERCISE OF POWER AND PRIVILEGE.

NATO CONFIDENTIAL

CONFIDENTIEL O.T.A.N

BB/LP
DELEGATION PERMANENTE DE LA FRANCE
AU CONCEIL DE L'ATLANTIQUE NORD

REPUBLIQUE FRANÇAISE

Bruxelles, le 10 MAI 1990

No585/STR

BORDERAU D'ENVOI
AFFAIRES STRATEGIQUES ET DESARMEMENT

Document américain sur le role de l' armée dans les changements en cours en Yougoslavie

Betrand Besancenont
conceiler

Communique a: Europe orientale en centrale

NATO CONFIDENTIAL

U.S. DELEGATION
MAY 8, 1990

THE ARMY AND YUGOSLAVIA'S FUTURE

SUMMARY-

THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY (JNA) OVER THE NEXT FEW MONTHS WILL FACE MAJOR DECISIONS OVER HOW TO RESPOND TO FUNDAMENTAL CHANGES LOOMING IN YUGOSLAVIA. FIRST THE JNA

WILL SOON HAVE TO DECIDE HOW FAR IT IS WILLING TO CARRY ITS CURRENT OPPOSITION TO INTRODUCTION OF A CONFEDERAL SYSTEM IN YUGOSLAVIA AND OPPOSITION TO DECENTRALIZATION OF THE YUGOSLAV MILITARY. THE VICTORS IN SLOVENIA -- DEMOS COALITION -- ARE DEMANDING CREATION OF A LOOSE CONFEDERATION AND APPEAR PREPARED TO TAKE STEPS TOWARD SEPARATION FAILING THAT. THE APPARENT WINNERS IN CROATIA -- FRANJO TUDJMAN'S CROATIAN DEMOCRATIC UNION (HD) -- ALSO INISISTS ON A CONFEDERATION AND SAY SECESSION IS AN ACCEPTABLE FINAL OPTION. IN A RECENT INTEVIEW, TUDJMAN SAID THAT IF YUGOSLAVIA HOLDS TOGETHER, THE JNA WILL HAVE TO GIVE WAY TO A "NATO-LIKE" ALLIANCE OF REPUBLIC ARMIES, AND DEMOS CALLED FOR REPUBLICAN-BASED ARMIES AND MAY

NATO CONFIDENTIAL

-2-

ALSO BE PREPARED TO REFUSE TO SEND SLOVENE RECRUITS OUTSIDE THE REPUBLIC. CLEARLY, A CONFRONTATION IS BREWING BETWEEN THE JNA AND THE NORTHERN REPUBLICS.

THE SECOND MAJOR CHOICE WILL BE HOW TO ADAPT TO MULTI-PARTY DEMOCRACY. ALL PUBLIC SIGNS ARE THAT THE JNA WILL GRUNDINGLY ACCEPT SUCH A SYSTEM, EVEN AT THE NATIONAL LEVEL. THE ARMY HAS SAID PUBLICLY THAT IT WILL ACCEPT THE ELECTION RESULTS IN SLOVENIA AND CROATIA. BUT PARLIAMENTARY DEMOCRACY WILL INEVITABLY REQUIRE DE-COMMUNIZATION OF THE JNA IF IT IS TO SUCCEED. THE OFFICERS CORPS SEEMS DIVIDED OVER WHETHER AND HOW TO ACCEPT ITS DEPOLITICIZATION. WE THINK IT WILL, IN THE END, IF OVERALL DEMOCRATIZATION STAYS ON TRACK. END SUMMARY.

THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY (JNA) HAS LONG BEEN CONSIDERED THE LAST TRULY ALL-YUGOSLAV INSTITUTION AND A POWERFUL INFLUENCE FOR NATIONAL INTEGRATION. THE JNA PLAYED THIS ROLE, HOWEVER, AS AN INTEGRAL PART OF A TITOIST POLITICAL SYSTEM THAT IS UNDERGOING FUNDAMENTAL CHANGE -- AND COULD COLLAPSE ENTIRELY. THE JNA'S OLD ROLE MUST INEVITABLY COME TO AN END WITH THAT CHANGE.

THE MILITARY, THEREFORE, WILL HAVE TO DECIDE HOW TO ADAPT, OR WHETHER TO TRY TO BLOCK SIGNIFICANT MODIFICATIONS OF THE OLD SYSTEM. ITS TWO KEY CHOICES WILL BE:

-- SHOULD THE ARMY ALLOW THE REPUBLICS TO RECAST THE COUNTRY INTO A LOOSE CONFEDERATION, OR EVEN SPLIT UP IF THEY CAN NOT REACH AGREEMENT?

-- SHOULD THE JNA ACCEPT MULTI-PARTY PLURALISM AND, IF SO, THE INEVITABLY LINKED DEPOLITICIZATION OF THE ARMED FORCES?

THE BELL MAY SOON TOLL

WHEN WE LAST ASSESSED THE POLITICAL ROLE AND ATTITUDES OF THE JNA, OUR BOTTOM-LINE JUDGEMENT WAS THAT GENERALS WOULD FALL BACK ON OBEDIENCE TO THEIR CONSTITUTIONALLY-ORDAINED COMMANDER-IN-CHIEF, THE FEDERAL PRESIDENCY, AS A SOLID REFERENCE POINT IN THE FACE OF UNSETTLING POLITICAL CHANGES.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-3-

SINCE THEN, THE JNA HAS DONE JUST THAT, SWALLOWING -- MOST IMPORTANTLY, THUS FAR -- THE INTRODUCTION IN TWO REPUBLICS OF THE MULTI-PARTY DEMOCRACY THAT IS VEHEMENTLY OPPOSED AS RECENTLY AS LAST FALL.

AN EARLY APRIL, ELECTION-EVE VISIT TO CROATIA AND SLOVENIA BY FEDERAL SECRETARY FOR NATIONAL DEFENSE KADIJEVIC, REVEALED THAT THE MILITARY IS EXTREMELY CONCERNED ABOUT DEVELOPMENTS IN THOSE REPUBLICS AND ALSO REVEALED SOME SIGNS THAT THE MILITARY MIGHT BE PREPARED TO TAKE STEPS TO STOP DEVELOPMENTS IT CONSIDERS UNACCEPTABLE. DURING THE VISIT KADIJEVIC ISSUED A STATEMENT, IN RESPONSE TO PUBLIC CRITICISM OF THE VISIT, WHICH SAID THAT THOSE WHO DURING ELECTORAL CAMPAIGNS "NEGATE ALL THE VALUES AND ACHIEVEMENT OF OUR DEVELOPMENT, OFFER FRATRICIDAL WAR, REVISION

OF FRONTIERS AND SPLITTING THE COUNTRY SHOULD HAVE IN MIND THAT THIS WILL BE PREVENTED.” KADIJEVIC ADDED THAT THE ARMY WOULD BE ON THE SIDE OF DEMOCRATIC REFORM BUT THAT, IN ACCORDANCE WITH ITS CONSTITUTIONAL ROLE, IT WOULD OPPOSE THOSE FORCES THAT UNDERMINE THE FOUNDATIONS OF YUGOSLAVIA AND WEAKEN ITS DEFENSES. DURING THE VISIT THE JNA ALSO SOUGHT (UNSUCCESSFULLY) TO HAVE THE PUBLIC PROSECUTOR IN MARIBOR FILE CHARGES AGAINST THE HEAD OF THE DEMOS COALITION AND ONE OF TWO FINAL CANDIDATES FOR SLOVENIAN PRESIDENT, JOZE PUCNIK, BECAUSE OF A DEMOS POSTER THAT CLAIMED THAT THE JNA “KILLS OUR CHILDREN, DESTROYS OUR ECONOMY, AND THREATENS OUR FREEDOM.”

IN THE EVENT, THE JNA DID NOTHING TO FOLLOW UP THE KADIJEVIC STATEMENT AND HAS ACQUIESCED IN THE DECISION OF THE MARIBOR PROSECUTOR NOT TO FILE CHARGES AGAINST PUCNIK.³⁷ WITH SEPARATIST-MINDED PARTIES APPARENTLY SOON TO BE IN CONTROL OF YUGOSLAVIA’S TWO RICHEST REPUBLICS, HOWEVER, THE QUESTION OF HOW THE ARMY WILL RESPOND IS BECOMING CRITICAL.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-4-

ONE IMPORTANT POINT TO KEEP IN MIND IS THAT THE JNA MAY HAVE A DIFFERENT “RED LINE” THAN DO CIVILLIANS BETWEEN WHAT CONSTITUTES MOVES TOWARD SECESSION. THE DECLARATION BY CIRIL RIBICIC³⁸, HEAD OF THE PARTY OF DEMOCRATIC RE-

³⁷ Жоже Пучник (1932 - 2003) социолог и политичар, још у доба СФРЈ препознат је као један од активнијих критичара југословенског друштва и режима Јосипа Броза Тита. Због своји ставова провео је један период живота у затвору и егзилу, а након повратка у Словенију крајем осамдесетих година XX века постао је вођа Демократске опозиције Словеније, групе странака које су поразиле комунисте, чиме се сматра “оцем” словеначке независности. Вид: “Jože Pučnik”, Mladina, 03, 2003. <https://web.archive.org/web/20110928073202/http://www.mladina.si/tednik/200303/clanek/pucniknekrolog/11.10.2024>.

³⁸ Кирил Рибичич (1947), правник, професор и политичар, син је истакнутог комунисте Митје Рибичича, некадашњег председника Савезног извршног већа, и већ је седмдесетих година XX века писао о југословенском самоуправљању, да би се деценију касније прикључио реформистичкој струји унутар Савеза комуниста Југославије. Од децембра 1989. до маја 1990. године био је председник председништва Централног комитета Савеза комуниста Словеније и потом члан словеначке делегације на XIV

FORM (PDR-FORMER LEAGUE OF COMMUNISTS), THAT SLOVENIA SHOULD NOT ALLOW THE FEDERAL DEFENSE SECRETARY TO VISIT WITHOUT AN INVITATION, DOUBTLESS STRIKES SLOVENES AS IN KEEPING WITH THE REPUBLIC' S SOVEREIGNTY IN A CONFEDERATION -- BUT COULD WELL STRIKE THE ARMY AS SECESSIONIST IF IMPLEMENTED. SO, TOO, COULD THE DEMOS PLAN TO BLOCK FURTHER MILITARY SERVICE BY SLOVENE BOYS OUTSIDE SLOVENIA.

AUTHORITY TO ACT

WE SUGGESTED THAT ANY CONCEIVABLE FEDERAL PRESIDENCY WOULD ORDER THE ARMY TO PREVENT SECESSION BY A REPUBLIC, RELIEVING THE GENERALS OF THE TEMPTATION TO ACT OUTSIDE THE CONSTITUTION. WE STILL BELIEVE THE FEDERAL PRESIDENCY BY MAJORITY VOTE WOULD AUTHORIZE USE OF FORCE IN THE CASE OF OUTRIGHT SECESSION BY ONE REPUBLIC. WITH CROATIA NOW APPARENTLY JOINING SLOVENIA IN WILLINGNESS TO CONSIDER MOVES TOWARD SEPARATION IF ITS OBJECTIVES OF A LOOSER CONFEDERATION ARE NOT MET, HOWEVER, THE BALANCE OF FORCES IS CONSIDERABLY DIFFERENT. THERE ARE ALREADY SOME SIGNS THAT SLOVENIA AND CROATIA WILL WORK TOGETHER IN SEEKING CHANGE. SHOULD BOTH REPUBLICS SEEK TO LEAVE YUGOSLAVIA SIMULTANEOUSLY, THE PRESIDENCY MIGHT BE UNABLE OR UNWILLING TO ACT.

MOREOVER, THE PRESIDENCY COULD ALSO SPLIT DOWN THE MIDDLE OVER THE PROPER RESPONSE TO ACTIONS THAT ARE MERELY STEPS TOWARD EXTREMELY LOOSE CONFEDERATION (THE DEMOS' AND TUDJMAN'S IDEA LOOKS MORE LIKE A TREATY ARRANGEMENT OF INDEPENDENT STATES). MACEDONIA AND BOSNIA MAY BE WILLING TO GO ALONG WITH GREATER CONFEDERALISM, ACCOUNTING FOR -- WITH SLOVENIA AND CROATIA -- 4 OF THE PRESIDENCY'S 8 VOTES.

Конгресу СКЈ. Вид: "U Sloveniji umrojugoslovenski političar Mitja Ribičič", Blic, 28. novembar 2013; Ciril Ribičič: *Življenjepis*", Faculty of Law, датум приступа 10.11. 2024.

NATO CONFIDENTIAL
NATO CONFIDENTIAL

-5-

THE JNA, IN THE CASE OF A SPLIT, WOULD HAVE TO SIT ON ITS HANDS, ACT ALONE, OR INTIMIDATE THE PRESIDENCY INTO "ORDERING" MILITARY INTERVENTION. ONE WILD CARD TO KEEP IN MIND IS THAT THE PRESIDENCY OF THE COLLECTIVE FEDERAL PRESIDENCY ROTATES IN MAY FROM SLOVENE JANEZ DRNOVSEK TO SERB CONSERVATIVE NATIONALIST BORISAV JOVIC. JOVIC WOULD LIKELY MAKE AN ALLY FOR THE JNA, ALTHOUGH THE PRESIDENT HAS ONLY ONE VOTE WITHIN THE PRESIDENCY.

SHOULD THE PRESIDENCY SPLIT ON HOW TO HANDLE EITHER OUTRIGHT SECESSION OR ON MOVES TOWARD SEPARATION, THE QUESTION ARISES WHETHER THE JNA WOULD BE WILLING TO ACT ON ITS OWN. THE JNA DEMONSTRATED A WILLINGNESS TO TAKE AT LEAST SOME APPARENTLY UNILATERAL STEPS WHEN IT FILED CRIMINAL CHARGES ON ELECTION-EVE AGAINST JOZE PUCNIK. THE JNA SPOKESMEN, HOWEVER, EMPHASIZED APRIL 11 THAT THE ARMY WILL STRICTLY OBEY YUGOSLAVIA'S CONSTITUTION AND LAWS.

SOME MILITARY CONSIDERATIONS

SHOULD IT DECIDE TO TAKE MILITARY ACTION, HOWEVER, THE JNA WOULD FACE A PROBLEM OF FAR DIFFERENT MAGNITUDE THEN MOSCOW FACES IN LITHUANIA -- A COMPARISON NOT LOST ON THE YUGOSLAV PLAYERS. THE SCENARIO WOULD ALMOST CERTAINLY AT A MINIMUM INVOLVE BOTH SLOVENIA AND CROATIA, WHICH ACCOUNT FOR 29 PERCENT OF THE COUNTRY'S POPULATION, MOST OF ITS MODERN INDUSTRY, AND NEARLY ALL OF ITS COASTLINE.

THE FIFTH MILITARY DISTRICT (WHICH COVERS NON-COASTAL SLOVENIA AND CROATIA), GIVEN ITS STRATEGIC LOCATION, IS MANNED BY A LARGE FORCE OF WELL-EQUIPPED UNITS, INCLUDING THE JNA'S MOST MODERN MECHANIZED BATTALIONS. THE JNA HAS ALL THE ASSETS IN PLACE THAT IT NEEDS FOR AN INITIAL SEIZURE OF POWER FROM CIVILLIAN AUTHORITIES. ON THE OTHER HAND, THE JNA WOULD HAVE TO BE YUGOSLAV SYSTEM OF TERRITORIAL

DEFENSE, WHICH INCLUDES THE STORAGE OF MAJOR STOCKS OF WEAPONS AND AMMUNITION IN OR NEAR CIVILIAN CONCERNED THAT SEIZURE OF POWER, WHILE LIKELY TO BE SUCCESSFUL INITIALLY, COULD SET OFF RESISTANCE BY THE YUGOSLAV POPULATION.

NATO CONFIDENTIAL
NATO CONFIDENTIAL

-6-

THE FACILITIES SUCH AS FACTORIES, MIGHT ALLOW SIGNIFICANT CIVILIAN OPPOSITION BY ARMED AND TRAINED CIVILIANS. THE NON-COMMUNIST GOVERNMENTS IN SLOVENIA AND CROATIA WOULD HAVE THE POWER TO MOBILIZE THE TERRITORIAL DEFENSE FORCES (TDF). MOREOVER, SHOULD PROLONGED RESISTENCE DEVELOP, THE JNA WOULD FACE THE INSUPERABLE TASK OF TRYING TO SEAL OFF YUGOSLAVIA'S WESTERN BORDERS FROM A LIKELY FLOW OF SUPPLIES AND SUPPORTERS.

THE JNA LEADERSHIP, FURTHERMORE, LIKELY REALIZES THAT USE OF TROOPS FOR INTERNAL POLICE ACTION AGAINST ANY OF THE SLAVIC GROUPS (AS OPPOSED TO THE ALBANIANS IN KOSOVO) WOULD RISK THE DISINTEGRATION OF THE MILITARY -- PARTICULARLY IF SIGNIFICANT VIOLENCE ENSUED. NON-SERB OFFICERS CONSTITUTE APPROXIMATELY 40 PERCENT OF THE OFFICER CORPS, AND THE VARIOUS ETHNIC GROUPS ARE PROPORTIONATELY REPRESENTED IN THE SENIOR RANKS. MOREOVER, WHILE SERBS ACCOUNT FOR 31 PERCENT OF ALL DRAFTEES, A LARGE SHARE OF CONSCRIPTS WOULD BE POTENTIALLY UNRELIABLE IN AN EXERCISE THAT ALL WOULD RECOGNIZE AS BACKED, IF NOT INSPIRED, BY SERBIA. SPECULATION IS ALREADY SPREADING OF AN ARMY-SERBIAN ALLIANCE AFTER A MEETING BETWEEN KADIJEVIC AND SERBIAN STRONGMAN MILOSEVIC JUST PRIOR TO THE SECRETARY'S TRIP NORTH, AND A WREATH LAYING BY MILOSEVIC AT THE TOMB OF THE UNKNOWN SOLDIER -- WITH A MILITARY ESCORT -- SHORTLY THEREAFTER. FOLLOWING ARE THE PERCENTAGE SHARES OF THE COSCRIPTS FORCES OF SEVERAL NON-SERB ETHNIC GROUPS:

-CROAT	18.5
-SLOVENE	7.0

-ALBANIAN	9.0
-MACEDONIAN	6.1
-MOSLEM	12.0

-TOTAL	52.6

(COMMENT: WE BELIEVE IT IS TOO EARLY TO SPEAK ABOUT AN ARMY-SERBIAN ALLIANCE. KADIJEVIC AT THIS STAGE SEEMS TO HAVE BEEN MEETING -- OR TRYING TO MEET -- WITH LEADERS OF THE THREE CLEARLY MOST IMPORTANT PLAYERS IN THE FEDERAL GAME: SERBIA, CROATIA, AND SLOVENIA.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-7-

THE FACT THAT THE JNA HOLDS VIEWS CLOSER TO THOSE OF THE JNA, THEREFORE, IS PROBABLY LOOKING AT A RANGE OF OPTIONS. WE HAVE NO WAY OF KNOWING WHAT THEY ARE, BUT THEY PROBABLY INCLUDE THE FOLLOWING. SERBIA DOUBTLESS FUELS THE PREDILCTION IN THE NORTH TO BELIEVE THE GENERALS ARE IN CAHOOTS WITH THE SERBS. END COMMENT.)

URGE CIVILIAN INTERVENTION

THE JNA COULD ENCOURAGE CIVILIAN AUTHORITIES TO DO WHATEVER IT TAKES (INCLUDING ARRESTS OF SEPARATIST-ORIENTED POLITICIANS) TO HOLD THE EXISTING FEDERAL STRUCTURE TOGETHER -- THE CIVILIANS HOWEVER, DO NOT APPEAR TO HAVE THE WHEREWITHAL. FOR ONE THING CIVILIAN POLICE WILL SOON BE UNDER THE AUTHORITY OF NON-COMMUNIST

MINISTERS IN SLOVENIA AND CROATIA. AS FOR THE FEDERATION, "BELGRADE" AS A CONCEPT REFLECTING FEDERAL AUTHORITY WITHIN THE COUNTRY IS CLOSE TO BECOMING MEANINGLESS. THE FEDERAL COMMUNIST PARTY IS DEAD, ALTHOUGH SERBIA (WITH THE JNA'S HELP) IS TRYING TO KEEP THE RUMP ALIVE. THE FEDERAL PRESIDENCY CONSISTS OF MEMBERS WHO SPEAK FOR THEIR REPUBLICS (AND PROVINCES) , AS DOES THE FEDERAL ASSEMBLY.

BOTH OF THESE BODIES LEARNED DECISIVELY DURING THE FIGHT OVER SLOVENIA' S CONSTITUTIONAL CHANGES THAT THEY HAVE NO POWER TO FORCE DECISIONS ON A REPUBLIC THROUGH LEGAL CHANNELS. THE JNA ASIDE, PREMIER ANTE MARKOVIC IS NOW THE FEDERATION. MARKOVIC HAS LITTLE DIRECT AUTHORITY IN SECURITY MATTERS, HOWEVER. MOREOVER, DESPITE GROWING SUSPICION IN ZAGREB, MARKOVIC IS STILL A CROAT AND, WE SUSPECT, UNLIKELY TO GIVE HIS BLESSING TO REPRESSIVE FEDERAL ACTION AGAINST HIS HOME REPUBLIC. FINALLY, WHAT FEW ASSETS FOR LEGAL COERCION THAT THE FEDERATION HAS AVAILABLE (PRIMARILY FEDERAL MILITIA) ARE SMALL AND ALREADY MIRED IN KOSOVO.

THE FEDERATION, PERHAPS, AT MILITARY BERHEST, COULD ACT TO CHANNEL SEPARATIST SENTIMENT INTO NEGOTIATIONS OVER THE CONSTITUTIONAL ORDER. ITS POWER WOULD LIE IN CAJOLING AND REASON, HOWEVER, AND IT COULD NOT SET PRECONDITIONS SUCH AS RETAINING ELEMENTS PF FEDERALISM MOST LOVED BY THE MILITARY. IF FUNDAMENTAL REGIONAL DIFFERENCES DO NOT TEAR YUGOSLAVIA APART IN THE COMING MONTHS, THE CIVILIANS COULD WELL NEGOTIATE A LOOSE CONFEDERATION ACCEPTABLE TO ALL REPUBLICS. SLOVENIA' S IDEA OF A CONFEDERATION, HOWEVER, LEAVES LITTLE ROOM FOR A UNITED NATIONAL ARMY.

NATO CONFIDENTIAL
NATO CONFIDENTIAL

-8-

FRANJO TUDJMAN, FOR HIS PART, TOLD THE GERMAN NEWSPAPER "DIE WELT" THAT IF YUGOSLAVIA HELD TOGETHER (ONLY POSSIBLE, HE SAID, AS CONFEDERATION), THE JNA WOULD HAVE TO DISSOLVE INTO A "NATO-LIKE" ALLIANCE OF REPUBLIC ARMIES. A CIVILIAN "SOLUTION" MIGHT IN THE END LEAVE THE JNA OUT IN THE COLD.

SHOW OF FORCE

THE JNA COULD MOUNT A SHOW OF FORCE ON THE MODEL OF ITS KOSOVO ROLE -- ROVING TANK COLUMNS, LOW-FLYING FIGHT-

ER AIRCRAFT, AND SO ON -- TO DISCOURAGE ANY MOVES TOWARD SECESSION. ALTHOUGH IT IS POSSIBLE -- BARELY -- THAT A FEDERAL MAJORITY ON THE PRESIDENCY MIGHT APPROVE SUCH MOVES, WE THINK IT COULD ALSO PROVOKE A WALKOUT BY AT LEAST THE SLOVENE AND CROAT MEMBERS OF THE PRESIDENCY, THUS PRECIPITATING THE VERY SPLIT THE MILITARY ACTION WAS INTENDED TO AVOID. THE SHARP REACTION IN LJUBLJANA AND ZAGREB TO SECRETARY KADIJEVIC' S VISIT DEMONSTRATE THAT A SHOW OF FORCE COULD ITSELF PROVOKE FORMAL STEPS TOWARD SECESSION.

PREEMPTIVE STRIKE

THE MILITARY COULD DEPLOY AND ITSELF ARREST NATIONALIST LEADERS BEFORE SLOVENIA OR CROATIA FORMALLY MOVE TO DISMANTLE FEDERAL POWER OR EVEN SECEDE. THE JNA' S TOLERANCE SO FAR OF A DEMOS VICTORY IN SLOVENIA AND FIRST-ROUND TUDJMAN VICTORY IN CROATIA SUGGESTS IT WILL ALLOW THE ELECTIONS IN THOSE REPUBLICS TO RUN THEIR COURSE. THE JNA' S SPOKESMAN, IN FACT, EMPHASIZED APRIL 25 THAT THE JNA WILL ACCEPT THE ELECTION RESULTS. THE JNA ANNOUNCED, MOREOVER, THAT IT WOULD NOT HOLD ANY EXERCISES IN THE NORTHERN REPUBLICS UNTIL THE ELECTIONS ARE OVER -- IN ORDER, IT SAYS, FOR THE TROOPS TO BE FREE TO VOTE. THERE WHERE, HOWEVER, INDICATIONS THAT SOME CROATIAN RESERVISTS RECEIVED CALL UP NOTICES COVERING THE ELECTION PERIOD. SOME RESERVISTS ALLEGEDLY WERE PRESSURED TO REVEAL FOR WHOM THEY PLANNED TO VOTE.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-9-

SLOVENE CONSCRIPTS IN KOSOVO HAD NOT BEEN ALLOWED TO VOTE BY ABSENTEE BALLOT AS PERMITTED BY SLOVENE LAW. CROATIAN CONSCRIPTS WERE NOT ALLOWED TO RETURN HOME TO VOTE, AS REQUIRED BY CROATIAN LAW.)

PROTECTION OF THE CONSTITUTIONAL ORDER

THE ARMY COULD DO NOTHING UNLESS SECESSION BECAME A REALITY AND THEN STRIKE WITH THE DECLARED PURPOSE OF PROTECTING THE CONSTITUTIONAL ORDER. THE SCENARIO WOULD PROBABLY FOLLOW A FAMILIAR SCRIPT: ARRESTS, OCCUPATION OF GOVERNMENT BUILDINGS, SEIZURE OF THE RAIL SYSTEM, AND SO ON.

BLUSTER

FINALLY, THE JNA COULD DECIDE INTERVENTION IS A NO-WIN PROPOSITION AND RELY ON LOUD THREATS, ADMONITIONS, AND COMPLAINTS. KADIJEVIC S TRIP MAY HAVE BEEN JUST THAT. SO, TOO, MAY BE THE CHARGES AGAINST PUCNIK. GIVEN THE CURRENT MOOD IN SLOVENIA AND JNA' S PAST DIFFICULTIES IN PROSECUTING CIVILIANS IN SLOVENIA (THE INFAMOUS "LJUBLJANA FOUR"), THE JNA PROBABLY DID NOT EXPECT ITS PROSECUTION ATTEMPT TO SUCCEED. ONE SIGNAL OF THAT MAY BE THAT THE JNA USED THE CIVILIAN PROSECUTOR' S OFFICE RATHER THAN THE MILITARY PROSECUTOR, AS IT DID IN LJUBLJANA FOUR CASE. THE YUGOSLAVS DO HAVE AN AMAZING KNACK FOR "MUDLLING THROUGH" SEEMINGLY HOPELESS SITUATIONS. THE GENERALS MIGHT DECIDE TO COUNT ON THAT. THEY ALSO PRESUMABLY REALIZE THAT A MILITARY "POLICE ACTION" COULD TURN YUGOSLAVIA INTO A PARIAH IN THE "KINDER, GENTLER" EASTERN EUROPE OF THE 1990S.

WHAT NEXT?

AT THIS STAGE IT IS IMPOSSIBLE TO JUDGE WHICH OPTION MILITARY WILL CHOOSE; INTERVENTION, THREATS OR ACQUIESCENCE. MUCH WILL DEPEND ON THE ACTIONS OF THE DEMOS LEADERS AND ON TUDJMAN, NEITHER OF WHICH, SO FAR, SHOWS MUCH SIGNS OF MODIFYING THEIR BASIC POSITIONS.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-10-

IN A STATEMENT IN THE APRIL 28 "BORBA," PUCNIK OUTLINED THE STEPS THAT DEMOS INTEND TO TAKE TO ACHIEVE POLITICAL AND ECONOMIC SOEVEREINGTY FOR SLOVENIA, WHICH HE NOTED WOULD SIGNIFY "THE END OF THE CURRENT FEDERAL SYSTEM" IN YUGOSLAVIA. TUDJMAN, FOR HIS PART, CONTINUES TO MAKE STATEMENTS CALLING FOR CONFEDERATION AND ALSO SEEMING TO INDICATE A DESIRE TO TAKE OVER AT LEAST PART OF BOSNIA. IN AN INTERVIEW IN THE MAY 1 EDITION OF THE ZAGREB WEEKLY DANAS, TUDJMAN SAID HE THOUGHT THE MILITARY WOULD HAVE NO CHOICE BUT TO ACCEPT HIS PROGRAM BECAUSE IT WOULD BE IMPOSSIBLE TO OPPOSE DEMOCRATIC CHANGE IN SLOVENIA AND CROATIAAND THAT AN ARMED INTERVENTION WOULD BE BOTH "DANGEROUS AND FRIUTLESS."

THE DEMOCRACY CONUNDRUM

THE JNA'S OTHER MAJOR DECISION WILL BE WHETHER TO ALLOW THE SECOND KEY ELEMENT OF TITO'S SYSTEM (A FEDERAL STRUCTURE BEING THE FIRST) TO END --COMMUNIST PARTY DOMINATION OF THE POLITICAL SYSTEM. THE END OF THE COMMUNIST PARTY'S MONOPOLY ON POLITICAL POWER, EVEN CONSERVATIVE JNA COMMENTATORS AGREE, WOULD OF NECESSITY LEAD TO DE-COMMUNIZATION OF THE MILITARY.

ALL SIGNS ARE THAT THE JNA WILL ACCEPT PARLIAMENTARY DEMOCRACY. THE JNA HAS SAID FOR SOME TIME THAT, WHILE IT VIEWS MULTI-PARTY DEMOCRACY IN A MULTI-ETHNIC SOCIETY AS DANGEROUS, IF THE CONSTITUTION PERMITTED SUCH A SYSTEM THE ARMY WOULD RESPECT THE CONSTITUTION. THE JNA'S LACK OF CRITICISM OF THE SLOVENE AND CROATIAN ELECTIONS – WHICH STRICTLY SPEAKING, HAVE NO VALIDITY UNDER THE EXISTING YUGOSLAV CONSTITUTION – APPEARS TO SHOW A WILLINGNESS BY THE GENERALS TO ACCEPT DEMOCRACY EVEN WITHOUT CONSTITUTIONAL ARGUMENTS.

THE REAL QUESTION MARK, HOWEVER, IS HOW THE JNA WILL DEAL WITH ITS OWN DEPOLITICIZATION. OUR COLLEAGUES ESTIMATE THAT MAJORITY OF THE SENIOR OFFICERS CORPS OPPOSES REMOVAL OF THE COMMUNIST PARTY ORGANIZATION NOW INTEGRAL TO THE ARMY'S STRUCTURE. ACCORDING TO THE APRIL 18 "BORBA," HOWEVER, THE FEC UNDER PRIME MINISTER MARKOVIC HAD "ADOPTED A PLATFORM" FOR THE OPERATIONS OF THE FEC AND ITS ORGANS AND INSTITUTIONS IN A MULTI-PARTY POLITICAL SYSTEM, THAT WOULD REQUIRE THE "DEPOLITICIZATION" OF THE FEDERAL GOVERNMENT.

NATO CONFIDENTIAL

NATO CONFIDENTIAL

-11-

AT AN FEC PRESS CONFERENCE APRIL 19, THE GOVERNMENT CONFIRMED ITS INTENTION, AS PART OF THIS PROCESS, TO DEPOLITICIZE THE JNA, BUT ADDED THAT THE PROCESS WILL BE "COMPLICATED" AND WILL DEMAND TIME AND PATIENCE.

WHILE DIFFERENCES WITHIN THE JNA' S RANKS ARE VIRTUALLY INVISIBLE TO OUTSIDERS, WE BELIEVE THAT SPLITS DO EXIST ON THE QUESTION. ADMIRAL PETAR SIMIC³⁹, IRONICALLY, WHO WAS HEAD OF JNA PARTY ORGANIZATION UNTIL HIS RECENT DEATH, REPORTEDLY WAS A FORCE OF MODERATION. HE WAS ONE OF THE FIRST SENIOR OFFICERS TO CONCEDE THAT DE-COMMUNIZATION OF THE JNA IS CONCEIVABLE. CHIEF OF STAFF ADZIC NOW APPEARS TO BE POINTMAN FOR THE COMMUNIST HARDLINERS, AND A SERB NATIONALIST TO BOOT. DEFENSE SECRETARY KADIJEVIC IS SAID TO STRADDLE THE FENCE.

THE DEPOLITICIZATION QUESTION COMES AT A DIFFICULT TIME FOR GENERALS CONTEMPLATING OTHER EXISTENTIAL QUESTIONS SUCH AS UNRAVELLING OF THE FEDERATION, GROWING POPULAR

³⁹ Петар Шимић (1932-1990), адмирал ЈНА, помоћник савезног секретара за народну одбрану адмирала флоте Бранка Мамуле и од маја 1988. године председник Комитета организације СК у ЈНА, као и члан Председништва Централног комитета СКЈ. Представљао је тзв. "тврду" струју унутар ЈНА и противио се деполитизацији ЈНА и могућности раздруживања СФРЈ. Преминуо је од последица можданог удара, након што му је позлило током састанка код Благоја Аџића, начелника генералштаба ЈНА. Вид: "Јућер у Београду: Умро адмирал Петар Шимић", *Slobodna Dalmacija*, 12.4. 1990, str. 3.

PRESSURE FOR CUTS IN MILITARY SPENDING, AND THE SEEMING EVAPORATION OF THE IMMEDIATE OUTSIDE THREAT THAT PROVIDED THE JNA' S ULTIMATE RAISON D'ETRE. OUR GUESS, HOWEVER, IS THAT IF OVERALL DEMOCRATIZATION REMAINS ON TRACK, THE JNA WILL ACCEPT ITS OWN DE-COMMUNIZATION.

NATO CONFIDENTIAL

Брисел, Стална мисија Француске при НАТО-у, 31.октобар 1989.

НАТО поверљиво

Однос Југословенске војске према реформама које су у току
Комунике САД-а Политичком комитету НАТО

Делегација САД
31.октобар 1989.

Тема: Југословенска народна армија: ухваћена у вир реформи
Сажетак: Југословенска народна армија (ЈНА) мора да се ухвати у коштац са могућношћу да економска реформа у Југославији (коју она у овом тренутку подржава) мора бити праћена још израженијом политичком плурализацијом него што је до сада била спремна да прихвати. У недавном говору савезног секретара за народну одбрану Кадијевића сугерише се да су генерали укључени у шири покушај конзервативних снага да буду противпожарна брана у односу на оно што изгледа као све више присутна жеља народа за већим политичким плурализмом, укључујући и увођење вишепартијског система. Постоје одређене назнаке да су присутне поделе у оквиру ЈНА око тога колико далеко треба ићи са политичким реформама. На економском плану, ЈНА делује као да је спремна да подржи радикално напуштање социјалистичког начина производње, уколико ће то допринети јачању економске основе југословенског система одбране. Починемо да сумњамо да армија није у стању да изврши било какав одлучујући политички утицај у било ком случају осим драстичне промене околности која би могла да изазове директну интервенцију. Ухваћено у вртложне плиме промена, чини се да војно руководство држи до послуш-

ности Уставом одређеном главнокомандујућем колективном (цивилном) Председништву, које је као стена постојано. Све извеснији расплет југословенског необичног једнопартијског система би ускоро могао да натера војску да одлучи да ли је такав систем довољан. На крају, генерали се могу показати припремљенијима за промене него неки актуелни политичари чији је примарни циљ да се одрже на власти.

НАЈНОВИЈЕ ВЕСТИ

18. октобра југословенски савезни секретар за народну одбрану Вељко Кадијевић имао је излагање у коме је изнео ставове Југословенске народне армије о већини горућих економских и политичких питања. Кадијевић је задржао изразито конзервативан тон али

НАТО поверљиво

-2-

је у највећој мери прихватио економски програм реформи који је донео СИВ. Кадијевић је, између осталог, рекао:

-Друштвена криза у СФРЈ је вероватно достигла ниво након кога не може бити горе, разлог је делимично тај што се ближи одржавање конгреса Партије као и нацрт новог Устава који ће скицирати будући правац развоја Југославије.

-Чак и ако оставимо по страни никад видљивије јавно испољавање антијугословенских и антисоцијалистичких снага, дубоке поделе око југословенског друштвеног система и уставног поретка захватиле су државу.

-Армија мора реаговати одговорно у складу са својим историјским местом и улогом у победи социјалистичке револуције као и у социјалистичкој изградњи и одбрани земље али и у складу са својим револуционарством и карактером Југославије и својом улогом као што је предвиђено Уставом.

-ЈНА неће прилагођавати своје ставове као одговор на маневрисање неких република и армија ће се одлучно супротставити позивима за страном мешање у питања унутрашњег развоја.

-Армија се оштро противи позивима за ангажовање спољног фактора за питања унутрашњег развоја. (Напомена: Ово се вероватно односи на интервју који је словеначки председник Становник дао немачком листу „Die Welt“ у којем је он рекао да очекује од западних

држава учесница ОЕБС процеса да бране људска права и у другим државама. Из овога се јасно види намера Становника да се он нада да ће запад да спречи сваки покушај гушења словеначког пролећа. Крај напомене)

-Главни узрок многих проблема у Југославији је велико отказивање југословенског система, укључујући и постојећи Устав. Нема сврхе суочити се са проблемима (хиперинфлација, свађе у оквиру руководства, бујајући национализам) без поправљања основа система. Најбољи пример је економски програм Савезног извршног већа који ЈНА здушно подржава. Овај план може да успе само уколико је праћен свеобухватном реформом политичког система.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-3-

-Савезна влада мора имати моћ да спроведе своја овлашћења, посебно у следећим областима: национална одбрана и безбедност, јединствен друштвено-економски, политички и правни систем заснован на социјалистичком самоуправљању и демократији, економско одлучивање за јединствено југословенско тржиште укључујући и овлашћења за спровођење монетарно-кредитне, пореске, спољнотрговинске „и осталих“ политика.

-Југословенска армија фаворизује не-партијски политички плурализам. (Напомена: Термин се обично односи на теоретску ситуацију у којој би Савез комуниста Југославије био једина легална партија али би некако остао без могућност контроле над државом. Крај напомене) Југословенски делегатски систем индиректних избора треба заменити модерним представничким системом заснованом на тајном гласању, већем броју кандидата као и демократским процедурама за избор кандидата.

-Нови Устав мора да омогући примат федералном уставу у односу на републичке или ће настати конфедерација.

-Југословенске оружане снаге ће игнорисати словеначке уставне амандмане и наставити да обављају своје дужности у складу са југословенским Уставом.

-Кадијевић сматра да је савладавање инфлације неопходан предуслов за економске и политичке реформе а војска сматра да плате и цене треба да буду контролисане.

-Све врсте својинског власништва треба да имају исти третман - социјалистичка самоуправна производња мора да докаже своју супериорност у односу на приватни сектор.

РАЗЛИКЕ УНУТАР ВОЈСКЕ?

Вељко Кадијевић био је доста умеренији у односу на партијски комитет у оквиру ЈНА који је 25. септембра усвојио нацрт о реформи за наредни партијски конгрес. Војни партијски комитет нарочито је потенцирао да је стварање вишепартијског система неприхватљиво и истакао да СКЈ мора да остане водећа идеолошка и политичка снага у друштву.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-4-

Такође, Комитет је, истакао да друштвена својина мора задржати доминантну улогу у економији.

Очигледна разлика у ставовима резултат је брзине којом идеја вишепартијског система добија подршку широм Југославије као одраз подела око реформи унутар официрског кора. Кадијевићева подршка не-партијском систему је део ширег прихватања овог модела од стране конзервативних снага као последња линија идеолошке одбране против вишепартијског система. У том смислу, његов заменик Стане Бровет, говорећи на XXVIII пленуму Централног комитета одржаном 22. октобра, скоро жалосним тоном је изјавио да плурализам не мора да се изрази кроз вишепартијски систем и да војска не види предодређену међуповезаност плурализма својине и вишепартијског система.

Упркос чињеници да интерни рад у оквиру ЈНА остаје затворена књига за оне који су ван система, САД имају неколико доказа који сугеришу да постоје поделе око реформи унутар официрског кора. Први доказ представљају тврдње професора Антона Беблера (Словенац по националности, и један од свега неколико добрих војно-политичких коментатора) који је недавно рекао једном запосленом у амбасади САД да Кадијевић представља дашак свежег ваздуха у војсци

који покушава да наметне војсци модеран начин размишљања. Он је свестан промена у југословенском друштву и улоге коју ЈНА има у њима и није се слагао са бившим савезним секретаром народне одбране Бранком Мамулом који је представник старе школе. (Напомена: Изгледа да је Мамула још увек политички активан на неки начин. Југословенски дневник „Борба“ недавно је објавио четвороделну серију текстова чији је аутор Мамула о кризи и реформама, који је проткао чланке догматским идеолошким референцама и веома критичним референцама на западне демократије. Крај напомене) Добро обавештени словеначки омладински магазин Младина (магазин није наклоњен југословенској војсци) нагласио је да је Кадијевић лидер либералног крила у оквиру ЈНА.

Више руководство ЈНА различитим етничким групама Југославије даје пропорционалну заступљеност, док Срби доминирају у млађим официрским чиновима.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-5-

Младина, цитирајући поверљива војна документа, недавно је писала о етничкој структури у оквиру официрског кора: Срби 46%, Црногорци 14%, Словенци 2,3% (Напомена: Неки Срби укључујући Кадијевића и начелника Генералштаба Аџића, су Срби који долазе из других република. Крај напомене). Поред тога, Срби чине 46% у армијској партијској организацији тако да могу у значајној мери не само да утичу, већ и да контролишу ово тело. Већина америчких контаката тврди да виши официрски кор не верује методама српског лидера Слободана Милошевића и да желе да се дистанцирају од њега. Један од водећих југословенских војно-политичких коментатора, Мирослав Лазански, рекао је у разговору са службеником амбасаде САД у Београду задуженом за безбедност да нижи официрски кор има више симпатија према Милошевићу и да ово може објаснити зашто се доминантно српски армијски партијски комитет у великој мери супротставља вишепартијском систему и потенцијално смањеној улози СКЈ (Милошевић дели овај став), док Кадијевић заговара нешто умеренију позицију.

ЈОШ УВЕК ДЕО СИСТЕМА

Без обзира на тактичке разлике које постоје унутар официрског кора, ЈНА је још увек конзервативни бранилац кључних елемената постојећег политичког система.

Војска је првобитно била оружаном средством комунистичке партије и чак 97% војске још увек припада партији. Чак и у Кадијевићевом говору види се обојеност идеолошком реториком. Овај војни званичник одбија деполитизацију оружаних снага (што је и Бровет признао на XXVIII Пленуму) јер би то даље водило вишепартијском систему.

Постојећи систем даје војсци привилеговану позицију виртуелно ослобођену цивилне контроле и надзора (ако се изузме осмочлано колективно Председништво). Савезна скупштина одлучује о укупном буџету за оружане снаге. Председништво одлучује како га потрошити, без цивилног надзора.

Садашњи систем гарантује учешће војске у држави и партијским скупштинама на свим нивоима. Младина извештава да је тако ангажовано близу 11.000 активних официра.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-6-

Војска изгледа да је спремна да прихвати и охрабри чак и суштинске економске промене које би окончале пропадање економских основа које су неопходне за одбрану нације. Изјаве војних лидера које иду у корист јаче улоге централних власти готово неизбежно су увирене у економском смислу.

ШТА ДАЉЕ?

Раширен став међу Југословенима је да ЈНА може и мора да игра важну и активну улогу у политичком систему али искуство са словеначким уставним амандманом нам сугерише да ова улога може да буде смањена.

До канцеларије аташеа за одбрану САД-а (USDAO) стигла вест да је Савезно извршно веће-СИБ наредило Кадијевићу да пошаље, сад већ чувено писмо упозорења словеначком председништву, односно, да то није била оригинално војна иницијатива.

Суочени са ситуацијом да било који политички избор носио би озбиљне трошкове у погледу односа војске према становништву

и унутрашње кохезије регрутских чиновца, Војска наглашава да Председништво контролише њене акције и да нема намеру да се окрене против једног од њених народа. Политика војске је, како је то и Кадијевић поновио, да игнорише постојање словеначких амандмана.

Догађаји могу ускоро да натерају ЈНА да прихвати непријатне политичке промене или да одлучно делује изван уставног оквира како би одржала привид старог система:

-Може се осетити растући талас жеље народа за истинском вишепартијском демократијом у многим деловима земље (ова очекивања превазилазе тзв. “не-партијску” линију одбране).

-На основу предлога изборног упутства који је 18. октобра усвојио Социјалистички савез радног народа Југославије (ССРНЈ), кандидати који долазе из алтернативних политичких организација могли би, теоријски посматрано да освоје места у савезном Председништву па тако могу и да учествују у командовању армијом. Такође, без обзира што војска подржава економске промене, те промене би могле да воде укидању доминације СКЈ.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-7-

-Економске промене које тражи војска могу захтевати истовремено елиминисање политичке доминације СКЈ да би успеле. На XXVIII Пленуму СКЈ је према првобитним извештајима одобрио нацрт документа о политичким реформама којим би се теоријски отворила врата вишестранчја, на очигледно изненађење и нерасположење присутних чланова из ЈНА.

Имамо осећај да је руководство ЈНА запањено смером промена на политичкој сцени и у одређеној мери интерно подељено али је извесно да ће се вратити на послушност Уставу. То значи да у основи прихватају ауторитет Председништва које је већ предузело кораке ка томе да постане народно изабрано тело коришћењем референдума за избор половине својих чланова. Нама изгледа да су већина југословенских официра патриоте које су искрено уверене да су они бранитељи народа.

Можемо да замислимо неколико догађаја који би могли да мотивишу војску да активније реагује у оквиру југословенског политичког система:

1) преокрет актуелне плиме ка реформама у СССР и другим источноевропским државама који би могао да доведе до „конвенционалне мудрости“ да социјалистичка/комунистичка друштва нису подложна брзој реформи;

2) озбиљно међуетничко насиље које би се догодило у Југославији или неким њеним деловима који би покушали да се отцепе;

3) економске реформе у Југославији које нису уверљиве у погледу обезбеђивања одговарајућег финансирања војске онако како она доживљава своје основне потребе.

ЗАКЉУЧАК

Војска је ухваћена у исте дилеме политичких и економских реформи као и остали носећи стубови у држави. Из њиховог угла изгледа да ће југословенски генерали показати да су прилагодљивији од политичара, чланова СКЈ, јер по мишљењу САД, ЈНА, барем, има неке друге разлоге постојања осим вршења власти и привилегија.

НАТО поверљиво

Брисел, Стална мисија Француске при НАТО-у, 10.мај 1990.

Документ Сједињених Америчких Држава о улози ЈНА у променама које су у току у Југославији

НАТО поверљиво

Делегација САД
8.мај 1990.

ВОЈСКА И БУДУЋНОСТ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Сажетак

Југословенска народна армија ће се за неколико месеци суочити са важним одлукама о томе како одговорити на промене које се назире у Југославији. Најпре, ЈНА мора да реши колико далеко жели да иде као опозиција увођењу конфедералног система и децентрализацији југословенске војске. Победници у Словенији – коалиција ДЕМОС захтевају стварање лабаве конфедерације и делује да су спремни да спроведу сецесију уколико се захтев не испуни. Очигле-

дан победник избора у Хрватској - Туђманова ХДЗ, такође, инсистира на конфедерацији и каже да је сецесија прихватљива као крајње решење. ЈНА ће морати да буде спремна на то да ће Словенија одбијати да пошаље војнике ван Словеније. Очигледно је да се сукоб кува између северних република и ЈНА.

Други велики избор који стоји пред ЈНА, биће прилагодити се вишепартијској демократији. Све указује на то да ће ЈНА невољно прихватити такав систем чак и на националном нивоу. Војска је рекла јавно да ће прихватити изборне резултате у Словенији и Хрватској. Али парламентарна демократија неизбежно тражи декомунизацију ЈНА. Официрски кор делује да је подељен око тога да ли треба прихватити и у којој мери деполитизацију војске. Ми сматрамо да ће прихватити на крају ако се и даље буде тежило свеопштој демократизацији. -Крај сажетка

ЈНА се дуго сматрала последњом свејугословенском институцијом која има велики утицај на националну интеграцију. Она је играла ову улогу као део титоистичког политичког система који тренутно пролази кроз велику трансформацију у којој би могло да се деси да се систем сасвим уруши. Стара улога коју је имала ЈНА морала је да се замени оним што је носила поменута трансформација. Војска би морала или да се прилагоди или да покуша да блокира промене старог система.

Два њена кључна избора биће:

НАТО поверљиво

-2-

Да ли треба војска да дозволи републикама да преуреде државу у лабаву федерацију или се пак, раздвојити ако републике не постигну договор?

Да ли ЈНА треба да прихвати мултипартијски плурализам, ако је одговор да, да ли је то неизбежно повезано са деполитизацијом армије?

УСКРО БИ МОГЛО ДА ЗВОНИ ЗВОНО ЗА УЗБУНУ

Када смо последњи пут радили процену политичке улоге и ставова ЈНА, наш крајњи закључак био је да би се генерали изабрали послушност Уставом одређеном врховном команданту, федералном Председништву што представља солидну референтну тачку у суо-

чавању са узнемирујућим политичким променама. ЈНА је прогутала најважнију ствар - пристала је на увођење вишепартијске демократије у два републикама чему се жестоко противила колико већ претходне јесени.

Почетком априла предизборна посета Хрватској и Словенији савезног секретара за народну одбрану Вељка Кадијевића открила нам је да је војска веома забринута због развоја догађаја у два републикама а поред тога, открила нам је неке назнаке да би војска могла да заустави догађаје које сматра неприхватљивим. Током посете Кадијевић је дао изјаву као одговор на критике јавности у вези са посетом у којој каже да „они који су током изборне кампање негирали све вредности и достигнућа нашег развоја нудећи братоубилачки рат, ревизију граница и распад земље, нека имају у виду да ће ЈНА то спречити“. Кадијевић је додао да ће војска бити на страни демократских реформи али у складу са својом уставном улогом, супроставиће се оним силама које подривају темеље Југославије и слабе њену одбрану. Током ове посете, ЈНА је (неуспешно) тражила да има свог јавног тужиоца у случају Марибора и оптужби против лидера ДЕМОС коалиције и кандидата за председника Словеније Јоже Пучника због постера ДЕМОС-а у коме се тврдило да ЈНА убија словенчку децу, уништава словеначку економију и угрожава слободе грађана Словеније.

Током овог догађаја ЈНА није урадила ништа што би се надовезало на Кадијевићеву изјаву, напротив, пристала је на то да се не покреће судски поступак против Пучника.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-3-

Са сепаратистички настројеним партијама које ће ускоро бити на власти у два најбогатијим републикама, питање како ће војска на то одговорити постало је суштинско. Треба имати на уму да армија има другачије „црвене линије“ него цивили када се ради о нечему што може да се тумачи као заговарање конфедерације или корак ка сецесији. Декларација коју је предложио Кирил Рибичић, лидер партије Демократске реформе (ранији Савез комуниста) да Словенија не сме да дозволи посету савезног секретара за народну одбрану без позивнице несумњиво чини да се Словенци понашају као да су

већ постали република у конфедерацији али би их војска могла сматрати сецесионистичком ако би декларација била спроведена. У том случају, да ли би уопште ДЕМОС могао да спроведе план блокирања служење војног рока за словеначке момке ван Словеније.

ОВЛАШЋЕЊЕ ДА ДЕЛУЈЕ

Наш став је да би свако одлучно савезно Председништво морало да нареди ЈНА да се спречи сецесија република ослобађајући генерале искушења да делују мимо Устава. Ми још увек верујемо да би Председништво СФРЈ могло већинским гласањем да нареди употребу силе у случају директне сецесије неке од република. Међутим, с обзиром да две републике прете изласком, однос снага је значајно другачији. Постоје већ неке назнаке да ће Словенија и Хрватска радити заједно на остваривању жељене промене. Уколико би обе републике тражиле да напусте федерацију, Председништво или не би било у стању или не би желело да реагује.

Председништво би, такође, могло да се подели око тога шта би био адекватни одговор на акције, односно, потезе који суштински воде ка изузетно лабавој конфедерацији (премда идеје ДЕМОС-а и Туђмана више изгледају као уставни аранжмани ка независним државама него као идеје ка конфедерацији). Македонија и Босна и Херцеговина би можда желеле да прихвате идеју конфедерализма што би значило 4 гласа за у Председништву (од укупно 8), заједно са Словенијом и Хрватском. ЈНА би у случају овакве поделе морала да се ослони само на себе и делује самостално или да заплаши Председништво наређењем да се изврши војна интервенција.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-4-

Једна цокер карта је то што у мају колективно Председништво из руку Словенца Јанеза Дрновшека прешло у руке српског конзервативног националисте Борисава Јовића који би радо склопио савезништво са ЈНА иако се зна да председник има само један глас у оквиру Председништва.

Уколико се Председништво подели око тога како да се носи са потпуном сецесијом или потезима ка раздвајању, поставља се питање да ли би ЈНА била вољна да делује самостално. ЈНА је по-

казала спремност да предузме бар неке наизглед једностране кораке када је поднела кривичну пријаву уочи избора против Јоже Пучника. Међутим, портпарол ЈНА изјавио је 11.априла да ће се војска строго држати југословенског Устава и закона.

НЕКА ВОЈНА РАЗМАТРАЊА

Уколико реши да спроведе војну акцију ЈНА би се суочила са проблемом далеко веће размере него што је онај у коме се Москва тренутно сусреће у Литванији. Акција би обухватила, у најмању руку Словенију и Хрватску, што укључује 29% становништва СФРЈ, већину њене модерне индустрије и скоро целу обалу. Пети војни округ (који обухвата не-приморске делове Словеније и Хрватске) с обзиром на своју стратешку локацију, попуњен је великим снагама добро опремљених јединица, укључујући и модерно опремљене батаљоне ЈНА. ЈНА располаже свим средствима која су јој потребна за почетно преузимање власти од цивилних власти. Са друге стране, ЈНА би морала да буде забринута да би преузимање власти, иако би у почетку вероватно било успешно, могло изазвати отпор југословенског становништва. Југословенски систем територијалне одбране (ТО) укључује складиштење великих токова оружја и муниције у цивилним објектима или близу њих као што су фабрике муниција и може дозволити значајно цивилно супротстављање наоружаних и обучених цивила. Не-комунистичке владе у Словенији и Хрватској имале би моћ да мобилишу снаге ТО. Уколико дође до дужег отпора, ЈНА ће се суочити са непремостивим задатком у покушају да запечати западне границе Југославије од могућег прилива нових залиха оружја и учесника на страни ТО.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-5-

Руководство ЈНА, ипак, схвата да би употреба трупа за унутрашње акције милиције против било које од словенских група (за разлику од косовских Албанаца) ризиковала дезинтеграцију милиције, посебно ако би се догодило насиље већих размера. Официри који нису Срби чине око 40% а различите етничке групе су пропорционално представљене у рангу виших чиновца. Срби чине 31% регрутованих војника, али велики удео регрута могао би да буде непоуздан у таквој војној акцији коју би сви препознали као потпомогнуту, ако не и ин-

спирисану Србијом. Већ се шире спекулације о војно-српском савезу након састанка Кадијевића и српског моћника Милошевића непосредно пре одласка секретара на север и Милошевићевог полагања венца на гроб непознатог војника уз војну пратњу. Следи процентуални удео регрута који припадају несрпским етничким групама:

Хрвати 18.5
Словенци 7.0
Албанци 9.0
Македонци 6.1
Муслимани 12.0
Укупно: 52.6

(Коментар: Рано је да би се говорило о савезу између Србије и ЈНА. Кадијевић у овој фази делује као да жели да се сретне са представницима три најважнија играча на федералној сцени: Србијом, Хрватском и Словенијом. Чињеница да ЈНА има ставове који су блиски српским несумњиво подстиче склоност на северу да верује да су генерали у дослуху са Србима. Крај коментара)

ЈНА стога вероватно разматра низ опција. Немамо начина да знамо које су тачно, али оне вероватно укључују неке које ћемо поменути.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-6-

ПОДСТИЦАТИ ЦИВИЛНУ ИНТЕРВЕНЦИЈУ

ЈНА би могла да охрабри цивилне власти да ураде све што је потребно да би се одржала постојећа федерална структура (укључујући и хапшење сепаратистички настројених политичара). Проблем би било то што изгледа да цивили немају довољно средстава. Као прво, цивилна милиција ће ускоро бити у надлежности не-комунистичких министара у Словенији и Хрватској. Што се тиче федерације, 'Београд' као концепт који одражава федералну власт у земљи скоро да ће постати бесмислен. Савезна комунистичка партија је мртва иако Србија (уз помоћ ЈНА) покушава да је одржи тако окрњену у животу. Савезно Председништво се састоји од представника који говоре у име република и покрајина које представљају, исто то чини и савезна Скупштина. Оба тела су научила током борбе за уставне проме-

не у Словенији да немају моћ да легалним путем наметну одлуку о спречавању република да усвоје такве амандмане који могу водити ка сецесији. Марковић има мало директне власти над безбедносним питањима. Упркос растућој сумњи Загреба, Марковић је у крајњој линији Хрват и мало је вероватно очекивати да би као председник СИБ-а дао благослов за једну репресивну федералну акцију над својом матичном републиком. Оно мало средстава за принуду коју федерација има на располагању (првенствено се мисли на савезну милицију) је ограничених капацитета и већ су заглављена на Косову.

Ако суштинске регионалне разлике не распарчају Југославију наредних месеци, цивилне власти могле би да испреговарају слабу конфедерацију која је прихватљива свим републикама. Словеначка идеја конфедерације ипак, оставља мало простора за заједничку војску. Фрањо Туђман је изјавио за немачке медије да ако се Југославија одржи заједно (искључиво као конфедерација), ЈНА треба да се претвари у савез републичких војски као што је у НАТО-у случај. Цивилно решење могло би у крајњој инстанци да остави ЈНА изван свих дешавања.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-7-

ДЕМОНСТРАЦИЈА СИЛЕ

Један од могућих сценарија могла би да буде демонстрација силе по узору на улогу ЈНА на Косову – организовати тенковске колоне, ниско летеће борбене летелице - да се обесхрабре било какви потези који би водили сецесији. Тешко је замислити да би савезна већина у Председништву могла да одобри такве потезе. Мислимо да би то могло да изазове и одлазак хрватских и словеначких чланова, што би убрзало сам расцеп који је војна акција намеравала да избегне. Оштра реакција у Љубљани и Загребу око посете Кадијевића показује нам да би оваква демонстрација силе довела до формалних корака ка отцепљењу.

ПРЕВЕНТИВНИ УДАР

Војска би могла да сама ухапси националистичке вође пре него Словенија или Хрватска формално крену у расформирање федералне власти или чак отцепљење. Досадашња толерантност ЈНА према

победи ДЕМОС-а у Словенији и победи у првом кругу Туђмана, сугерише нам да ће они дозволити да избори иду својим током. Представник за медије ЈНА истакао је 25. априла да ће ЈНА прихватити изборне резултате. Додатно, ЈНА је објавила да неће организовати вежбе у северним републикама док се избори не заврше како би војници могли да изађу на гласање. Међутим, постоје неке индиције да ће хрватски војници из резервног састава добити позив током изборног периода. Неки резервисти су, наводно, били притиснути да кажу за кога ће гласати. Словеначким регрутима на Косову неће бити дозвољено да гласају у одуству, иако је то могуће по словеначком закону. Хрватским регрутима није било дозвољено да се врате да гласају како то предвиђа хрватски закон.

ЗАШТИТА УСТАВНОГ ПОРЕТКА

Војска не мора ништа да ради све док сецесија не постане реалност и онда да удари са јасном намером заштите уставног поретка.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-8-

Овај сценарио би вероватно био праћен познатим развојем догађаја: хапшења, заузимање владиних установа, изненадан напад на железнички (шински) систем.

ПРАЗНЕ ПРЕТЊЕ

ЈНА може да одлучи да интервенција није добитни предлог и да се ослони на гласне претње, упозорења, жалбе. Кадијевићев пут у Словенију је можда био баш то. Такође, ту би спадале и отпужбе против Пучника. Имајући у виду тренутно расположење у Словенији и потешкоће које је имала ЈНА у прошлости у у кривичном гоњењу цивила у Словенији (случај „љубљанске“ четворке), ЈНА вероватно не очекује да овај случај кривичног гоњења успе. Један сигнал за то је што је војска уместо војног тужиоца као у претходном случају, користила овог пута цивилно тужилаштво.

ШТА ДАЉЕ?

Није јасно коју опцију би војска могла да изабере; интервенцију, претње или мирење са променама. Много тога ће зависити од потеза ДЕМОС-а и Туђмана који за сада нису показали спремност да мењају своје установљене позиције. У изјави од 28. априла за Борбу, Пучник

је нагласио да ће кораци које ДЕМОС намерава да предузме како би остварио политичку и економску независност за Словенију, означити крај федералног система у Југославији. Туђман, пак, наставља да заговара конфедерацију и у тим изјавама делује да заговара и своју личну жељу да преузме, у најбољем случају, део Босне. У интервјуу који је дао за првомајско издање хрватских новина Данас, изјавио је да он мисли да војска неће имати другог избора него да прихвати његов програм јер би било немогуће супротставити се демократским променама у Словенији и Хрватској и да би оружана интервенција била подједнако опасна и неефикасна.

ЗАГОНЕТКА ДЕМОКРАТИЈЕ

Следећа важна одлука ЈНА, била би да ли да допусти да нестане други кључан елемент Титовог система - доминација комунистичке партије над политичким системом. У случају краја монопола СКЈ над политичком моћи, чак и конзервативни кругови у армији мисле да би то довело до декомунизације војске.

НАТО поверљиво

НАТО поверљиво

-9-

За сада све указује да ће ЈНА прихватити парламентарну демократију. ЈНА је пре одређеног времена изјавила да иако она види вишепартијску демократију као претњу за мултиетничко друштво, ако Устав дозволи овакав систем, војска ће то поштовати. Недостатак критике ЈНА према изборима у Хрватској и Словенији који строго говорећи, немају валидност према актуелном Уставу, показује нам спремност генерала да прихате демократију, чак и без уставног аргумента.

Прави знак питања стоји на питању како ће се ЈНА носити са сопственом деполитизацијом. Наше колеге процењују да ће се већина вишег официрског кора противити уклањању комунистичке партије из војних структура. Судаћи по тексту у Борби од 18. априла, СИБ на челу са Марковићем донело је платформу за прелазак СИБ-а и осталих органа на вишепартијски систем што би захтевало деполитизацију савезне Владе. На прес конференцији 19. априла СИБ је потврдио намеру да буде део процеса деполитизације али је став СИБ-а да ће процес бити компликован и позвали су на стрпљење.

Док се разлике међу чиновима у оквиру ЈНА не могу видети од споља, верујемо да поделе ипак, постоје по питању деполитизације. Адмирал Петар Шимић који је био на челу војне партијске организације до своје недавне смрти, припадао је струји која заговара умереност. Он је био један од првих виших официра који је изјавио да је декомунизација ЈНА могућа да се замисли. Начелник Генералштаба Аџић заговорник је тврде комунистичке струје и српски националиста.

Питање деполитизације долази у тешком тренутку када генерали разматрају егзистенцијална питања као што су могући расплет у федерацији, расте притисак да се смање трошкови за војску и дешава се привидни нестанак непосредне спољне претње који је обезбеђивао коначни разлог за постојање ЈНА. Наша претпоставка је ако се свеопшта демократизација настави, ЈНА ће прихватити декомунизацију.

НАТО поверљиво

Прикази

Jovo Miladinović. *Sınırdaki Düşman: Osmanlı-Sırp Karşılıklı Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1880–1912)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2024, 299 s.

Стицањем међународног признања независности на Берлинском конгресу 1878. године, Кнежевина Србија није успела да реши своје национално питање. Велики број сународника остао је ван граница Србије, под туђинском влашћу у европском делу Османског царства, што је у великој мери обликовало политичке и војне односе између Османског царства и Кнежевине/Краљевине Србије у наредним деценијама, све до избијања балканских ратова 1912. године. Ослобођење српских земаља постало је централно питање у спољној политици Србије након 1878. године. Наредне деценије обележиће дипломатске и војне припреме Србије за рат са Османским царством. Војне припреме и изразу ратних планова тешко је замислити без претходно спроведеног војнообавештајног рада. До данас, у српској историографији је веома мало писано о српској и османској војнообавештајној делатности у периоду пре балканских ратова.

Монографија Јова Миладиновића, *Sınırdaki Düşman. Osmanlı-Sırp Karşılıklı Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1880–1912)*, представља дубоку и свеобухватну анализу војнообавештајних активности између Османског царства и Краљевине Србије у периоду од 1880. до 1912. године. Миладиновић истражује организацију, функционисање и ефикасност војнообавештајних служби обе државе, као и њихове међусобне интеракције у контексту тадашње геополитичке ситуације на Балкану. Дело је структурирано у три главна поглавља, а свако потпоглавље пружа детаљан увид у различите аспекте обавештајног рада обе војске, као и у стратешке циљеве и технике које су користили. На крају су, у виду прилога, наведени спискови кадрова дипломатских изасланстава у периоду од 1878. до 1912. године, факсимили војнообавештајних извештаја и војне карте.

У уводном делу (стр. 17-41) налази се преглед коришћене

архивске грађе османске и српске провенијенције, као и релевантне литературе. Миладиновић истиче досадашње научне резултате у области истраживања војнообавештајне службе у Османском царству и Краљевини Србији. Док је ова тема у српској историографији релативно слабо истражена, у Турској су последњих година објављени значајни научни резултати који доприносе бољем разумевању овог питања. Такође, аутор дефинише појам војнообавештајне службе, као и њену организацију и методе рада, а анализира и геополитичку ситуацију две земље, поредећи њихове војне, демографске и територијалне капацитете.

У првом поглављу (*Osmanlı ve Sırp Askeri İstihbarat Teşkilatı*, стр. 41-105) разматра се настајак и развој војнообавештајних служби, са посебним нагласком на оснивање специјализованих одељења за обавештајни рад у оквиру османског и српског генералштаба. Формирањем Другог одсека за статистику и превођење (*İkinci İstatistik ve Tercüme Şubesi*) у оквиру османског генералштаба, као и Спољног одсека Оперативног одељења Главног ђенералштаба, начињени су први кораци ка професионализацији и специјализацији

обавештајних активности. Миладиновић анализира и улогу дипломатских представништава и војних аташеа у прикупљању и преношењу војних обавештајних података. Активности османских дипломатских представништава у Србији биле су координиране са локалном управом у Косовском вилајету и командом V косовске низамске дивизије у Скопљу. У периоду *Друге уставности (İkinci Meşrutiyet)* долази до значајног смањења обавештајних активности. Проучавањем османске архивске грађе и војне периодике, Миладиновић закључује да османски политички и војни кругови нису сматрали да Србија представља непосредну претњу по безбедност Османског царства, што објашњава њихову пасивност и недостатак напора да се развије обавештајна мрежа. Такође, односи између конзула и војног аташеа у Београду нису увек били складни, а понекад су лица по казни била именована за војног аташеа, попут мајора Ахмеда (*Çürüksulu Ahmed*).

Више простора аутор је посветио организацији и делокругу рада српске војнообавештајне службе. У првим годинама, мали број запослених у Спољном одсеку негативно је утицао на ефикасност обавештајног рада, на-

рочито током Српско-бугарског рата 1885. године, када је Главни ђенералштаб располагао нетачним проценама о снази бугарске војске и непрецизним картама. Поред Спољног одсека, у војнообавештајни рад били су укључени војни аташе са седиштем у Истанбулу и дипломатска представништва са додељеним војним изасланицима. Први озбиљнији напори на централизацији српске војнообавештајне службе реализовани су 1896. године, када су конзули слали извештаје о османској војсци војном аташеу у Истанбулу, ради прегледнијег праћења ситуације у османским оружаним снагама. Након што су извештаји били прегледани, класификовани и обрађени, упућивани су Министарству војном. Такође, Миладиновић прати постепени развој и јачање војнообавештајне службе. Услед незадовољства квалитетом војнообавештајног рада конзула, при конзулатима су постављани војни изасланици, који су најчешће бирани из редова пензионисаних официра, а обављали су дужност вице конзула или секретара. Од 1911. године, војнообавештајна служба додатно је ојачана према Османском царству увођењем граничних рејона са седиштима на Јавору, у Рашкој и у Врању.

У Другом поглављу (*Osmanlı ve Sırp Askeri İstihbarat Raporları*, стр. 105-203) Миладиновић се фокусира на садржај и анализу османских и српских војнообавештајних извештаја. Читалац тако добија јасан увид у методе и технике које су користиле обе стране, као и у начине на које су прикупљали и обрађивали информације. Посебно се истиче значај обавештајних путовања, која су често укључивала сакупљање података о географским и топографским карактеристикама терена, као и о војној организацији и распореду непријатељских трупа. Наглашена је не само методолошка дубина обавештајног рада, већ и важност таквих информација за стратешко планирање. Анализом османских војнообавештајних извештаја аутор истиче обилату употребу српске војне периодике као важног извора информација. Други извор информација долазио је од иностраних посланстава. Цивилне и војне власти у Косовском вилајету имале су значајну улогу у војнообавештајном раду, а нарочито *Инспекторат за граници са Србијом (Sırbistan Hudut Müfettişi)*, чији су извештаји садржали податке о кретању српске војске, годишњим маневрима, ратном материјалу, као и

о утицају српских конзула и њиховом обавештајном раду на територији Косовског вилајета. На основу ових извештаја, Миладиновић примећује да је османско политичко и војно руководство било упознато са ратним плановима Краљевине Србије најмање два месеца пре избијања Првог балканског рата. Поред тога, добра прилика да се стекне увид у стање српске војске била су учешћа аташеа на војним маневрима у улози посматрача. За прикупљање војних података посебно су била значајна путовања српских дипломатских представника по територији Османског царства. Њихови извештаји обилovali су географским и топографским подацима корисним за израду ратних планова према Османском царству.

Последње поглавље (*Osmanlı Devleti ve Sırbistan'da Yayınlanmış Ülke Etütleri*, стр. 203-253) бави се приказом османске и српске војске у студијама и војној периодици. Ове студије, као резултат претходног обавештајног рада, служиле су као основа за стратешке одлуке и пројекције будућих конфликта. У првом делу аутор анализира студије о османским и српским оружаним снагама, док у другом делу разматра званичну и незваничну војну периодику обе војске.

Од једанаест студија у којима се помиње српска војска, Миладиновић издваја радове генералштабног вицемајора Ахмед Хамдија (*Ahmed Hamdi*), генералштабног вицемајора Хасана Васфија (*Hasan Vasfi*), пешадијског пуковника Арифџија (*Arifi*), генералштабног мајора Ахмед Седата (*Ahmed Sedat*), пешадијског поручника Јанболулу Мустафе Шевкија (*Yanbolulu Mustafa Şevki*), пешадијског мајора Хакија (*Hakki*), капетана Рагиба Рифкија (*Ragib Rifki*) и професора на Војној академији генералштабног потпуковника Али Фитрија (*Ali Fitri*). Карактеристика већине османских студија јесте изостанак географских и топографских података о Краљевини Србији. Иако османски официри нису наводили коришћену литературу, Миладиновић указује да није реч о оригиналним студијама. Рукопис вицемајора Васфија представља прилагођен превод француског официра Леона Ламуша (*Léon Lamouche*), а и поручник Шевки се обилато користио делом истог аутора. Мајор Седат је користио меморандум генералштабног пуковника Александра Ј. Машина, који је био објављен 1906. године. Када је реч о српским студијама, аутор их дели на оне које су написали српски официри и на путописе дипло-

мата који су настали као резултат дипломатских путовања у обавештајне сврхе. Као најзначајније, Миладиновић издваја студије *Спољног* (извештајног) *одсека* о војној снази Османског царства. Вредне помена биле су и студије мајора Душана П. Стефановића и потпуковника Миливоја Н. Николајевића. Интересовање османског војног врха за промене у српској војсци остало је ограничено на прикупљање релевантних података из отворених извора.

У наставку монографије аутор анализира српску и османску војну периодику. Једна од примењиваних метода у области обавештајне делатности била је анализа дневне и периодичне штампе, које су представљале отворен извор информација у XIX веку. У овом процесу *Спољном одсеку* је асистирало и Историјско одељење Главног ђенералштаба. Публикације у војним новинама, као што су *Ратник*, *Службени војни лист* и *Узданица*, омогућавале су српској цивилној и војној јавности да буде информисана о најновијим променама и развоју у страним армијама, укључујући османску војску. Миладиновић је анализирао периоду између 1895. и 1912. године обухватајући листове *Ратник*, *Службени војни лист*, *Узданица*,

Српска стража, *Војин*, *Војска*, *Артиљеријско-инжињеријски гласник*, *Српска војска* и *Наоружани народ*, и идентификовао 544 објаве о османској војсци. С друге стране, у османској војној периодици објављено је свега 37 текстова који су се односили на српску војску. Док су у фокусу српске војне периодике биле теме као што су организација војске (37%), наоружање и набавка (17%) и официрска струка (9%), у османској периодици фокус је био на војној организацији (29%), железницама (14%) и војним маневрима (12%).

На крају монографије Миладиновић закључује да је Србија била успешнија од Османског царства у области војнообавештајног рада. По њему, један од кључних фактора који су допринели овом успеху било је постављање пензионисаних официра на место вицеkonzула и/или секретара у дипломатским представништвима на територији Старе Србије и Македоније. Ови официри су, као лица са војним искуством, били у стању да пруже детаљне и тачне извештаје о војним и географским аспектима региона. Поред тога, изасланици Краљевине Србије редовно су обилазили терен, за разлику од својих османских колега, који су били мање активни

у том погледу. Извештаји српских изасланика били су обимнији и садржавали су важне географске и топографске податке. Међутим, Миладиновић напомиње да српска војнообавештајна служба, и поред ових напора, није била идеална. Озбиљнији кораци ка централизацији обавештајног рада предузети су тек 1897. године, када је почело јачање војне обавештајне структуре. Поред тога, важно је напоменути да је обавештајна активност била усмерена на подручја на којима ће се одвијати пресудне битке у Првом балканском рату. Још 15 година раније, српски планери су предвидели да ће концентрација османске одбрамбене линије бити на потезу Овче поље–Куманово–Скопље. Аутор наглашава да ова процена није значила да је обавештајна служба Краљевине Србије већ освојила рат пре почетка војних операција. Он сматра да се разлике у ефикасности обавештајних служби обе државе могу објаснити и различитим политичким циљевима. Османско царство није сматрало да му Србија представља претњу, што је резултирало релативно пасивним приступом у прикупљању и анализи војних информација. С друге стране, Миладиновић указује на знатно веће ангажовање војних и цивилних власти у

Косовском вилајету у обавештајним активностима, што је било последица негативних сећања локалног становништва и власти на претходне српско-турске ратове, и довело до већег фокуса на прикупљање обавештајних података о српској војсци.

Монографија Јова Миладиновића *Sınırdaki Düşman. Osmanlı-Sırp Karşılıklı Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1880–1912)* представља значајан допринос историографији, нарочито у области изучавања војнообавештајног рада и интеракције између Османског царства и Краљевине Србије у периоду од 1880. до 1912. године. Кроз детаљну анализу структуре обавештајне мреже у обе државе и активности које су спроведене у њиховом оквиру, као и кроз проучавање обавештајних извештаја, ово дело нуди увид у функционирање војнообавештајне службе у тим државама. Посебан допринос остварен је свеобухватном анализом методологије и техника које су коришћене у прикупљању војних података, као и у разматрању улоге дипломатских и војних представништава у овим активностима.

Потпоручник Стефан Шипка

**Срђа Мартиновић, Црногорска гарда,
Институт за војну историју Црне Горе,
Подгорица, 2022, 505 стр.**

Поводом 255 година гарде, научна монографија „Црногорска гарда” аутора др Срђе Мартиновића, у издању Института за војну историју Црне Горе, објављена је 2022. године. Срђа Мартиновић се дужи низ година бави изучавањем војне историје, нарочито у Црној Гори. Онивач је институционалног и професионалног проучавања војне историје. До сада је објавио 12 научних монографија на тему војне елите Књежевине/Краљевине Црне Горе, као и Краљевине СХС/Југославије, затим црногорске војске, полиције, жандармерије итд. Приређивач је више ратних дневника и мемоара министара војних и генерала. Добитник је највећих државних награда, међу којима и награде „Мирослављево јеванђеље” за монографију „Црногорска војска 1854–1916”. Његова дјела темеље се искључиво на научним основама, архивским документима, лишена су субјективизма и публицистике. Према референ-

цама и стваралаштву, ради се несумљиво о највећем ауторитету из области војне историје у Црној Гори. Хонорарни је професор на разним институцијама, а примарно Правном факултету Универзитета Црне Горе.

Монографија има 505 страна и кроз 23 поглавља прати развој гарде у Црној Гори, од најстаријих времена до данашњих дана. Друга је по реду књига из едиције Војне библиотеке и представља незаобилазно штиво у проучавању војне историје. Предговор за монографију написао је начелник Генералштаба Војске Црне Горе, а аутор у свом предговору обрађује улогу гардијских јединица у свијету, затим историографију, и говори о доступности и начину доласка до материјала који је прикуљао више од једне деценије. У првом поглављу разматрају се зачеци гарде за вријеме владавине Шћепана Малог (1767–1773) који је 1767. формирао Оружани одред. Подаци о постојању овог одреда постоје још

од октобра 1767. када се наводи „да испред њега корачају по два војника са обнаженим сабљама”. Главна функција овог одреда огледала се у заштитити владара и спровођењу његових наредби. У монографији се наводи да је под утицајем руског војног представника Саве Брајеновића, крајем 1772, Шћепан Мали формирао нови оружани одред који је добио и одређена полицијска овлашћења. Друго поглавље прати функционисање државних органа за вријеме митрополита Петра I Петровића Његоша (1784–1830) који је у јуну 1797. донио одлуку о формирању страже од 200 наоружаних људи који би служили почасно, али и старали се да се митрополитове наредбе прецизно извршавају. Овај одред називан је Гвардија. Треће поглавље монографије односи се на период владавине митрополита Петра II Петровића Његоша (1830–1851) који је на Збору главара, 14. октобра 1831, формирао Сенат, Гвардију и перјанике. Гвардија је као нека врста жандармерије била распоређена по територијалном принципу и осим кажњавања криваца имала је и улогу малог суда, тј. пресуђивања у мањим споровима. С друге стране, перјаници су били стационарани око владара, бринули су о његовој без-

бједности и извршавали његове наредбе. Поред тога, имали су и задатак извршавања смртних пресуда Сената као највишег органа државне власти. Перјаници су бирани по физичком изгледу, хитрини и оданости, по могућности из најбољих црногорских породица. Четврто поглавље посвећено је првој униформизацији чланова Гарде која је почела 1837. увођењем појединих дјелова ношње по којима су се разликовали од осталих војника. Перјанички капетан који им је руководио имао је посебну капу од самура, а перјаници су на капама имали посебне перјанице, по чему су и добили име. Пето поглавље третира период владавине књаза Данила Петровића Његоша (1852–1860) који је задржао перјанике и повећао њихог број на 70. Додатно, током реформе увео је чин кабадахија као неку врсту старјешина перјаника и личних тјелохранитеља којих је било неколико, а налазили су се у његовој непосредној близини. Кабадахије су имале посебне ознаке на капама које су се разликовале од ознака перјаника. Шесто поглавље односи се на формирање Гарде као посебне војне формације која је настала 1855. године. У почетку је имала 400 припадника, а њен број се ускоро повећао на 1.000

гардиста. Новоформирана Гарда била је подијељена на десетине и стотине којима су руководили десечари (подофицири) и стотинаши (официри) чије су ознаке на капама одговарале чину који су имали. Свака стотина имала је гардијски барјак којег је носио гардијски барјактар. Седмо поглавље описује учешће Гарде као засебне формације у ратовима, нарочито у Црногорско-османском рату 1858. години и Бици на Граховцу у мају исте године када је Гарда десеткована, а погинуо је и њен командант. Осмо поглавље разрађује структуру и задатке перјаника за вријеме књаза Николе Петровића Његоша (1860–1921) који је задржао перјанике и повећао њихов број. У овом поглављу представљена је и посебна пјесма – „Перјаничко коло” које је књаз Никола посветио члановима своје тјелесне заштите. У деветом поглављу описано је реоснивање Гарде 1871. године, као седме Гардијске бригаде која је имала шест батаљона од пробраних војника из шест бригада црногорске војске. У овом дијелу представљено је посебно „Гардино коло”. Десето поглавље третира рад и функционисање Књажеве/Краљеве Гарде која је настала од перјаника и била задужена искључиво за сигурност

владарске породице и објеката које је она користила. До детаља је разрађена структура са организационим шемама ове јединице јачине 140 људи, са освртом и на дјелове Гарде задужене за сигурност принчева Данила, Мирка и Петра, синова књаза Николе. Поглавље 11 представља рад организационе цјелине – Краљеве ађутантуре са структуром, пословима и задацима, посебно у мирнодопском и ратном периоду коју је представљала Ратна ађутантура Врховног команданта. Поглавље 12 бави се службом и животом у Гарди и Ађутантури. У поглављу 13 наводе се најважније свечаности у којима је учествовала Гарда, од састанка Петра I са француским маршалом Огистом Мармонтом (1807), преко посјете саксонског краља Фридриха Аугуста Цетињу (1838), затим женидбе књаза Данила, преноса земних остатака Петра II на Ловћен (1855) итд. Детаљно је представљено учешће Гарде у проглашењу Краљевине Црне Горе августа 1910. године. Поглавље 14 доноси занимљиве дјелове о ознакама Гарде и њеним заставама, грбовима на капама гардиста и перјаника и барјацима који су коришћени у различито вријеме. Поглавље 15 бави се гардијским униформама од перјаника Петра II до гардис-

та краља Николе са детаљним описом униформи и других дјелова. У поглављу 16 износе се детаљи о наоружању гардијске и перјаничке јединице. Били су то, углавном, Гасерови револвери са дршком од бијеле слонове кости или украшеном разним дијамантима. У овим јединицама биле су у употреби и пушке и сабље. Поглавље 17 бави се здањима, тј. објектима које је користила Гарда или перјаници на Цетињу, Ријеци Црнојевића, Подгорици итд. Поглавље 18 представља нови приступ аутора у свеобухватном сагледавању рада Гарде јер доноси низ података о примањима гардиста и њиховој исхрани. У поглављу 19 описан је рад Гарде у емиграцији од 1916. када она дјелује у мањем и ограниченијем формату, али и почиње да користи нове униформе сличне редовној војсци. Поглавље 20 бави се краткотрајним оснивањем и функционисањем Народне гарде 1920. године која није била везана за владара већ је имала функцију војне полиције, тј. одржавања реда у јединицама црногорске војске. Поглавље 21 разрађује структуру и рад Команде Гарде са освртом на личности које су командовале овом јединицом. У овом дијелу наводе се команданти са чином и периодом ко-

мандовања. Поглавље 22 бави се развојем и функционисањем Гарде у периоду од 1918. до 2006. године у саставу Краљевине СХС, Краљевине Југославије, затим периоду социјалистичке Југославије и заједнице Србије и Црне Горе. Посљедње поглавље посвећено је гардијској јединици Војске Црне Горе чији су задаци углавном протоколарне и свечарске природе.

Монографија Срђе Мартиновића на свеобухватан и детаљан начин, са мноштво нових података, прати развој гардијске јединице у Црној Гори, што до сада ни у једном тексту или чланку није разрађивано. Писана је детаљно, на широкој хеуристичкој основи, руком највећег познаваоца историје институција и ратовања у Црној Гори. Највећи дио ове монографије темељи се на необјављеној и неистраженој архивској грађи. Осим литературе, за потребе ове монографије коришћена је архивска грађа из фонда Народног музеја Црне Горе, Архивског одјељења за период од 1767. до 1830. године, која се односи на преписку митрополита Петра I и Петра II Петровића Његоша. За период након Берлинског конгреса прегледана је архивска грађа у Државном архиву Црне Горе, и то помоћне књиге које се односе на перја-

нике и комплетан фонд Дворске страже. Коришћен је и материјал из фонда Врховне команде, као и фонд Министарства војног, посебно статистички подаци о људству Министарства војног и платна књига, затим фонд Артиљеријског одељења, структура трошкова Министарства војног, државни буџет, стручна звања Министарства војног итд. Коришћена је и архива Историјског института Црне Горе, као и фототека Народног музеја Црне Горе. Један део података заснован је на архивској грађи у приватном власништву, попут грађе генерала Јанка Вукотића и Митра Мартиновића. За период емиграције коришћена су средства Министарства одбране и Војске Црне Горе у егзилу. За период након 1945. године коришћени су фондови Државног архива

Црне Горе и фонд Гардијске чете Војске Црне Горе.

Монографија залази дубоко и детаљно у све сегменте развоја гарде. Осим великог броја нових и занимљивих података, монографија је сјајно дизајнерски и ликовно ријешена и обилује богатим фотографским, сликовним и графичким материјалом представљеним на раскошној штампи у боји. У потпуности ову монографију свесрдно представљам научној и лаичкој јавности са дубоким увјерењем да ће закупити пажњу љубитеља ове тематике и добре књиге. Додатно, ово дјело ће сигурно бити и примјер како се на један комплетан начин третира тематика не само из ове већ и из других области.

Проф. др Данило Ћупић

**Љубинка Шкодрић, Мирјана Савић, Деца
у рату: Српски избеглички домови у
Матарушкој бањи 1942–1944, Народни музеј
Краљево, Краљево, 2023, 102 стр.**

Рат и избеглиштво деца доживљавају другачије од одраслих, будући да се дечија личност тек формира, али могу оставити трајне ожиљке на њихово одрастање.

Монографија и изложба „Деца у рату: Српски избеглички домови у Матарушкој бањи 1942–1944.” плод су вишегодишње сарадње и научноистраживачког рада др Љубинке Шкодрић, више научне сараднице Института за савремену историју и Мирјане Савић, музејске саветнице Народног музеја Краљево. Та остварења изазвала су велику пажњу јавности, а ауторкама је, 30. септембра 2024. године, додељена награда „Михаило Валтровић” Музејског друштва Србије у категорији „појединцу или ауторском тиму за изузетне резултате у 2023. години”. Добијено признање говори о великом подухвату ауторки. Марљиво сакупљена и одабрана документа, фотографије, а посебно сећања некадашњих пи-

томаца, својеврсни су сведоци дечијих избегличких искустава, који додатно обогаћују ову значајну студију, омогућавајући да сећања на избеглу децу никада не замру и буду вечно жива. У монографији је коришћена многобројна архивска грађа Војног архива, Државног архива Србије, Међуопштинског историјског архива Чачак, Историјског архива Краљево и Народног музеја Краљево. Обилује бројном стручном литературом, као и оновременом штампом и периодиком. Такође, урађена су и два документарна филма у продукцији Телевизије „Храм” и Портала „Круг” са некадашњим питомцима, додатно заокружујући све секвенце ове значајне теме, којој су ауторке свесрдно приступиле.

Социјална компонента у југословенској слагалици није у великој мери присутна у историографским делима, нарочито када је реч о судбинама деце у ратом захваћеном југословенском простору. Стога ово историјско

штиво може представљати драгоцену подстицај да оваква истраживања у будућности, уместо на маргинама историје, чешће налазимо на страницама стручне литературе, како би се прича даље развијала и употпуњивала.

Љубинка Шкодрић и Мирјана Савић у својој фотографски обогатој монографији обрађују тему избеглиштва као један од најочљивијих феномена Другог светског рата. Шеснаест поглавља кроје причу од самог почетка избеглиштва у окупираној Србији и његовој организацији, преко избеглиштва деце, па све до средишта приче о оснивању српских избегличких домова у Матарушкој бањи. Наиме, на подручје окупиране Србије у току рата пристизао је велики број избеглица са територија разорене југословенске државе, које су се нашле под командом Независне Државе Хрватске, као и под контролом Италије, Бугарске и Мађарске. Многобројна избегла лица била су без основних животних средстава, те је за њихово старање требало да се побрине Комесаријат за избеглице и пресељенике. Такође, на збрињавању су радили и други органи власти, као и добротворне установе и појединци. Велики број деце остао је без родитеља или родитељи нису могли на од-

говарајући начин да се старају о њима, те пратимо акције за њихово смештање, које је повлачило многобројне изазове, о чему нас ауторке детаљно извештавају у уводним поглављима монографије. Став припадника Комесаријата био је да је питање збрињавања избегличке деце не само брига родитеља, већ и Комесаријата, Владе и целог српског народа.

У то време, велики број бањских одмаралишта претворен је у српске избегличке домове, у којима је деци требало пружити одговарајућу здравствену заштиту, исхрану, одећу, обућу, као и школовање и васпитање. Збрињавање деце било је, по свему судећи, веома комплексно и захтевало је испуњавање свих аспеката како би било спроведено на одговарајући начин. Посебна тема која је у фокусу монографије јесу српски избеглички домови у предратном туристичком месту – Матарушкој бањи, у периоду од 3. јуна 1942. године када су пристигли први питомци, па све до 29. новембра 1944. године када је бања ослобођена. У бањским вилама које су биле преуређене за смештај деце углавном су боравила деца претежно основношколског узраста са простора Босне и Херцеговине, Хрватске, али и других подручја. Кроз ове

домове прошло је више од 3445 деце, од којих је умрло 56, чија су имена наведена на страницама монографије, као и сви доступни подаци о њима. У више наврата немачка војска је одузимала домове у којима су деца боравила и додатно ометала њихово функционисање. У књизи су забележена живописна сећања питомаца домова Матарушке бање, која нас извештавају о животу у домовима из прве руке, верно преносећи дух времена у којем су ове успомене настале.

Наредна поглавља представљају појединачне аспекте живота деце у домовима. У посебном поглављу пратимо судбине запослених у српским избегличким домовима у Матарушкој бањи, углавном избеглих Срба са територије Независне Државе Хрватске, којима је био омогућен смештај, исхрана, као и остваривање скромне зараде. Велики број запослених исказао је значајну хуманост и људскост у тренуцима тоталног рата, а ауторке су се постарале да њихова имена не буду заборављена.

Следеће поглавље под насловом „Исхрана избегличке деце“, говори о отежаним условима у којима се набављала храна за велики број деце у домском

смештају, будући да се у околини бање није могло ништа набавити услед сиромаштва краја, а цене су биле много веће него у Београду. Деци је количина хране смањивана јер их је пристизало све више, а оскудица је била свеprisутна. Хуманитарне организације су тек почетком 1944. године биле у могућности да пруже издашнију помоћ избегличкој деци.

У поглављу „Опремање избеглица текстилом и обућом“ ауторке су забележиле да су деца носила одећу која се преправљала докле год је то било могуће. Наиме, током рата било је веома тешко набавити одговарајућу одећу и обућу, па су их деца неретко и делила. Осим што су пристизала у ритама и босих ногу, била су и лошег здравственог стања о чему говори поглавље „Здравствена заштита штићеника домова“. Исхрана и здравствена заштита деце представљали су прави подвиг Комесаријата. Деца су долазила заражена од шуге, вашки, а оболевала су од маларије, дизентерије, туберкулозе, богиња, великог кашља и многих других болести, што је погађало и запослене. Ипак, лекарско особље Матарушке бање улагало је велике напоре да децу одрже здравом, а да оболелу успешно излече.

У посебном поглављу „Оп-
равилишта за децу у Манасти-
ру Студеница”, реч је о Дому за
збрињавање српске избегличке
деце, где су такође примана, по-
чевши од 19. августа 1943. го-
дине, што је манастир у више
наврата спасло од уништења. Са
СИД Матарушка бања остварена
је сарадња, а манастир је више
пута слао добротворну помоћ у
намирницама и новцу.

Наредно поглавље говори
о образовном-васпитном раду
са децом и ваншколским актив-
ностима. Требало је обезбедити
одговарајући простор, наставни
кадар, формирати одељења, што
је било отежано због сталног
одласка и доласка штићеника
домова. Одржавани су аналфа-
бетски курсеви, при чему су пре-
давачи имали на располагању
само графитне оловке, што је
онемогућавало креативнији рад
са децом. Ипак, приређиване су
разне приредбе, деца су подсти-
цана да се баве спортовима, а
вођена су и у шетње и на купање
у Ибру. Такође, славили су се вер-
ски празници и неговао национални дух.

Сам крај књиге доноси причу
о завршетку рата и ослобођењу,
услед чега је Комесаријат уки-
нут, а његове послове је преузело
Повереништво за социјалну по-
литику НР Србија. Повратком из-

беглих лица у њихова места пре-
бивалишта српски избеглички
домови су престали да постоје.
Међутим, успомене на боравак у
овим домовима наставиле су да
живе и након рата кроз сећања,
што је у великој мери ауторкама
помогло да ову причу отргну од
заборава.

Иако су домови имали мно-
ге недостатке, што је била ра-
тна нормалност, послужили су
својој сврси и заштитили угро-
жену децу која би, у супротном,
била препуштена сама себи. Та-
кође, велики број деце је пре-
живео, што говори да је помоћ
ипак била значајна. Како је сам
Комесаријат тврдио: „ако би та
и таква деца била остављена
тако рећи сама себи, да доче-
кају сву горку стварност коју до-
носе наступајући зимски дани,
удружени голотињом и глађу,
наступиће безбројни смртни
случајеви, покосиће неумитно те
невине дечије животе и сва мо-
рална одговорност, грех који се
не би могао искупити, одговор-
ност пред Богом, људима, исто-
ријом и нацијом пашће на сваког
Србина, сваког члана наше До-
мовине, а поготово на представ-
нике власти, установа и јавног
живота.”

Истраживање ауторки, при-
казано на професионалан и
интерактиван начин, уз уложе-

ни велики труд и посвећеност, привукло је пажњу стручне јавности, као и публику свих узраста, међу којима и децу. На тај начин деца су могла сагледати судбине својих вршњака у Другом светском рату. Управо су ти мали хероји у ратним недаћама и разарањима успели да уједине све сегменте друштва како би им помоћ била указана у времену када је хуманост била под великим искушењем. Ова тема даје посебан допринос истраживању детињства. Представљени су сви аспекти избегличког живота деце, као што су бројно стање, ангажовање установа и људи на њиховом збрињавању, смештај,

исхрана, облачење, оболевање, васпитање, школовање и њихово сећање. Такође, по први пут на детаљан начин пратимо живот деце у једном српском избегличком дому током Другог светског рата, чиме је указано на судбину цивила, пре свега најмлађег избегличког становништва. Ауторке ове историјске студије одолеле су свим емоционалним изазовима које собом носи тема којом су се бавиле и опсежно анализирале све неопходне елементе створивши дело изузетне научне вредности о најрањивијој социјалној категорији.

Тамара Косијер

**Борис Томанић, *Равногорски записи:*
Четнички дневници и мемоарске белешке
као извор за историју Другог светског рата,
Институт за савремену историју, *Catena Mundi,*
Београд, 2023, 369. стр.**

У епохи социјалистичке Југославије доминантно место у историографији и публицистици која се односи на Други светски рат имали су, у складу са политичким устројством земље и идеолошком климом, партизани, односно Народноослободилачки покрет Југославије. Дневници, мемоари и различита грађа руководиоца партизанског покрета, почевши од Јосипа Броза, објављивана је неретко у серијским публикацијама са импресивним тиражима. Дневничка и мемоарска грађа припадника Равногорског покрета, чије је објављивање у Југославији било изузетно ретко, такође је непожељно, углавном је публикована у емиграцији. Постојао је, међутим, и део мемоарске и дневничке грађе која није објављивана због недоступности приређивачима и издавачима, али и она чији су аутори били нижеранжирани у хијерархији Равногорског покрета. Такав је случај и са пет равногорских дневника из

Војног архива у Београду које је приредио др Борис Томанић, научни сарадник Института за савремену историју.

Зборник започиње уводним напоменама др Томанића у којима објашњава специфичности везане за дневнике као вид историјских извора, њихов значај и контексте у којима су објављивани. У наставку увода приређивач доноси кратак преглед сваког од пет равногорских дневника, износећи детаље из живота њихових аутора.

На првом месту налази се дневник неименоваог аутора, настао у периоду новембар–децембар 1944. године. Претходи му уводна студија приређивача под насловом *На странпутици новог европског поретка*. Место настанка овог дневника је тешко одредити, али, судећи по расположивим информацијама, може се закључити да је аутор боравио на простору источне Србије. Међутим, нема конкретних података о јединици ЈВуО којој је при-

падао. Информације из бележака не односе се само на поменути део Србије, већ је аутор бележио и различите информације са других простора окупиране Србије, Југославије, али и појединих делова Европе. Занимљиво је напоменути да је у појединим сегментима наводио и појединости из историје Србије и српског народа у 19. и 20. веку, као и детаље о појединим политичким опцијама и ратним тактикама.

Следи дневник учитељице Миланке Цветковић из села Обреж код Варварина. Садржини дневника претходи увод приређивача под насловом *У Србији, под окупацијом – дневник једне учитељице*. Дневник је вођен са извесним прекидима у периоду од 2. септембра 1943. до 14. августа 1944. године. Дневничке забелешке настале су већином за време боравка ауторке у наведеном селу, које је припадало зони одговорности Варваринског корпуса, односно Великоморавске групе корпуса ЈВуО. За ове записе карактеристично је да нису само дневничког карактера, јер је ауторка записивала у исти блок и песме посвећене Равногорском покрету и појединим његовим припадницима. Дневник Миланке Цветковић, сесоске учитељице и симпатизерке равногорског покрета, значајан

је извор за проучавање улоге жена у Равногорском покрету, али и положаја жена у окупираној Србији уопште.

Дневничке забелешке поручника Мирослава Милетића, команданта 2. јуришног батаљона Горске гарде ЈВуО, налазе се на трећем месту. Забелешкама претходи Томанићев увод – *Од Тополе па до...Босне*. Милетићеве дневничке забелешке састоје се од две свеске, од којих је једна настала у периоду од 25. марта 1943. до почетка јуна 1944, а друга од почетка јуна 1944. до јануара 1945. године. На основу записа у овим свескама, сачуваним у Војном архиву, може се претпоставити да је аутор писао дневник и у периоду пре и након назначених датума, с тим што су ти материјали највероватније трајно изгубљени. Оно што је карактеристика Милетићевог дневника јесте да су у њему пронађени и записи других припадника Горске гарде, односно Миодрага Николића из Малог Пожаревца, Милорада Радосављевића из Страгара и Михајла Весића из Пружатовца. Дневнички записи прате пут поручника Милетића и Горске гарде по окупираној Југославији, описујући ратне прилике и борбе у којима је ова јединица ЈВуО учествовала од Шумадије, преко

Санцака, до Босне и назад у Србију.

Уводном студијом под насловом *Последњи круг око Драгачева и Голије* започиње део Зборника са дневником Владимира Јовановића. Аутор дневника вршио је за време Другог светског рата различите дужности у Равногорском покрету, али и у оквиру администрације „Владе народног спаса” Милана Недића. Дневничке забелешке Јовановић је водио кратко, односно у периоду од 14. октобра 1944. до 13. јануара 1945. године, на свега 22 странице џепног блока. Поред дневних забелешки, овај документ садржи и аутобиографију аутора на 24 странице, као и поруке намењене његовој мајци и сестрама. Јовановићеви записи значајан су историјски извор за изучавање историје Драгачева, али и чачанског краја у Другом светском рату. Нарочито се истичу детаљи у вези с продором партизана у тај део Србије 1944. године и борбе Равногораца са њима. Помиње се и долазак Црвене армије и неуспешан покушај сарадње ЈВуО са њеним јединицама.

Пети и последњи дневник приређен у овом зборнику дело је неименованог радио-телеграфисте, припадника Јужноморавског корпуса ЈВуО. Као и у

претходним деловима Зборника, приређеној грађи претходи уводна студија под насловом *Од Јужне Мораве до Босне*. Дневник се састоји од три свеске. Записи у првој свесци (Dnevnik. Sveska XII) почињу 10. августа, а завршавају се 7. новембра 1944. године. Друга свеска (Dnevnik. Sveska XIII) односи се на период од 7. новембра 1944. године до 10. јануара 1945. године. Трећа свеска (Dnevnik. Sveska XIV) започета је 10. јануара 1945, а датум последњег записа је 18. март 1945. године. Судаћи према оваквој нумерацији свезака дневника, може се закључити да је постојало још 11 сличних, односно да је аутор почео да води дневник много пре 10. августа 1944. године. Дневнички записи почињу у околини Лесковца, у лето и јесен 1944, а завршавају у Босни, односно у околини Модриче, марта 1945. године. Неименовани Врађанац описује кроз своје записе епопеју Јужноморавског корпуса у завршној фази рата, пратећи пут јединице и њених припадника од југа Србије, преко Краљева, Чачка, Сјенице и Пријепоља све до северне Босне.

У закључку Зборника Борис Томанић представља своју анализу приређених дневника, оцењујући њихове литерарне вредности, али и карактер и пси-

хичко стање аутора у тешким моментима 1944. и 1945. године. На крају, Томанић оцењује и вредност приређених дневника као историјских извора, али и њихове заједничке карактеристике везане за контекст у којем су настали.

Поред наведених уводних напомена, Борис Томанић је, као искусни приређивач историјске грађе настале у периоду Другог светског рата, озбиљно и студиозно приступио сваком од приређених дневника. На почетку сваког дневника налази се посебна уводна студија, са освртима на просторни, временски, политички и војни контекст у којем су настали обрађени дневнички записи. Овакав приступ приређивача осветљава читаоцима простор и време које дневници обрађују, а које је, у зависности од самог аутора дневика и његове припадности некој од јединица ЈВуО, различито. Битно је истаћи и да је Томанић, као приређивач извора, учинио значајне напоре у разумевању текста, термино-

логије, али и појединости везаних за људе и догађаје. Такође, у фуснотама је наводио значајне биографске податке поменутих лица, али и информације о познатим и мање познатим ратним дешавањима. У критици и представљању грађе, осим изворних докумената, односно дневничких забелешки, сачуваних у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије, аутор је користио и бројне друге необјављене и објављене архивске изворе, потом штампу, као и многобројна историографска дела, монографије и чланке, домаћих и страних аутора.

Упркос чињеници да се дневничке забелешке у историографији сматрају извором другог реда, може се рећи да *Равногорски записи* доносе драгоцене информације онима који истражују историјат појединих јединица ЈВуО у завршним годинама Другог светског рата у Југославији.

потпоручник Милош Чорбић

**Небојша Владисављевић,
Антибирокуратска револуција,
Архипелаг, Београд, 2020, 297 стр.**

Масовни протести у другој половини осамдесетих година прошлог века представљали су један од најважнијих сегмената политичког живота тих година у Југославији. Интензивирање ових скупова са националним и социјалним предзнаком током 1988. године довешће до веће политичке кризе и значајних политичких промена. Ови догађаји су познати под називом Антибирокуратска револуција. Монографија политиколога и професора на Факултету политичких наука др Небојше Владисављевића настоји да објасни историјат ове политичке кризе, њене узроке, као и бројне дилеме и контроверзе везане за ове догађаје.

Монографија је оригинално настала на енглеском језику 2008. године под називом *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and National Mobilization* издању Palgrave Macmillan. Аутор је са Горданом Ристић превео ово издање и

2020. године је званично објављена *Антибирокуратска револуција*. Књига се састоји од увода и 7 поглавља, а на крају је наведен индекс појмова, као и кратка биографија аутора. У уводном делу *Увод у антибирокуратску револуцију* (7-39) аутор, пре свега, анализира тумачења мобилизације становништва, као и њене узроке. Поставља питања предрасуда везаних за позадину ових догађаја. Дали је иза ових протеста на простору Социјалистичке Републике Србије, аутономних покрајина Војводине и Косова и Метохије и Социјалистичке Републике Црне Горе стајало српско руководство на чијем је челу био Слободан Милошевић који је те протесте касније подржао? Да ли су пресудну улогу одиграли интелектуалци – дисиденти или је овај народни бунт био аутентичан и спонтан? Та питања, као и природа грађанских иницијатива чиниће окосницу ове научне анализе. Уводни део садржи и објашњење важних појмова који сачињавају овај рад,

методологију истраживања и изворе који су коришћени. На крају је приказан садржај монографије.

Прво поглавље под насловом *Југословенски несвакидашњи ауторитаризам* (41-70) представља преглед еволуције политичког система у социјалистичкој Југославији након 1945. године, па све до осамдесетих година. Систем је био оличен у доминацији једне партије, федерацији народних, а касније социјалистичких република и постепеној либерализацији након 1948. године и сукоба са Совјетским Савезом. Либерализација политичког и друштвеног живота и унутарпартијски сукоби између централиста и либерала обележили су шездесете године. Уставом из 1974. године држава је додатно децентрализована, чиме су федералне јединице добиле већу самосталност у одлучивању у односу на савезне институције. Политичка и економска криза током осамдесетих проузроковаће рађање новог политичког ауторитаризма.

У другом поглављу под насловом *Успон Милошевића* (75-106) анализирају се велике промене у владајућој партији након смрти Јосипа Броза Тита као неприкосновеног вође 1980. године. Долази до смене политичких генерација и појаве нових

функционера на важна места у партији. Аутор описује развој политичке каријере Слободана Милошевића који долази на чело Централног комитета Савеза комуниста Србије 1986. године. Заслуге за овај вртоглави успон највише припадају Милошевићевом пријатељу Ивану Стамболићу, чији је напредак на политичкој лествици такође био приметан. Септембра 1987. године, на чувеној Осмој седници, Милошевић је успео да оствари највећи утицај у политичком животу СР Србије. Након тога додавањем председник државног Председништва Иван Стамболић губи политичку моћ и повлачи се са те функције. У овом поглављу истакнута је и активност новог партијског вође у односу на кризу на Косову и Метохији и направљена је компарација у односу на активности претходних истакнутих функционера.

Треће поглавље – *Стварање српског покрета на Косову* (111-146) говори о историјату односа српског и албанског народа. Промена сразмера у броју становника била је најприметнија током 20. века. Српски покрет са Косова настао је у Косову Пољу, предграђу Приштине, петицијом више истакнутих активиста као одговор на албанске протесте из 1981. године и насиље Албана-

ца над српским становништвом. Протести су се ширили наредних година. Демонстранти су долазили и у Београд како би исказали незадовољство испред Савезне скупштине. Веза са интелектуалцима – дисидентима је постојала, пре свега са Добрицом Ћосићем који је њихове захтеве подржао и предложио им како даље да наставе своју борбу, али није стајао иза протеста. Милошевић се, априла 1987. године, појавио у Косову Пољу настојећи да ову кризу институционализује.

У четвртом поглављу под насловом *Југословенска политичка класа и протести лета 1988.* (153-197) приказани су протести индустријских радника од маја до јула 1988. године. Феномен ових протеста био је недостатак политичке и физичке репресије над побуњеницима. Аутор објашњава да репресија није смела да буде употребљавана против владајуће класе, како су они перципирали радничку класу, а такође и чињеницом да је у владајућој партији сменом генерација дошло до постепене либерализације. Протести Срба са Косова су се наставили и проширили на централну Србију, али и на Војводину. Демонстрације индустријских радника почеле су штрајковима у предузећима да би касније прерасле у протесте испред Савезне скупштине.

Пето поглавље које носи наслов *Антибирокуратска револуција и њени непријатељи* (201-242) прати однос Слободана Милошевића према протестима. Милошевић је демонстранте подржао, али аутор сматра да није стајао иза њих пошто, на основу више извора и сведочења, закључује да њима није могао да координира и смири их када је то од њега тражено. Протести су тада били усмерени против покрајинских руководстава, што је Милошевићу одговарало, јер је желео да централизује Србију у којој су аутономне покрајине Уставом из 1974. године добиле сличне ингеренције као републике. Јогурт револуцијом у Новом Саду, 4. и 5. октобра 1988, пало је војвођанско руководство, док је услед протеста у Црној Гори, у октобру 1988. и јануару 1989. године, иста судбина задешила и црногорско руководство.

Поглавље *Протести Албанаца и сукоб Србије и Словеније* (201-242) говори о новим конфронтацијама на националном нивоу које се рађају крајем 1988. и почетком 1989. године. Наиме, протести Срба са Косова изазвали су албанске протесте на овој територији, што је проузроковало нову политичку кризу. Намера Слободана Милошевића била је да оствари већи утицај на по-

крајинско руководство на Косову и Метохији. Демонстрације су почеле у новембру 1988. године, а покренули су их албански рудари Старог трга који су тражили да Азем Власи и Каћуша Јашари остану у покрајинском руководству. Протести нису подржани ни на савезном ни на републичком нивоу, али су настављени и у фебруару 1989. када је захтевано да ново покрајинско руководство Косова поднесе оставку и да им се обрате председник ЦК СКЈ Стипе Шувар и Слободан Милошевић. Поменути период био је обележен и сукобом Србије и Словеније која се није слагала са политиком републичке власти у Београду према протестима у Војводини, на Косову и у Црној Гори. На демонстрацијама у Љубљани, које су биле усмерене против српског руководства, говорио је шеф републичког руководства Милан Кучан, док су се у Београду одржавале демонстрације против власти у Словенији на којима се оглашавао Слободан Милошевић.

У последњем поглављу под насловом *Антибирокуратска револуција, пад социјализма и распад Југославије* (265-280) аутор настоји да оповргне бројне стереотипе везане за узроке и позадину протеста о којима је писано. Овај народни бунт је упоређен са тадашњим тенденцијама у Ис-

точној Европи која је почела да се либерализује на штету доминације комунистичких партија које су полако губиле моћ. С друге стране, демонстрације током Антибирокуратске револуције нису биле усмерене против саме партије и није довођена у питање њена доминација, имајући у виду да су демонстранти свих поменутих друштвених група које су партиципирале у овим догађајима носили слике Јосипа Броза Тита и заставе социјалистичке Југославије, што наводи на закључак да питање постојећег поретка није постављано већ су тражене искључиво персоналне промене.

Аутор је током свог истраживања интервјуисао бројне актере наведених догађаја, са свих страна политичког спектра. Такође, користио је штампу као важан извор и понека архивска документа до којих је било могуће доћи, имајући у виду мању временску дистанцу у односу на догађаје.

Научна монографија Небојше Владисављевића пружа значајан увид у узроке и историјат политичких померања у другој половини осамдесетих година. Резултат ове научне анализе биће користан будућим истраживањима историчара будући да је са протоком времена све већи опус изворне грађе доступан истраживачима.

Милош Јовановић

**Новица Симић, *Операција „Коридор–92”*,
Борачка организација Републике Српске,
Бања Лука, 2011, 479 стр.**

Монографија *Операција „Коридор–92”* аутора Новице Симића, пензионисаног генерал-пуковника Војске Републике Српске, представља велики допринос проучавању најсудбоносније операције коју је Војска Републике Српске, уз помоћ одређених јединица из Републике Српске Крајине, извела током рата, али и догађаја који си обележили распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Операција „Коридор–92” је најважнија операција ВРС, а слови и за најхуманију. Главни повод за њено извођење био је смрт 12 беба у бањалучком породилишту због недостатка кисеоника током маја 1992. године. Сам аутор је, као командант Тактичке групе 1 Првог крајишког корпуса, био учесник ове операције, па књига у појединим деловима садржи његова, али и сећања других учесника. Аутор је војнички прецизно представио географске и геолошке услове терена на којем

се операција одвијала, јединице које су учествовале са обе супротстављене стране, сам ток операције и губитке које су водиле зарађене стране. Књига садржи многобројне фотографије настале током извођења операције, као и радне карте на којима се види распоред снага у различитим фазама операције.

Свако од 13 поглавља овог дела, зависно од целине, садржи неколико потпоглавља. У прве две целине – „Ријеч аутора” и „Увод” представљен је хронолошки осврт на догађаје који су довели до ратова на простору СФРЈ. Аутор наводи битне догађаје на простору Хрватске, али и у Босни и Херцеговини. Поред хронолошки наведених дешавања која су већином позната, аутор наводи и директиву Главног штаба Патриотске лиге од 25. фебруара 1992. године о припремама, циљевима и начину ратовања у предстојећем сукобу. Дат је и приказ настанка Хрватског вијећа одбране у Босни и Херцеговини, са

посебним освртом на прилике у Посавини. У појединим деловима аутор износи своја сећања и запажања настала током периода на који се књига односи и на основу контаката које је имао током послератне каријере. На крају ове целине представљено је правило извођења нападне операције из оперативног окружења.

У трећем и четвртном поглављу под насловом „Услови у којима се припремала операција 'Коридор-92'” и „Циљеви операције 'Коридор-92'” описани су догађаји у Посавини у периоду од маја до почетка операције, 24. јуна 1992. године. Представљен је тежак положај у којем су се нашле јединице новоформиране Војске Српске Републике Босне и Херцеговине на простору Посавине. Након што су снаге ХВО заузеле Модричу, јединице Оперативне групе Добој више нису имале физичку везу са својим матичним Источнобосанским корпусом, па су ушле у састав Првог крајишког корпуса. Први крајишки корпус је са значајним делом својих снага још увек био у Славонији и није могао адекватним снагама да одговори на напредовање снага ХВО. Описано је и стање у ХВО, са циљевима и проблемима са којима се суочавало. Говорећи о српским и хр-

ватским јединицама, аутор анализира борбену готовост, морал, и структуру борачког састава пре почетка операције. Описане су и одлике терена за извођење операције – економске, демографске, географске и геолошке. Такође, детаљно су анализирани путне комуникације и инжењеријске припреме терена, које је било потребно урадити пре почетка операције. На крају трећег поглавља наведен је временски оквир за извођење операције и прогнозирани метеоролошки услови у том периоду. У четвртном поглављу представљени су оперативни циљеви обе зараћене стране, као и одређени обавештајни подаци на основу којих су команде Првог крајишког корпуса и Оперативне групе Источна Посавина издавале наређења.

У поглављу „Снаге у операцији 'Коридор-92'” представљене су јединице зараћених страна које су биле ангажоване за време извођења операције. Такође, наведене су и бригаде које су током извођења операције формиране са српске стране. Аутор детаљно наводи бројчано стање јединица, као и број ангажованих борбено-оклопних возила, артиљеријских средстава и ваздухоплова. Описан је морал бораца са обе стране током опе-

рације и јасно су наведени узроци његовог подизања и пада у појединим тренуцима. На крају поглавља наводи се оперативни распоред, као и задаци јединица са обе стране.

У шестом поглављу – „Садржај операције 'Коридор-92'” описан је процес припрема у кључним сегментима, као што су избор команданата привремених тактичких група, груписање јединица на положајима за напад, стање материјално-техничких средстава и прехранбених намирница у складиштима Првог крајишког корпуса, али и стање код становништва. Аутор наводи да су у том периоду шверц и ратно профитерство били у порасту. Поглавље садржи сећања учесника операције из свих формацијских места у војсци, који описују стање у јединицама којима су припадали и проблеме које су имали приликом пребацивања на полазне положаје.

Поглавље „Извођење операције” чине две целине – „Руковођење и командовање операцијом снага нападача” и „Руковођење и командовање у операцији снага браниоца”. У овом поглављу наведена су имена свих команданата који су учествовали у операцији, с тим да се у потпоглављу које се односи на српску страну наводе сви

команданти јединица од тактичког до оперативног нивоа, као и састав команди тактичких група – Оперативне групе Добој и Истуреног командног места Првог крајишког корпуса.

Осмо поглавље – „Ток операције 'Коридор-92'” подељено је у три дела. Сваки део описује једну етапу извођења операције. Прва етапа обухвата период од 24. јуна 1992. до 5. јула, друга етапа од 6. јула до 20. јула и трећа етапа од 21. јула до октобра 1992. године. Главни извори овог поглавља јесу српски и хрватски борбени извештаји, али и сећања учесника и њихове изјаве даване медијима у различитим периодима од времена извођења операције до издавања књиге. Кроз потпоглавља су описана дневна догађања и ток операције. Наведене су и промене у саставу тактичких група током операције, па су ТГ-1 и ТГ-3 на почетку биле јачине једне ојачане бригаде, а на крају својих задатака биле су на нивоу слабије дивизије. Трећа етапа операције, по почетном плану, требало је да буде завршена до 20. августа, ослобођењем Босанског Брода, али због низа проблема у јединицама које су чиниле ТГ-3 и јаког отпора, пре свега на Ободном каналу, Бијелом брду и Кострешу, трећа етапа, али и операција, завршена

је тек 6. октобра. Због дужине трајања треће етапе аутор даје опис и других дешавања, пре свега политичких, која нису стриктно у вези са самом операцијом, док су у представљању прве две етапе описана борбена дејства током операције. Тактичка група 1, којом је командовао Новица Симић, тада у чину пуковника, током прве две етапе имала је кључни задатак пробоја и остварила је најважније задатке – ослобођење Модриче и Оџака, као и излазак на реку Саву. Аутор описује и први сусрет који је имао са командантом Главног штаба, генералом Ратком Младићем. Поред ауторових сећања на посету команданта Генералштаба, наводе се и сећања и утисци других припадника Тактичке групе 1. На крају осмог поглавља аутор се осврће на послератни однос власти у Републици Српској према истакнутим командантима, наводећи два примера – однос према генералу Момиру Талићу (сахрана и обележавање годишњица смрти), као и изостанке команданата тактичких група и бригада на прославама обележавања пробоја Коридора (ана којима учествују они чији је утицај на успешан исход операције непостојећи). У овом поглављу описани су и поједини догађаји који нису у вези са извођењем

саме операције, али осликавају морал и начин размишљања обичних бораца.

У наредном поглављу под насловом „Бојеви и најважније борбе” – приказане су најважније борбе свих тактичких група и карактеристике њиховог извођења.

У десетом поглављу – „Резултати операције ’Коридор-92’” – наведени су резултати операције, који обухватају више аспеката – стратегијско-оперативни, друштвено-политички и морални. У поглављу које се бави стратегијско-оперативним резултатима аутор посебно истиче негативне резултате. Наводи се да је кашњење треће етапе од 47 дана везало велике снаге ВРС, које су могле бити искоришћене у другим деловима Републике Српске, за рејон Босанског Брода. Поред кашњења код ТГ-3, аутор наводи да су губици били велики у поређењу са успесима који су остварени у трећој етапи. Истиче се неактивност јединица из састава ТГ-4, ОГ-Добој и БГ-2, да се наводи да ови састави нису искористили успехе на другим правцима да би овладали битним непријатељским упоришћима у својим зонама. Показује се да ТГ-4 није кренула у напад у правцу Градачца, да БГ-2 није пошла да ликвидира мостобран

код Орашја, а да ОГ-Добој није овладала положајима који би јој омогућили лакшу одбрану. У овом поглављу табеларно су приказани људски губици и губици у борбеним средствима обе стране.

У наредна два поглавља под насловима „Рекли су о операцији 'Коридор-92'” и „Гдје су учесници операције, након свих ових година” аутор наводи изјаве учесника операције о њеном значају, и показује шта је током и после рата било са најважнијим командантима са обе стране.

Поглавље „Уместо закључка”, на српском и енглеском језику, представља кратак ауторов осврт на најважније одлике саме операције, као што су однос снага, циљеви и губици.

Последњи део књиге обухвата списак скраћеница, коришћену литературу, рецензије које су написали адмирал Бошко Антић

и др Драгомир Кесеровић и индекс имена.

Генерал Новица Симић, иако није историчар по професији, написао је једну од најважнијих књига у српској историографији, која има за тему војне операције у ратовима 90-их на простору СФРЈ. Она је значајна како за стручну, тако и за ширу јавност. За стручну јавност је важна због грађе на основу које је писана и због сведочења људи који су били на значајним командним дужностима током извођења саме операције. Њен значај за ширу јавност огледа се у упознавању са догађајима који су омогућили живот и опстанак Срба у западном делу Републике Српске и у Републици Српској Крајини. О тим догађајима се у широј јавности мало говори, а још мање зна.

Милан Богосављевић

Југославија и Европска заједница 1957–1992,
зборник докумената, приредио Милан
Игрутиновић, Архив Југославије, Београд,
2020, 673 стр.

Односи Југославије и Европске економске заједнице од настанка ове организације 1957. године до нестанка југословенске државе 1992. године представљају значајно поглавље у проучавању политичког и економског положаја социјалистичке Југославије на међународној сцени. Промена спољнополитичког курса и почеци ванблоковске политике југословенског руководства у време када је ЕЕЗ створена као савез шест западноевропских држава и специфична економска политика ове организације у односу на државе које нису чланице јесу важни чиниоци праћења еволуције ових односа у деценијама хладног рата. Историографија није богата стручном литературом о овој теми, стога објављивање Зборника докумената приређивача др Милана Игрутиновића, научног сарадника Института за европске студије, може бити подстицај за проучавање ових сложених односа.

Зборник садржи предговор приређивача у коме је представљен историјат односа Југославије и ЕЕЗ. Коришћена је релевантна страна и домаћа литература и изворна грађа Архива Југославије, Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије, Историјског архива Европске уније (Historical Archives of the European Union) у Фиренци и Архива европских интеграција (Archive of European Integration) у Питсбургу. Затим следи 100 различитих докумената из три фонда Архива Југославије: Фонда Савезног извршног већа (130), Фонда Председништва СФРЈ (803) и Фонда Кабинета председника Југославије (837), које је приређивач одабрао сматрајући да адекватно приказују ток овог историјског процеса.

У предговору приређивач пише о настанку економских организација у Западној и Источној Европи и интензивирању процеса интеграција на европском континенту у првим

деценијама хладног рата. Ради лакше акумулације америчке економске помоћи непосредно након рата створена је Организација за европску економску сарадњу (ОЕЕЦ), да би од 1961. године постала Организација за европску сарадњу и развој (ОЕЦД). Почетком 1949. године у Источној Европи је створен Савет за економску узајамну помоћ (СЕВ). По идеји француског министра спољних послова Робера Шумана у Паризу је, почетком 1951. године, створена Европска заједница за угаљ и челик коју су чиниле Француска, Западна Немачка, Италија, Холандија, Белгија и Луксембург. Шест година касније, ових шест држава ће потписати два Римска уговора о стварању Европске атомске економске заједнице (Еуратома) и Европске економске заједнице. ЕЕЗ је подразумевала царинску унију ових држава и заједничку транспортну и трговинску политику. С друге стране, Југославија је након 1948. и прекида односа са Совјетским Савезом била окренута западним државама, да би у другој половини педесетих година своје политичке везе почела да остварује са ваневропским државама. Милан Игрутиновић је односе Југославије и ЕЕЗ поделио на три временска периода: први, од формирања ЕЕЗ

1957. до склапања првог трговинског споразума 1970. године; други, од 1970. до потписивања Споразума о сарадњи 1980. године и, трећи, од 1980. до прекида преговора и распада југословенске државе 1992. године.

Први документи (1-33) у Зборнику односили су се, углавном, на анализу надлежних државних институција о стварању ЕЕЗ и њеном политичком и економском значају, а затим и отпочињању преговора са овом организацијом на нивоу експерата и склапању првог трговинског уговора. Однос Југославије као социјалистичке земље према ЕЕЗ првих година је био негативан с обзиром да нова економска политика није одговарала Југославији која је остваривала робну размену са свим државама чланицама ЕЕЗ на билатералној основи. Смањење царина између држава Заједнице и тенденција ка њиховом потпуном укидању директно је доводила до повећања царина на увоз другим државама међу којима је била и Југославија. У информацијама и извештајима Државног секретаријата за иностране послове и Савезног секретаријата за спољну трговину јасно се увиђа овакав став југословенског руководства који сматра овакву трговинску политику дискриминаторском.

Након неуспеле иницијативе о почетку разговора Југославија – ЕЕЗ у првој половини шездесетих, које је стопирала Западна Немачка, побољшањем односа долази до почетка преговора који су на крају и довели до првог уговора. Југославија је, 26. септембра 1968. године, отворила и своје дипломатско представништво при ЕЕЗ, а први шеф мисије био је дипломата Милош Опрешник. Евентуални уговор са ЕЕЗ који би био потписан требало је да реши царинска питања у вези са југословенским извозом пољопривредних артикала, конкретно говеда и говеђег меса. Интерес за склапање оваквог уговора представљала је чињеница да је Италија, као чланица ЕЕЗ, била један од најзначајнијих трговинских партнера Југославије. Уговор је потписан у Београду 15. маја 1970. године и подразумевао је, поред осталог, царинске концесије на пољопривредне производе по одредбама Општег споразума о трговини и тарифама (ГАТТ).

Након потписивања првог трговинског уговора који је ЕЕЗ потписала са неком трећом земљом из 1970. године долази до интензивних контаката југословенских функционера, о чему сведочи највећи број докумената у Зборнику (33-72). Докумен-

ти који прате сусрете и преговоре највиших функционера СФРЈ и Европске комисије углавном представљају извештаје Службе за друштвено-економска питања при Председништву СФРЈ, Службе за спољнополитичка питања при Кабинету председника Републике, као и документи Савезног секретаријата за иностране послове при Савезном извршном већу. Прва посета председника Комисије ЕЕЗ Жана Реја Југославији догодила се управо 1970. године, када је конституисана и Мешовита комисија Југославије и ЕЕЗ. Године 1973. Југославија и ЕЕЗ су потписале још два не-преференцијална трговинска уговора, којима је Југославија добила могућност извоза текстила и меса по већим бесцаринским квотама, што представља изузетак у односу на друге државе у односима са ЕЕЗ. Југославија није желела да постигне преференцијални споразум са ЕЕЗ што би је везало за овај савез и можда повело ка чланству, али је у новом споразуму, потписаном 2. априла 1980. године, приста-ла на услове који подразумевају општу шему преференцијала и укидање царина на 70% југословенских извозних производа.

Последњи период односа Југославије и ЕЕЗ приказан је у документима (72-100) и означа-

ва раздобље осамдесетих година XX века, када је ЕЕЗ проширила своје чланство неколиким државама и када се Југославија нашла у великој економској кризи. Кризна жаришта у свету одразила су се и на односе ЕЕЗ и Југославије који су били у периоду стагнације. Од 1987. године почиње процес преговора и долази до посете председника Комисије ЕЕЗ Жака Делора Југославији исте године. Власти у Београду имале су намеру да отпочну преговоре са више економских организација о евентуалним интеграцијама 1990. године. Због почетка оружаних сукоба, грађанског рата и нове југословенске кризе која ће довести до распада државе, 8. новембра 1991. године ЕЕЗ је донела Декларацију о Југославији којом је укинула Споразум из 1980. године и увела санкције овој држави. Након тога ЕЕЗ је добила улогу арбитра у овим сукобима.

На крају Зборника налазе се фотографије на којима су при-

казани сусрети југословенских функционера са представницима ЕЕЗ, преузете из фонда Новинске агенције „Тањуг“ (112), које пружају визуелну перспективу која ће свакако бити корисна за будуће истраживаче ове теме.

Документи представљени у овом зборнику пружају делимични пресек односа Југославије и ЕЕЗ током више деценија из југословенске перспективе. Иако садржи документе само из фондова Архива Југославије, Зборник приређивача Милана Игрутиновића представља значајан путоказ за будуће ауторе монографија или чланака који би се бавили овом темом или чије би поље истраживања било у корелацији са њом.

Милош Јовановић

Информације

НАУЧНИ СКУП „ПУБЛИЦИСТИКА У РАЗВОЈУ ДРУШТВА И ДРЖАВЕ: ЈАВНА РЕЧ ЈАВНИХ ЛИЧНОСТИ”, КРАЉЕВО, 17–18. АВГУСТ 2024.

У Краљеву је и ове године, у оквиру манифестације Жички духовни сабор „Преображење 2024,” у просторијама Народног музеја у Краљеву, у периоду од 17. до 18. августа 2024. године, одржан, сада већ четврти по реду, научни скуп „Публицистика у развоју друштва и државе”. Тема овогодишње конференције била је „Јавна реч јавних личности”. Поред Народног музеја у Краљеву, у њеној организацији учествовали су и Институт за политичке студије из Београда, као и Правни факултет Универзитета у Београду. Своје радове представило је 20 учесника.

Учесници скупа обрађивали су широк спектар тема које су се односиле на јавне иступе, говоре, текстове и полемике, превасходно у 19. и 20. веку, а обухватале су личности и теме из света науке, књижевности, уметности, политике и војске Србије и Југославије.

Првог дана скупа резултате својих истраживања представљали су: Боривоје Милошевић (*Јавна ријеч Васе Пелагића*), Александар М. Милановић (*Утицај Скерлићеве анкете на стандарднојезичке процесе у Србији*), Јелена Новаковић (*Марко Ристић и полемике око надреализма*), Драган Бакић (*Човек „београдске животне оријентације”: Владимир Велмар-Јанковић у потрази за аутентичном културом*), Мира Радојевић (*Бранко Петрановић, историчар савремене епохе*), Мирјана Гочанин (*Актуелност погледа Јована Миодраговића на наставу матерњег језика и школства*), Ена Мирковић (*Благоје Нешкович кроз јавни наступ (1945–1952)*) и Бошко Сувајцић (*Јавна реч Дејана Медакловића – координате једне епохе*). Другог дана скупа своја излагања представили су: Љубодраг П. Ристић (*Реч сведока у Првом светском рату: странци о Србима*), Милош Тимотијевић (*Сликара Надежда Петровић и јавност Србије 1900–1915*), Ана Гвозденовић (*Крфске репортаже Милоша Црњанског*), Дуња Радојевић (*Мемоарска сведочанства о словенским акцијама у Русији 1867. године*), Ђорђе Степић (*Полемички дуг у радовима Јована Ристића, Милутина Гарашанина и Милана Пироћанца из 1890-их година*), Александар Марушић (*Делатност проте Саватија Божића*), Јован Симијановић и Александар Бережнов (*Први случај дисидентства у Краљеву: Прилог биографији*

Животе Пирића), Дарко Гучанин и Мирјана Савић (*Политичка судбина Миодрага Јанића*).

Припадници Института за стратегијска истраживања потпоручник Милош Чорбић и потпоручник Стефан Шипка су, у току другог дана скупа, представили своје истраживање под насловом *Генерал Јован Драгашевић као зачетник српске војне мисли*. Анализом садржине првог српског војног часописа *Војин* (1964–1870), они су настојали да открију на који начин су рад Јована Драгашевића, али и укупна делатност српских официра окупљених око *Војина*, утицали на развој српске војне мисли, доктрине и на модернизацијске процесе у српској војсци 19. века.

потпоручник Милош Чорбић

63. ГОДИШЊА ВОЈНОИСТОРИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА „ARMED FORCES BETWEEN THE WORLD WARS – EXPERIENCE AND EXPECT- TATIONS IN NATIONAL AND TRANSNATIONAL DISCOURSES”, ПОТСДАМ (СР НЕМАЧКА), 11–13. СЕПТЕМБАР 2024.

У Потсдаму (СР Немачка), од 11. до 13. септембра 2024. године, одржна је 63. годишња међународна војноисторијска конференција у организацији Центра за војну историју и друштвене науке Бундесвера, под називом „Оружане снаге између два светска рата – искуства и очекивања у националном и међународном дискурсу” („Armed forces between the world wars – Experience and expectations in national and transnational discourses”). На скупу одржаном у просторијама хотела *Kongresshotel* у Потсдаму презентовано је 20 саопштења у шест панела и три радна дана. Учествовали су научни радници из СР Немачке, САД, Индије, Аустрије, Швајцарске, Француске, Финске, Холандије, Белгије, Естоније, Румуније, Бугарске, Израела и Србије. Радови су излагани на немачком и енглеском језику. Као представници Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије, на конференцији су учествовали пуковник ванр. проф. др Далибор Денда, виши научни сарадник, и потпоручник Стефан Шипка, истраживач у Одељењу за војну историју.

Скуп је отворио поздравним говором др Аларик Сирле, научни директор Центра за војну историју и друштвене науке Бундесвера. Првог дана одржана су два панела. Првим панелом под насловом „Транснационалне перспективе у изградњи оружаних снага” председавао је Агилоф Кесерлинг из Финске, а своја саопштења представили су: Мико Карјалаинен из Хелсинкија (*Страни утицаји и еволуција финског система одбране 1920-их и 1930-их*), Игор Копотин из Тартуа (*Немачки утицај на естонски систем војног школства и обуке пре Другог светског рата*) и Александер Рајнеке из Бохума (*Америчка армија између стагнирања и напретка у међуратном периоду*). Другим панелом под насловом „Официри од раније – захтеви и обука” председавао је Торстен Лох из Потсдама, а реферате су поднели Питер Мичел са Вест Поинта (*Вест Поинт и Ратне школе: реформа на-*

ставног плана и програма у међуратном периоду), Андреас Штајгер из Винер Нојштата (*Школовање и обука аустријских активних официра на Терезијанској војној академији 1936/37. године*), Гундула Гален из Берлина (*Јачина нерава као критеријум за „официрске способности“ у Рајхсверу и Вермахту 1919–1939. године*) и Џон Цимераман из Потсдама (*Генерал Бонске Републике и регрут Рајхсвера – пример Урлиха де Мезијера*).

Други радни дан конференције отпочео је трећим панелом под називом „Политика, техника и претходни рат“ којим је председавала Кристина Брађа из Букурешта, а своје радове представили су: Луц Будрас из Бохума (*Неуспех Женевске конференције о разоружању, наоружавање Луфтвафеа и крај Вајмарске Републике 1932/1933*), Дамиен Акулон из Орлеана (*Нове перспективе изградње међународних ваздухопловних снага у међуратном периоду*), Далибор Денда из Београда (*Моторизација и механизација у војсци Краљевине СХС/Југославије између светских ратова*) и Матијас Андре из Намира (*Белгијска војска и развој оклопног ратовања*). Четврти панел био је посвећен односима државе и нерегуларних војних формација. Њиме је председавао Кристијан Пшикхолц из Потсдама, а саопштења су поднели Франциска Ана Цауг из Берна (*Локални, међуетнички и међународни актери насиља у „Новој Србији“ 1919–1941. године*), Јаков Фалков из Тел Авива (*Регуларни ирегуларци: развој партизанског ратовања у СССР-у као производ теорије и доктрине Дубоке операције, 1925–1941*) и Маркус Виен из Софије (*ВМРО – део „дубоке државе“ у Бугарској?*). Пети панел другог радног дана одржан је под насловом „Организовано осматрање“. Панел је водио Кристијан Јанеке из Потсдама. Саопштења су представили: Марија Тимофејева из Бона (*Немачки и совјетски војни аташеи 1933–1941: упоредни поглед*), Такума Мелбер из Хајделберга (*Јапанске оружане снаге у светлу немачких војних обавештајних извештаја*) и Михаел Олсански из Цириха (*Утицаји и ограничења међународних војних контаката на аустријску и швајцарску армију у међуратном периоду*).

Конференција је завршена трећег радног дана, 13. септембра, у преподневним часовима, након одржавања панела под називом „Војно-политичке позиције“, којим је председавао Петер Либ из Берлина. У оквиру овог панела реферате су поднели; Вим Клинкерт из Бреде (*Neutralité à outrance: Холандска потрага за безбедношћу у застрашујућем свету, 1935/1936. године*), Мануел Станеску из Буку-

решта (*Геостратешки изазови румунског генералштаба 1923–1941*) и Раџендра Синг Такур из Њу Делхија (*Изазови са којима се суочила Британска индијска армија између Првог и Другог светског рата*). Након сваког панела следила је дискусија, док је закључке са конференције на затварању изнео научни директор Центра за војну историју и друштвене науке из Потсдама, Аларик Сирле.

Учешћем на 63. годишњој међународној војноисторијској конференцији војни историчари из Института за стратегијска истраживања имали су прилику да презентују резултате сопствених научних истраживања пред широким аудиторijумом војних историчара из 14 земаља Европе, Азије и Америке.

пуковник др Далибор Денда

**МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТЕКСТУ:
ИЗАЗОВИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТИ”,
НОВИ САД, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА
У НОВОМ САДУ, 5. ОКТОБАР 2024.**

У Новом саду одржана је, 5. октобра 2024. године, међународна научна конференција „Језик и друштвене науке у контексту: изазови интердисциплинарности” у организацији Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду и Центра за интердисциплинарна истраживања и развој младих истраживача.

Рад конференције организован је у три блока од по пет сесија, у којима је своје радове презентовало 89 истраживача из 35 научних институтција из 10 земаља (Р. Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Хрватска, Словенија, Македонија, Р. Турска, СР Немачка, Шпанија и САД). На крају сваког излагања била је организована стручна расправа. Циљ конференције био је да допринесе научној расправи о интердисциплинарности и сарадњи између друштвених и хуманистичких наука. Представник Института за стратегијска истраживања потпоручник Стефан Шипка, истраживач на Одељењу за војну историју, презентовао је рад у оквиру пете сесије („Интердисциплинарност у високом образовању”), у трећем блоку, на тему „Историја као наставни предмет у високом војном образовању 1850–1914”, у којем је приказао образовну и педагошку улогу историјских предмета у наставном плану и програму Артиљеријске школе, односно Ниже и Више школе Војне академије. Публиковање зборника радова планирано је за први квартал 2025. године.

потпоручник Стефан Шипка

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ: ПЕРСПЕКТИВЕ МЛАДИХ ИСТРАЖИВАЧА СА ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА”, БЕОГРАД, ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, 15–18. ОКТОБАР 2024.

У периоду од 15. до 18. октобра 2024. године, у просторијама Архива Југославије у Београду, у организацији Института за новију историју Србије, одржан је међународни научни скуп који је окупио младе истраживаче историје Југославије. Поред учесника из Србије, у раду скупа партиципирали су млади научници из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Македоније и НР Кине. У својим излагањима истраживачи су представљали истраживања из области политичке, друштвене, економске, дипломатске, војне и еколошке историје. Различит спектар тема обухватио је историјате одређених политичких и идеолошких питања, студије специфичних друштвених и привредних појава, историјате предузећа и економских процеса, али и студије о одређеним локалним заједницама. Овај научни скуп омогућио је младим истраживачима, поред успостављања контакта са својим колегама из региона, и могућност сагледавања одређених историјских питања из угла других бивших југословенских република. Излагања истраживача пратила је и дискусија, у којој су, осим излагача, учествовали и други истраживачи и заинтересовани грађани.

Првог дана скупа резултате својих истраживања излагали су: Вукашин Марић (*Експерти Inquiryја и југословенско питање*), Амер Масло (*Реакције на слом Османског царства и проглашење Републике Турске међу босанскохерцеговачким муслиманима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*), Тамара Косијер (*Заштита деце у Краљевини Југославији 1918–1941*), Никола Конески (*Балканска линија – паробродска пруга од Јадранског до Црног мора 1938–1940. „Чедо“ Балканског споразума или југословенске владе?*), Оливер Пејић (*Домети и ограничења (не)припадности државном народу у међуратној Југославији: искуства из бивших аустроугарских крајева*), Даниел Ситер (*Субверзивност Културбунда и његових чланова у Југославији с нагласком на словеначком простору у годинама 1922–1941*), Вукашин Зорић (*У потрази за југословенским херојима: Конструкција заједничких хероја у југословенској међуратној историографији*), Никола Зе-

чевић (*Ратни злочини одреда Крста З. Поповића у Другом светском рату и доцнији историјски ревизионизам у Црној Гори*), Ајдин Мухеудиновић (*Избјегличко питање на сарајевском подручју у периоду Другог светског рата с фокусом на оснивање и рад кампа у Алипашином Мосту*) и Тамара Стојановић (*Рад земаљских и Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у процесу истраживања ратних злочина почињених на територији Југославије током Другог светског рата*).

Другог дана скупа радове су представљали следећи излагачи: Ратко Минић (*Секуларизација у Дежевском, Сјеничком и Штавичком срезу (1944–1955)*), Марино Бадурина (*Национализам и социјализам у Југославији 1960-их: Динамика односа између Партије и интелектуалаца*), Александар Андонов (*Југославија и УНЕСКО (1960–1974)*), Неја Блај Хрибар (*Досељеници из Краљевине СХС/Југославије (изван Дравске бановине) у Љубљани*), Милан Мрђеновић (*Панславизам међу америчким Словенцима и њихов однос према Југославији у периоду између 1938. и 1945. године*), Сава Ђурђевић (*Између миграције и повратка: Исељавање у Турску из Новог Пазара и околине током шездесетих година двадесетог века*), Бруно Рагуж (*Извори и методе за проучавање повијести околиша у периоду од 1945. до 1990. године на подручју СР Хрватске*), Иван Смољан (*Истрапластика – прилог познавања господарске повијести средишње Истре од краја 1950-их до 1980. године*) и Илија Кукобат (*Односи међу југословенским авио-компанијама: сарадња, конкуренција, неуспела интеграција (1947–1991)*).

Трећег и последњег дана скупа излагали су: Лука Савчић (*„Борба против империјализма, колонијализма и неоколонијализма“: тумачење пролетерског интернационализма у социјалистичкој Југославији*), Дора Тот (*Мит о „југословенској изузетности“ или стварна предност Југославије у наступу у „трећем свијету“?*), Рен Канјинг (*Почетна фаза друге нормализације југословенско-кинеских односа 1968–1971*), Иван Бубало (*Тражење властитог пута: Југославија, Чиле и Социјалистичка партија Чилеа током Хладног рата*), Лука Филиповић (*Од партије која поставља обрасце демократско-социјалистичких реформи до „партије Источног блока изван гвоздене завесе“ – Утицај развоја југословенског социјалистичког модела на односе Савеза комуниста Југославије и еврокомунистичких партија 1964–1984*), Димитрије Матић (*Југославија, Шпанија, Мадридски састанак Конференције о европској безбедности и сарадњи (1980–1983)*),

Момир Нинковић (*Изложба југословенске робе широке потрошње у Кијеву (15. јул – 4. август 1963)*), Огњен Томић (*Либерализација југословенске спољне трговине након реформи привреде 1961. и 1965. године*), Ђорђе Лалић (*Несташица кафе у Југославији у време економске кризе: друштвене и економске последице*), Каја Мујдрица (*„Jugoslavija ni pozabljena“: obisk francoskega premierja Michaela Rocarda v Beogradu 6. in 7. decembra 1989*) и Јанез Осојник (*Slovenski plebiscit 1990: možnosti historične obravnave iz različnih zornih kotov*).

Последњег дана скупа презентацију о свом истраживању под насловом *„Посао Триглав: пробој југословенске текстилне индустрије на тржиште југоисточне Азије почетком 60-их година“* одржао је и потпоручник Милош Чорбић, из састава одељења за војну историју, Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране. Он је анализирао политичке и економске факторе који су утицали на економске односе Југославије са несврстаним земљама на примеру једног спољнотрговинског ангажмана са Републиком Индонезијом почетком 60-их година 20. века.

потпоручник Милош Чорбић

БАЛКАНСКА ВОЈНОИСТОРИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА „CHALLENGES OF ADAPTING THE MILITARY IN TIMES OF CONFLICT – NATIONAL EXPERIENCES AND CASE STUDIES”, БУКУРЕШТ (РУМУНИЈА), 05–07. НОВЕМБАР 2024.

У Букурешту (Румунија), у организацији Института за политичке студије одбране и војну историју Министарства одбране Румуније и Фатих војноисторијског института Универзитета одбране Министарства одбране Републике Турске, у периоду од 5. до 7. новембра 2024. године, одржана је балканска војноисторијска конференција „Challenges of Adapting the Military in Times of Conflict – National Experiences and Case Studies”. На њој је презентовано 18 саопштења, а организована је у пет панела у два радна дана. Учествовали су научни радници из Румуније, Турске, Бугарске, Албаније, Северне Македоније, Молдавије, Црне Горе и Србије. Као представник Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије свој рад представио је пуковник ванредни проф. др Далибор Денда, виши научни сарадник из Одељења за војну историју.

Првог радног дана конференције, 5. новембра, одржана су три панела. Пуковник др Далибор Денда је, као први говорник у оквиру првог панела, презентовао реферат на тему *Директивно командовање (Mission Command) у српској војсци, 1894–1918*. У оквиру тог панела под називом „Ранији ратови као подстерк за промене” своје радове представили су и др Тудор Вишан Миу из Румуније (*Румунија после уједињења: Припреме за следећи рат – између очекивања и стварности*), проф. др Гилтекин Јилдиз из Турске (*Војни пораз као покретач војне модернизације: случај османске/турске војске након балканских ратова 1912/1913*) и доц. др Бојан Жеков из Бугарске (*Утицај спољнополитичке оријентације Бугарске на школовање официра у иностранству (1878–1945): кратак осврт*). Панелом је председавала ванр. проф. др Силвана Рахиеру из Румуније. У оквиру другог панела под насловом „Хладни рат и реорганизација оружаних снага: очекивања и стварност” излагали су: др Иван Лаковић из Црне Горе (*Извор модернизације или средство контроле: Утицај стране*

војне помоћи на војну организацију на примеру сарадње Југославије са Западом 1951–1958), др Хамза Билги из Турске („Оштро и темељно“ – трансформација турских ОС у раној фази Хладног рата) и др Андреа-Јулијана Бадила из Румуније (*Између небезбедности, аутономности и ограничења у војном савезу комунистичког блока. Трансформација и особености у румунском систему одбране*). председавајући овог панела био је др Срђа Мартиновић из Црне Горе. Тема трећег панела, којим је председавао др Гилтекин Јилдиз из Турске, била је „Прилагођавање реформи система одбране пост-хладноратовској новој стратегијској парадигми“. У оквиру тог панела радове су презентовали: румунски генерал-потпуковник у пензији Василе Тоадер (*Структурна и функционална обнова румунског ратног ваздухопловства после 1990*), пуковник Петру Михалча из Молдавије (*Војска Републике Молдавије: од оружаных снага совјетског типа до модерне армије*), др Еника Абазии из Албаније (*Сналажење на тешком терену: бенефити и ограничења албанског чланства у НАТО за националне оружане снаге*), која се обратила преко зум-платформе, и Даган Јет из Турске (*Брзи пораст хибридных претњи*).

Другог дана рада конференције одржана су два панела на које су се укључили својим саопштењима путем зум-платформе представници Северне Македоније и Албаније. У оквиру четвртог панела под насловом „Утицај друштвених фактора на оружане снаге“ говорили су мајор проф. др Александар Грижев из Северне Македоније (*Пут ка родној равноправности у војсци: студија случаја Републике Северне Македоније*), потпуковник др Калин Ранчев из Бугарске (*6. мај – дан храбрости и дан Бугарске армије. Традиције и војне свечаности*), др Мехмед Озкан из Турске (*Политизација војске: како популизам утиче на трансформацију оружаных снага?*) и пуковник Радивоје Радовић и др Срђа Мартиновић из Црне Горе (*Утицај социјалних чинилаца на развој система одбране у Црној Гори*). Панелом је председавао пуковник Петру Михалча из Молдавије. Последњим, петим панелом под насловом „У потрази за новим приступима за сучељавање са савременим изазовима“ председавала је др Кармен-Сорина Рижновеану, директорка румунског института домаћина. Тада су своје радове представили др Војин Божинов из Бугарске (*Савремени изазови пред Бугарском армијом*), пуковник др Јуриј Чубра из Молдавије (*Неки погледи на садејство људства и средстава у току извођења војних операција*) и пуковници у пензији Дилавер Хоџа и Арбен Дули из

Албаније (*Развој доктринарних публикација у Албанским оружаним снагама у складу са стратешким безбедносним окружењем*). Након сваког од пет панела следила је дискусија. По изношењу закључака о конференцији организован је округли сто под називом „Јачање регионалне научне сарадње у области војне историје и студија рата”. Идеја организатора конференције била је да се успостави мрежа за сарадњу института за војну историју и стратегијске студије земаља балканског региона. Земље учеснице биле би Албанија, Бугарска, Босна и Херцеговина, Грчка, Северна Македонија, Молдавија, Црна Гора, Румунија, Србија и Турска. Последњег дана конференције, 7. новембра, за све учеснике организован је обилазак дворца *Пелеш*, манастира *Синаја* и војног гробља из Првог светског рата у Синаји, на којем је сахрањен и један српски добровољац у румунској војсци (Јово Јелић), који је погинуо 1916. године.

Конференција је дала значајан допринос дијалогу између војних историчара из балканских земаља.

пуковник др Далибор Денда

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ДИЈАЛОГ О ТРЕНДОВИМА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ”, ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД, 28–29. НОВЕМБАР 2024.

У организацији Института за новију историју Србије (ИНИС) у Београду је, од 28. до 29. новембра 2024. године, одржана национална научна конференција „Дијалог о трендовима у савременој српској историографији”. Учествовало је 24 научника из еминентних научних институција Републике Србије, а из Института за стратегијска истраживања – др Татјана Милошевић, научни срадник у Одељењу за војну историју.

Први радни дан је био четвртак, 28. новембар. Конференцију је отворио др Миле Бјелајац, научни саветник, директор Института за новију историју Србије. У оквиру првог панела који је био посвећен *Историографском наслеђу и перспективама*, а којим је председавао др Зоран Јањетовић, своја саопштења је изложило петоро учесника. Први подносилац био је др Миле Бјелајац из ИНИС-а који је говорио на тему „*Однос према баштини у српској историографији*”, затим проф. др Сузана Рајић са Филозофског факултета у Београду са саопштењем „*(Не)примена валоризованих резултата у српској историографији*”, па др Гордана Кривокапић Јовић, виши научни сарадник у пензији из ИНИС-а, са радом „*Југословенски концепт српске историографије-основе*”, потом др Александра Колаковић, виши научни сарадник из Института за политичке студије, која је излагала ра на тему „*Улога историје и историчара у научној дипломатији, донети и могућности Србије*”. Последњи учесник овог панела био је др Ратомир Миликић, научни саветник из Института за савремену историју, чији је рад носио назив „*Актуелни проблеми и дилеме у представљању историје XX века у уџбеницима у Републици Србији.*” У другом поподневном панелу, под називом *Теорија и методологија у савременој историографији*, који је водио др Петар Драгишић, учешће је узело петоро панелиста. Први учесник био је редовни професор Педагошког факултета из Новог Сада, др Михаел Антоловић, који је представио свој рад „*Дијалог глувих*” – о страху од теорије и његовим импликацијама по српску историографију”, потом редовни професор др Биљана Шимуновић са Филозофског факултета из Новог Сада, која је излагала реферат на тему

„Дигиталне технологије и будућност заната историчара у Србији”, за тим др Радосав Туцовић, научни сарадник из Института за савремену историју, представивши рад под називом „Нова методологија изучавања Холокауста: различите могућности микроисториског приступа”, док је на тему „Деконструкција као методолошки оквир за историографска истраживања миграционих процеса – пример организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)” говорио др Милан Радовановић. Први радни дан завршен је предавањем др Ивана Ристића: „Јавност, јавно мњење и политичка комуникација као истраживачке теме у савременој српској историографији: нужност интердисциплинарних приступа.”

Другог радног дана конференције, 29. новембра, на укупно три панела изложено је 14 саопштења. Трећи панел под називом *Нови трендови у српској историографији, рецепција иностраних утицаја и култура сећења*, којим је у улози модератора председавао др Михаел Антоловић, започео је саопштењем др Радована Субића и др Драгише Д. Васића, професора са Филозофског факултета из Бања Луке, под називом „Историографија у Републици Српској: стање и перспективе”. Панел је настављен излагањем др Јарослава Вишњакова, професора Универзитета МГИМО из Москве, на тему „Нови трендови у проучавању односа Краљевине Србије и руске царевине у модерној руској историографији.”, потом коауторским саопштењем др Стефана Радојковића из Института за политичке студије из Београда и истраживача-приправника мср. Синише Вулића из Института за српску културу из Лепосавића, који су говорили на тему „Нови трендови у српској историографији? Последипломске студије историчара на другим факултетима Универзитета у Београду”, затим радом др Алексеја Тимофејева, научног саветника ИНИС-а и ванредног професора Филозофског факултета у Београду: „Модерна визија Другог светског рата у Русији и Србији: компарација начина одржавања историјског памћења”, да би потом претпоследњи учесник панела др Олга Манојловић Пинтар, виши научни сарадник из ИНИС-а, излагала свој рад на тему „Историографија у Србији и нове хуманистичке науке”. Панел је завршен рефератом др Оливере Драгишић, вишег научног сарадника из ИНИС-а, на тему „Хандкеова новела Голманов страх од пенала и језички проблеми у историографији: неколико примера.” У четвртном поподневном панелу, под називом *Актуелне теме у савременој српској историографији*, своја излагања су представила

четири говорника. Први је говорио др Александар Лукић, виши научни сарадник из ИНИС-а, на тему „Први светски рат на страницама часописа *Историја 20. века*“. Затим је свој рад „*Србија осамдесетих година 20. века: српска историографија, извори и могућа истраживања*“ изложио др Петар Драгишић, научни саветник из ИНИС-а. Своје реферате представиле су и др Весна Алексић, научни саветник из ИНИС-а, која је говорила на тему „*Економске теме у савременој српској историографији*“ и др Ранка Гашић, научни саветник из Института за савремену историју, саопштењем које је уједно било и последње у овом панелу, а односило се на „*Изучавање историје града (urban history) у Србији и југоисточној Европи: настанак, историјат и тенденције даљег развоја*“. Пети, последњи панел на тему *Хиперпродукција и (ненаучна) ревизија историје*, започео је саопштењем др Татјане Милошевић, научног сарадника из Института са стратегијска истраживања Универзитета одбране, представника Министарства одбране Републике Србије (МО РС), чији је рад „*Поглед на хиперпродукцију у науци*“ био посвећен тренутном стању у српској науци са посебним акцентом на дешавања у хуманистичким наукама, односно историјској науци. Панел је настављен саопштењем др Маријане Т. Мраовић, научног сарадника из Војног архива МО РС, која је говорила на тему „*Производња – хиперпродукција радова о Србији под немачком окупацијом 1941–1944. године у савременој српској историографији*“. Претпоследњи говорник на конференцији био је др Александар Раковић, научни саветник из ИНИС-а. Његова тема била је „*Српска историографија и црногорска псеудонаука*“. Конференција је завршена излагањем последњег учесника на тему „*Хрватско питање (1918–1929) у савременој српској, хрватској и (пост)совјетској историографији*“, др Александра А. Силкина из Института за историју Словена Руске академије наука из Москве. Важно је нагласити да је након сваког завршеног панела уследила веома продуктивна дискусија која се одвијала на завидном академском нивоу.

Циљ конференције био је да подстакне припаднике академске заједнице на преиспитивање остварених резултата у савременој српској историографији кроз покретање академске расправе, као и отварање дијалога о хиперпродукцији и валоризацији резултата радова, како појединаца тако и читавих институција.

др Татјана Милошевић

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „ВЕЧИТИ КРУГ: СУСЕДИ, САВЕЗНИЦИ И/ИЛИ РИВАЛИ – СРПСКО-МАЂАРСКИ ОДНОСИ У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА”, БЕОГРАД, 12–13. ДЕЦЕМБАР 2024.

У организацији Историјског института Београд и Историјског института Истраживачког центра за хуманистичке науке из Будимпеште, 12. и 13. децембра у Београду је одржан међународни научни скуп „Вечити круг: суседи, савезници и/или ривали – српско-мађарски односи у 19. и почетком 20. века”. Научни скуп одржан је у сали Аудиовизуелног архива и центра за дигитализацију САНУ.

На отварању научног скупа говорио је проф. др Александар Растовић, директор Историјског института Београд, док је у име директора Истраживачке мреже „Етвеш Лоранд”, Истраживачког центра за хуманистичке науке, Историјског института из Будимпеште, проф. др Антала Молнара, конференцију отворио проф. др Арпад Хорњак, редовни професор на Универзитету у Печују и истраживач у Историјском институту у Будимпешти.

На научном скупу су учествовали и истраживачи из Историјског института Београд: др Бојана Миљковић Катић и др Петар В. Крестић (*Срби из Јужне Угарске у процесима акултурације у Кнежевини Србији*), др Јелена Илић Мандић (*Властелинства банатских жупанија крајем 18. и почетком 19. века*), др Гордана Гарић Петровић (*Учешће српских пољопривредника на земаљској изложби у Будимпешти 1885. године*), др Александра Вулетић (*Миграције из Угарске у Србију крајем 19. века: демографска анализа*), др Ирена Ћировић (*Укрштање националних идеја: српске и угарске теме у уметничком стваралаштву Катарине Ивановић*), др Ана Столић (*Између политике колективног женског идентитета и национализма*), др Биљана Стојић Радовић (*Српски студенти у Паризу уочи миленијумске прославе 1896. године*).

Истраживачи из Историјског института из Будимпеште били су: др Ласло Биро (*Идеје Срба у Војводини и српскомађарски односи шездесетих година 19. века*), др Кристиан ЧапларДегович (*Историја албанске побуне 1913. године у светлу аустроугарских извора*), др Динко Шокчевић (*Мађарскосрпски односи и сукоб 1848. године у очима хрватског јавног мњења и хрватске историографије пре 1918. године*), др Миклош Томори (*Лојалност православног високог клира*

династији и држави у револуционарним временима – случај епископа Платона Атанацковића (1848–1851)), др Габор Деметер (Научници или/и авантуристи? Мађарски истраживачи на Балкану и њихов утицај на политику Аустроугарске према Србији (1870–1904)), др Арпад Хорњак (Мађарска јавна политика и Србија од Анексионе кризе до избијања Првог светског рата).

Поред истраживача из Историјског института Београд и Историјског института из Будимпеште, на конференцији су учествовали и: доц. др Петер Шолтес из Историјског института Словачке академије наука (*Слика Србина у мађарском контексту током „дугог“ 19. века*), др Ненад Ивановић из Института за српски језик САНУ (*Српскомађарске лексичке паралеле у једном историјском речнику са простора Војводине с почетка 19. века*), проф. др Боривоје Милошевић са Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци (*Школска политика режима Бењамина Калаја у Босни и Херцеговини*).

Представник Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране био је пуковник доц. др Миљан Милкић, виши научни сарадник, који је представио своје саопштење на тему *Мађари у војној периодици Кнежевине и Краљевине Србије*.

др Миљан Милкић

Упутство за ауторе

ОСНОВНА УПУТСТВА

У часопису *Војноисторијски гласник* се објављују необјављени научни (оригинални научни чланак, прегледни чланак, кратко или претходно саопштење, научна критика, полемика и осврт и критичко издање изворне грађе) и стручни радови (прикази, информативни прилози) који се баве војном историјом са посебним акцентом на историју Србије, Југославије и Балкана.

Радови се објављују на српском језику ћирилицом или на енглеском језику. Максимална дужина рада је 45.000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге. Текст треба да је написан у MS Word-у, фонтом Times New Roman, величина фонта 12, са размаком 1,5. Фусноте писати фонтом 10, размак Single.

Сви добијени научни радови подлежу рецензији и да би били објављени неопходно је да добију две позитивне рецензије анонимних спољних рецензента из земље или иностранства.

Научни рад треба да има следеће елементе:

- титула, име и презиме и звање аутора (Times New Roman, фонт 12) Име и презиме аутора писати великим словима. Рад може имати највише три аутора. Потребно је навести и годину рођења аутора, која се доставља Народној библиотеци Србије ради каталогизације чланка.
- назив и адреса установе (фонт 12)
- електронска адреса аутора (фонт 12)
- наслов рада (Times New Roman, фонт 14, велика слова, Болд)
- апстракт рада на српском, (11, до 1.000 карактера)
- кључне речи (до 10 термина, фонт 11)
- основни текст рада (Times New Roman, фонт 12, до 45.000 карактера, са размацама и фуснотама). Основни текст рада може имати поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловом, исписаним италиком, фонт 12.
- фусноте (Times New Roman, фонт 10, размак Single)
- списак извора и литературе (прво необјављени па објављени извори и потом литература абecedним редом, фонт 12)
- резиме на енглеском језику, са именом и презименом аутора и насловом рада (фонт 11, до 2.000 карактера)
- кључне речи на енглеском (до 10 термина, фонт 11).

Редослед елемената се мора поштовати.

Назив пројекта, захвалност установама, и сл. ставити уз наслов рада, као прву, нумерисану фусноту (звездицу)

Табеле, фотографије, графиконе и друге прилоге ставити на одређеном месту у тексту са редним бројем и описом/легендом.

За цитирање извора и литературе користити Чикашки цитатни стил (видети детаљно упутство у тексту испод). Приликом цитирања поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене елементе.

Рукописе слати у електронској форми на електронску адресу Редакције: **VIG@mod.gov.rs**

УПУТСТВО ЗА НАВОЂЕЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ПО ЧИКАШКОМ ЦИТАТНОМ СТИЛУ

Цитирање архивских извора

За цитирање архивских извора користити правила и препоруке појединих архива. Притом, полазити од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут навести пун назив архива и фонда, а потом скраћеницу или само број. Када се у фуснотама цитира конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат, итд.) наводи се број, датум, аутор (установом или појединцем) и наслов. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка, који су коришћени.

ПРИМЕРИ: Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће (СИВ), фасцикла 1, архивска јединица 2, Даље: АЈ, 130-1-2

ПРИМЕР: Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8.

Даље: ВА, П-3, 223-12-8

ПРИМЕР: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), САД, 1966, фасц.160, досије 15, сигн. 41036. Даље: ДА МСП, ПА...

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1955, фасц. 24, досије 36, сигн. 41989. Даље: ДА МСП, ПА,...

Архив Србије (АС), фонд Центални комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Управа за агитацију и пропаганду, фасц. 10, Извештај о школама у НР Србији и Београдском универзитету, јун 1949. Даље: АС, ЦК СКС,...

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИВ – 1421.

Цитирање монографских радова

Монографија са једним аутором

напомена или фуснота (у даљем тексту Ф): редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић, Југословенско-амерички односи: 1961-1971 (Београд: Институт за савремену историју, 2102), 25.

Библиографија (у даљем тексту Б): Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган. Југословенско-амерички односи: 1961-1971. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

Монографија са два или три аутора

Ф: редни број. Име и презиме аутора и име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна

ПРИМЕР: Драган Богетић и Александар Животић, Југославија и Арапско-израелски рат 1967. (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 85.

Б: Презиме, име, и име и презиме. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година

ПРИМЕР: Богетић Драган и Александар Животић. Југославија и Арапско-израелски рат 1967. Београд: Институт за савремену историју, 2010.

Монографија са четири или више аутора

Уколико монографија има четири или више аутора у библиографији се наводе сви аутори, а у фуснотама се наводи само први аутор, а потом „и др.“ (и други), или „et al.“ код радова на страном језику.

Ф: редни број. Име и презиме аутора и др., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Christoph Neumayer et al., Вошњаци у carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Histroija i uniforme

od 1878. do 1918. godine (Wien:Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008), 120-134.

.Б: Презиме, име, име и презиме, име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Neumayer, Christoph, Erwin Schmidl, Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine. Wien:Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008.

Уредник, приређивач, преводилац – примарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме, ур., гл и одг. ур., прев., прир., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Момчило Павловић, прир., Документи ЦИА о Југославији 1948 – 1983 (Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду-Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009), 235.

Б: Презиме, име, ур., гл и одг. ур., прев., прир. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Павловић, Момчило, прир. Документи ЦИА о Југославији 1948 – 1983. Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду-Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009.

Уколико има више уредника, приређивача или преводилаца, важе иста правила као за ауторе монографија.

Уредник, приређивач, преводилац – секундарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Џон Луис Гедис, Хладни рат: Ми данас знамо, Зоран Хасковић, превод Предраг Симић (Београд: Клио, 2003), 157.

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Уредник, Главни и одговорни уредник, Превео, Приредио Име и презиме. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Гедис Џон Луис. Хладни рат: Ми данас знамо. Зоран Хасковић, превод Предраг Симић. Београд: Клио, 2008.

Електронско издање књиге

Ако је књига доступна у више формата, требало би навести ону верзију која је коришћена у раду. У библиографији се може навести да је књига доступна и у другим форматима.

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), <http://адреса> (приступљено датум).

ПРИМЕР: Бранислав Нушић, Аутобиографија (Београд: Креативни центар, 2001),

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39(приступљено 13. 10. 2008)

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година. <http://адреса>. (приступљено датум). Такође доступно у штампаном облику и на CD-ROM.

ПРИМЕР: Нушић, Бранислав. Аутобиографија. Београд: Креативни центар, 2001.

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39(приступљено 13. 10. 2008). Такође доступно у штампаном облику.

Цитирање зборника радова

Цитирање чланка у зборнику радова:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов чланка”, у: Наслов зборника, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Слободан Селинић, „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”, у: Југословенска дипломатија 1946–1961, уредник Слободан Селинић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 135–159.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов чланка”. У: Наслов зборника, уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Селинић, Слободан. „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”. У: Југословенска дипломатија 1950–1951. Уредник Слободан Селинић, 135–159. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Цитирање поглавља или неког другог дела књиге

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов поглавља”, у: Наслов књиге, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Дубравка Стојановић, „Успон и пад детанта 1969-1980”, у: Рађање глобалног света 1880-2015, уредник Милан Ристовић (Београд, Чигоја штампа, 2015), 330-341.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов поглавља”. У Наслов књиге. уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Стојановић, Дубравка. „Успон и пад детанта 1969-1980”. У: Рађање глобалног света 1880-2015. уредник Милан Ристовић, 343-362. Београд: Чигоја штампа, 2015.

Предговор, уводник, поговор

Ф: Име и презиме, предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Мирољуб Кљајић, Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михаиловић (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 7-8.

Б: Презиме, име. Предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Кљајић, Мирољуб. Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михаиловић 7-8. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.

Јединица из енциклопедије или лексикона

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, у: Енциклопедија, лексикон, том, (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Чедомир Попов, „Марковић, Светозар”, у: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, (Нови Сад: Матица српска, 2014), 204-209.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. У: Енциклопедија, лексикон, том, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Попов, Чедомир. „Марковић, Светозар”. У: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, 204-209. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Цитирање часописа и новина

Рад у часопису у штампаном облику:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), страна.

ПРИМЕР: Александар Радић, „Вежба Авала-Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, Историја 20. века, XXIV, бр.2, (2006), 99.

Б: Презиме, име. „Наслов текста”. Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), стране.

ПРИМЕР: Радић Александар. „Вежба Авала-Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”. Историја 20. века, XXIV, бр.2, (2006), 87–104.

У фуснотама се наводи страна или стране које су консултоване, а у библиографији број страна целог чланка.

Уколико рад има више аутора њихова имена се наводе као у случају монографије.

Текст у дневној и периодичној штампи:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Александар Белић, „Око Трста”, Политика, 17. 9. 1945, 1.

Уколико није потписан аутор текста, цитат започети са насловом.

Б: У библиографији не наводити сваки текст понаособ, већ после одељка са објављеним изворима, навести наслов новина и годину или распон година које су коришћене у раду.

Уколико се ради о специфичном и посебно важном тексту, навести га у библиографији на следећи начин: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Белић, Александар. „Око Трста”. Политика, 17. 9. 1945, 1.

Текст у on-line часопису:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов часописа, број, свеска (година издања), стране, (приступљено датум). DOI број.

ПРИМЕР: Konstantin V. Nikiforov, „Modernization mixed with nationalism”, Balcanica, XLV, (2014), 443, (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Наслов часописа, број, свеска (датум), стране, (приступљено датум).

ПРИМЕР: Nikiforov, Konstantin V., „Modernization mixed with nationalism”, Balcanica, XLV, (2014), 443-451, (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Уколико часопис нема DOI број, навести <http://адресу> и датум приступања.

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Ф: Име и презиме, „Наслов тезе/дисертације” (врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година)

ПРИМЕР: Мр Ивана Добривојевић, „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011)

Б: Презиме, име. „Наслов тезе/дисертације”. Врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

ПРИМЕР: Добривојевић, мр Ивана. „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Цитирање мултимедијалних извора

Звучни запис:

Ф: Име и презиме аутора, Наслов записа, продуцентска кућа – медиј.

ПРИМЕР: Јосип Броз Тито, Тито нам говори, ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча

Б: Презиме, име аутора. Наслов записа. Име продуцентске куће, издавача – медиј.

ПРИМЕР: Броз, Јосип Тито. Тито нам говори. ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Видео запис:

Ф: Наслов филма, медиј, редитељ Име и презиме (Место издања: Издавач, година).

ПРИМЕР: Вариола вера, ДВД, редитељ Горан Марковић (Београд: Ванс, 2005).

Б: Наслов филма. Редитељ Име и презиме. Место издања: Издавач, година. Медиј.

ПРИМЕР: Вариола вера. Редитељ Горан Марковић. Београд: Ванс, 2005. ДВД.

Цитирање усмених казивања (oral history)

ПРИМЕР: Интервју са Латинком Перовић, Београд, Србија, 12.05.2007.

Цитирање е-мејла и СМС-а

ПРИМЕР: Александар Петровић, е-мејл послат аутору 18.11.2105.

Цитирање радова у даљем тексту, након првог помињања

Први пут цитиран рад се наводи у пуној форми у фусноти, док се у даљем тексту користи скраћена форма:

– за радове на српском језику приликом понављања исте јединице користити Исто (приликом понављања у првој следећој фусноти) или н.д. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Исти/Иста.

ПРИМЕР: напомена бр.4. Ђоко Трипковић, Југославија-СССР: 1956-1971(Београд: Институт за савремену историју, 2013), 35.

напомена бр.5. Исто, 36.

Напомена бр. 22. Ђ. Трипковић, н.д., 100.

– за радове на страним језицима приликом понављања исте јединице користити Ibid. (приликом понављања у првој следећој фусноти) или оп. цит. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Idem.

ПРИМЕР: напомена бр.4. Matti Golan, The secret conversations of Henry Kissinger.Step by step diplomacy in the Middle East (Quadrangle: The New York Times Book.co, 1976), 13.

напомена бр.5. Ibid.

напомена бр.32. М. Golan, op.cit., 85.

ПРИМЕР: напомена br. 5. David Holloway, *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy: 1939 – 1956* (New Haven: Yale University Press, 1994), 45.

напомена br. 6. Ibid.

напомена br. 16. D. Holloway, *op. cit.*, 50.

– уколико у тексту цитирамо више радова истог аутора, сваки рад при поновном цитирању наводимо у скраћеном облику.

ПРИМЕР: Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 217.

Golan, *The secret conversations.....*67.

Богетић, „ Кипарска криза 1974...,”115.

Напомене:

Приликом цитирања литературе поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

У основном тексту називе месеци писати словима, а у оквиру цитата арапским цифрама.

Списак рецензена

за LXXIV издање

РЕЦЕНЗЕНТИ

1. Академик др *Мира Радојевић*, Српска академија наука и уметности, Београд, mradojev@f.bg.ac.rs
2. Др *Тодор Куљић*, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, todorunbg@ptt.rs
3. Др *Бојан Б. Димитријевић*, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд, bojands1@gmail.com
4. Др *Александар Животић*, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs
5. Др *Слободан Бјелица*, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, sbjelica@ff.uns.ac.rs
6. Др *Горан Латиновић*, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска, Босна и Херцеговина, goran.latinovic@ff.unibl.org
7. Др *Предраг Коматина*, научни саветник, Византолошки институт САНУ, Београд, pedjakomatina@gmail.com
8. Др *Александар Узелац*, научни саветник, Историјски институт, Београд, alexuzelac@gmail.com
9. Др *Дмитар Тасић*, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд, dmitar.tasic@gmail.com
10. Др *Алексеј Тимофејев*, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, al.timofev@gmail.com
11. Др *Милић Милићевић*, виши научни сарадник, Историјски институт Београд, milicevicm@live.com
12. Др *Миљан Милкић*, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, miljan.milkic@mod.gov.rs
13. Др *Далибор Денда*, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, dalibor.denda@mod.gov.rs
14. Др *Слободан Ђукић*, ванредни професор, Војна академија, Универзитет одбране, Београд, djukickdn@gmail.com
15. Др *Владимир Кривошејев*, виши научни сарадник, музејски саветник, Народни музеј, Ваљево, vladimir.krivo세jev@gmail.com
16. Др *Раде Ристановић*, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, raderistanovic@hotmail.com

17. Др *Сања Петровић Тодосијевић*, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, ugansp@gmail.com
18. Др *Данило Шаренац*, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, sarenac.danilo@yahoo.com
19. Др *Татјана Милошевић*, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, tatjana74.milosevic@gmail.com
20. Доц. др *Блаж Торкар*, Центар високих војних школа Словеначке војске, Марибор, Словенија, blaz.torkar@mors.si
21. Др *Никола Мијатов*, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, nikolamijatov@gmail.com
22. Др *Марко Б. Милетић*, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, marko.milietic1990@gmail.com
23. Др *Велимир Иветић*, архивски саветник, Београд, vivetic@eunet.rs
24. Др *Бојана Илић*, виши кустос, Војни музеј, Београд, bojana.ilic@mod.gov.rs

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Драган Капор

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military Historical Review =
Военно-исторический журнал = Revue Historique militaire
= Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни уредник Да-
либор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)- . - Београд : Институт
за стратегијска истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије, 1950- (Београд
: Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956) Војни исто-
риски гласник; од бр. 1/2 (1961) Vojnoistorijski glasnik; од
бр. 1/2 (1993) Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:
Војна штампарија „Београд”

